

Վ. Ե. ԳԱԼԱՔՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ
ՊԱՅՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՑ (1920-1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.)

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЕНИИ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

В.Е. ДАЛЛАКЯН

ИЗ ИСТОРИИ РАБОЧЕГО КЛАССА АРМЕНИИ
(1920 - 1930-е годы)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЕНИИ
ЕРЕВАН 1991

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Վ.Ն. ԴԱՆԼԱԹՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԿՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

/1920-1930-ԱՎԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ/

A II
82598

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ

1991

Տպագրվում է Հայաստանի ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Վ.Ն. Աթաբեկյան

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրականության պատմական
գիտությունների ինստիտուտի ղեկավարներ Հ.Մ. Հարությունյանը
և Լ.Գ. Գևորգյանը

Աշխատության մեջ փաստական հարուստ նյութի հիման վրա քա-
ցահայտվել է Հայաստանի բանվոր դասակարգի դերը իշխանության և
կառավարման մարմիններում: Ցույց է տրված, որ 20-ական թվական-
ների վերջերին,, մեծ բեկման,, ստալինյան քաղաքականությամբ
պայմանավորված կտրուկ քայլեր կատարվեցին կառավարման համակար-
գում, որի արտահայտություններն էին,, դասակարգային իշխանի-
ներին,, քաղաքական կյանքից առավել վճռականորեն հեռացնելու
նշանաբանով ընթացած 1928-1929թթ. խորհուրդների ընտրություն-
ները և,, վնասարարներին,, ու,, սաբոտաժիկներին,, կառավարման
մարմիններից վտարելու: Լուրջ նշանակություն ունեցող 1929-1932թթ. պե-
տական ապարադի գոման լայնամասշտաբ կամպանիան: Վերոհիշյալ մի-
ջոցառումները էապես նպաստեցին Ստալինի անձնական իշխանության
ամրապնդմանը, որի ընթացքում բանվոր դասակարգի նույնպես օգտա-
գործվում էր գործող համակարգի բնույթին ու պահանջներին համա-
պատասխան, նպատակաուղղվում երկրում իրականացվող շրջադարձային
քաղաքականության կենսագործմանը:

Աշխատությունը հասցեագրված է պատմաբաններին, ինչպես նաև
ընթերցող լայն շրջաններին:

Դ 05.03020913
7037027-91-----Հայտարարված

© Հայաստանի ԳԱ հրատարակչություն, 1991

Ա Ռ Ա Զ Ա Ռ Ա Ն

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո բայլեր արվեցին կառավարման նոր համակարգի ստեղծման ուղղությամբ¹։ Հն/բ/Կ Կենտկոմի բարտուղար Ս. Լուկաշինը 1922 թ. նշում էր. «, դաշնակցականներից մեկ ժառանգություն է մնացել ամայի մի վայր։ Ձկային քիչ թիվն շատ բավարար պետական ապարատներ /Յեկուզ նույնիսկ բուրժուական/,²։ Այս դրույթը կըրկնել են մի շարք ուսումնասիրողներ։ Դրան հակառակ, պրոֆ. Հր. Սիմոնյանը նշում է, որ Հայաստանի հանրապետությունում «, ամենօրյա ուշադրության առարկա էր պետական շինարարությունը։ Պառլամենտի մշտական հոգսերից մեկը պետական ապարատի բյուրոկրատացման դեմ պայքարն էր, ուստի նվազագույնի էին հասցված ապարատի ծախսերը և հաստիքները։ Կաշառակերությունը դեռ արմատախիլ չէր արված, բայց կաշառակերները պատրված էին օրենքի ողջ լատությունը։ ... եվրոպական դատական սիստեմի օրինակով բարելավվում էր դատական սիստեմը։ Պառլամենտական հատուկ հանձնաժողովը արդարադատության նախարարության հետ սկսեց մշակել պետական օրենսդրությունը³։ Նման տեսակետ է արտահայտել նաև պրոֆ. Հ. Կարապետյանը⁴։

Հայտնի է, որ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Բուհաստանում իշխանությունն անցավ խորհուրդների ձեռքը։ Մինչդեռ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման ժամանակ խորհուրդներ չկային և իշխանությունն անցավ տեղական հեղափոխական կոմիտեներին, որոնք ոչ թե ընտրովի, այլ նշանակովի մարմիններ էին։ Իրենց ավելի քան մեկտարյա գոյությունն ընթացքում հեղկոմների գործունեությունը ներառեց Հայաստանի կյանքի զանազան բնագավառները⁵։ 1921 թ. դեկտեմբերին հանրապետությունում տեղի ունեցան խորհուրդների առաջին ընտրությունները և հեղկոմները փոխարինվեցին իշխանության ընտրովի նոր մարմիններով։

1922 թ. ընդունված Հայաստանի սահմանադրությունը սահմանում էր իշխանության տեղական մարմինների խնդիրներն ու գործունեության հիմնական սկզբունքները։ Սահմանադրության հիմնական օրենքով խորհուրդների գավառային համագումարների համար գյուղական բնակավայրի 1000 և քաղաքի 200 բնակչից ընտրվում էր մեկական պատգամավոր։ Ընտրական այդպիսի նորմաների սահմանումը ելնում էր քաղաքի ու գյուղի բնակչության դասակարգային կազմից և նպատակ ունենալ ապահովելու բանվոր դասակարգի

ղեկավար դերը խորհրդային իշխանության մարմիններում⁶: Մինչև 1925-1926 թթ. ընտրությունները գործած ընտրական այդ կարգով, որոշակի սահմանափակումներ էին արվում ընակչության որոշ խավերի նկատմամբ, քանվորների համար նախատեսվում արտոնություններ: 1924 թ. ղեկտմ-բերին Հայաստանի Կենտրոնական Նախագահության որոշմամբ կրճատվում էր ընտրական չափը: 1925 թ. հունվարին Կենտրոնական հրահանգի համա-ժայն ընտրական հանձնաժողովներին հանձնարարվեց ճշտել ընտրական իրա-վունք ունեցողների և դրանից զրկվածների կառեգործիաները՝ վերջինների համար հնարավորություն ստեղծելով օրենքի սահմաններում իրենց ընտ-րական իրավունքը վերականգնելու: Վերոհիշյալ փոփոխությունների հա-մաժայն գյուղխորհուրդներում արդեն մեկ պատգամավոր էր ընտրում յու-րաքանչյուր 50 քնակիչ՝ նախկինի 100-ի փոխարեն⁷: Հարկ է նշել, որ 1925-1926 թթ. կամպանիան էսպես տարբերվում էր նախորդ /և հաջորդ/ ընտրություններից, որը կառավարման համակարգի գործունեությունն աշ-խուժացնելու քաղաքականության արտահայտություններից էր: Դրա անհրա-ժեշտությունը մասնավորապես ընդգծեց ՀԿ/Բ/Կ 4-րդ համագումարը /1925 թ./⁸: 1925-1926 թթ. կամպանիան լայնորեն անցկացնելու /ընակաժամանակի չափանիշներով/ նպատակով կառավարվեցին որոշ քայլեր: Նախորդ ընտրությունների համեմատությամբ ժայնագուրդների թիվը 1,3-ից նվա-զեց մինչև 1,1 տոկոս /այսինքն՝ ժայնի իրավունքը ստացավ ավելի քան 100.000 մարդ/⁹: Հայաստանում համապատասխան ցուցանիշներն էին 7 և 1,2 տոկոս¹⁰: ՀամԿ/Բ/Կ Կենտկոմի և ԿԿՀ-ի 1926 թ. հուլիսյան միաց-յալ պլենումի քանաձևում նշվեց, որ ,,Սովետների 1926 թ. վերընտրու-թյունը քաղաքացիական պատերազմը վերջանալուց հետո առաջին լայն և բաց ընտրական կամպանիան էր: Քաղաքացիական պատերազմից հետո առաջին անգամ սովետների վերընտրությանը բացեիքաց հանդես եկան քաղաքի և գյուղի ընտրողների հիմնական սոցիալական խմբերը¹¹:

1926-1927 թվականների կոմպանիայի ժամանակ ընտրողների որոշակի շերտերի նկատմամբ դարձյալ ուժեղացան սահմանափակումները: Ընտրու-թյունների վերաբերյալ ընդունված /1926 թ. նոյեմբեր/ նոր ընտրական հրահանգում ընտրական հանձնաժողովների կարևորագույն խնդիրներից մե-կը համարվում էր ընտրություններին շահագործողական տարրերին թույլ չտալը¹²: Դրա հետևանքով շեշտակիորեն աճեց ժայնագուրդների թիվը՝ 1925-1926 թթ. 1,1-ից հասնելով 3,3 տոկոսի¹³: Հայաստանում՝ գյու-ղական վայրերում համապատասխան ցուցանիշներն էին 0,3 և 4,9, իսկ

քաղաքներում՝ 4,7 և 9,9 օ/օ: Խորհուրդների Համահայաստանյան 5-րդ համագումարին /1927 թ./ տված հաշվետվություներում Ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Համբարժումյանը փաստորեն բացասաբար էր վերաբերվում 1925-1926 թթ. կամպանիայի ժամանակ Թուլյատոված ընտրական չափի ընդլայնմանը և դրական համարում 1926-1927 թթ. ընտրությունների ընթացքում ընտրողների որոշակի կառեզորիայի նկատմամբ մշման ուժեղացումն ու սահմանափակումների կիրառումը: , , Կուլակների նկատմամբ, - նշում էր նա, - մենք սուր քաղաքականություն ենք վարում: Այն սխալը, որ մենք կատարեցինք անցյալ տարի, երբ կուլակների որոշ մասը Թողինք գյուղատվտներում, այս տարի այդ սխալը վերացրինք և ծայնազրկեցինք: Անհրաժեշտ է, որպեսզի մենք քաղաքականապես մեկուսացնենք կուլակին,¹⁴ նույն հաշվետվություներում Ս. Համբարժումյանը նշում էր. , , Մինչև այս տարի ընտրություններին մասնակցում էին որոշ չափով անհարգատ տարրեր, որոնք ձգտում էին խորհուրդները զցել իրենց ազդեցություն տակ, կազմալուծել աշխատավոր գյուղացիության գործունեությունը խորհուրդներում: Դրանից դրված այս տարի ընտրական պայքարը ընթացավ կուլակներին և անհարգատ տարրերին քաղաքականապես մեկուսացնելու նշանաբանի տակ և ծայնազուրկների թիվը կրկնապատկվեց, եռապատկվեց,¹⁵ Ամենայն հավանականությամբ, կուլակ համարվող և քաղաքական կյանքից մեկուսացվողները գերազանցապես նոր տնտեսական քաղաքականության իրակա-նացման հետևանքով տնտեսապես ամրացող ունևոր և միջակ գյուղացիությունն էր: Գ. Գեղամյանը նշում է, որ 1923 թ. մինչև կուլեկտիվացման սկիզբը զգալիորեն փոխվեց գյուղի սոցիալական դեմքը, հիմնականում տեղի ունեցավ գյուղացիության միջակացում¹⁶: Հայաստանի պայմաններում փաստորեն գյուղացիության մեծամասնությունը կազմող այդ շերտի նկատմամբ էր, հիմնականում, իրականացվում ծայնազրկման քաղաքականությունը, որի վերաբերյալ ստորև կրեքվեն փաստեր: Ավելացնենք, որ միություն մասշտաբով էլ 1926-1927 թթ. կամպանիայի ժամանակ ընտրական հանձնաժողովների գործունեության ամենատարածված սխալը միջակների ծայնազրկումն էր¹⁷:

Հարկ է նշել, որ չնայած նախորդ ընտրությունների համեմատությամբ 1926-1927 թթ. կամպանիայի ժամանակ եղած որոշակի սահմանափակումներին, այնուհանդերձ, այն համեմատաբար /նկատի ունենք 1928-1929 թթ. ընտրությունները/ լայն բնույթ ունենք: Դա մասնավորապես արտահայտվում էր նրանում, որ հայտնի սահմանափակումների հետ մեկտեղ երկրամասային ու նահանգային հանձնաժողովներին իրավունք էր տրվում Թուլյատովել կամպանիային մասնակցելու նախկին շահագործողական դասա-

կարգերից նվաճներին, եթե նրանք Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո
զբաղվել էին հանրագուտ աշխատանքով և ապացուցել իրենց նվիրվածու-
թյունը խորհրդային իշխանությանը¹⁸: Ինչպես ցույց կտրվի ստորև, մոտե-
ցումը միանգամայն այլ էր 1928-1929 թթ. ընտրությունների ժամանակ:
Այդ տեսակետից, կարծում ենք, իրականացված մոտ է ՀամԿ/Ե/Կ Կենտկո-
մի 1927 թ. փետրվարյան պլանումի այն զնահատականը, որ 1926-1927 թթ.
, փետրվարյան կամպանիան սովետների ընտրությունների երկրորդ լայն
ու ըաց կամպանիան է¹⁹: Ժամանակի չափանիշներով համեմատաբար լայն
բնույթ ունեցող 1925-1926 և մասամբ 1926-1927 թթ. ընտրություններին
հաջորդած 1928-1929 թթ. կամպանիան էապես տարբերվում էր իր նախորդնե-
րից: Կարծում ենք, դա պայմանավորված էր ամբողջ մակառոդ կապիտալիստա-
կան տարրերի դեմ սկսված հարձակման քաղաքականությամբ, որը ենթադրում
էր համարժեք քայլեր նաև ընտրությունների համակարգում: Խորհրդային
շրջանի պատմության հայտնի ուսումնասիրողներ Վ. Դանիլովի, Վ. Դիմիտ-
րենկոյի և Վ. Լելչուկի տեսակետով 1928-1929 թթ. սկսվեց նեղ-ից հրա-
ժարվելու կուրսը, և քաղաքականության մեջ կտրուկացեց շրջադարձ²⁰: Այդ
պայմաններում համապատասխան քայլեր կատարվեցին նաև բնակչության որո-
շակի շերտերին քաղաքական կյանքից առավել վճռականորեն հեռացնելու
կամ մեկուսացնելու ուղղությամբ: 1929 թվականի հունվարին, Պրավդա,
թերթում տպագրվեց 1928-1929 թթ. կամպանիայի կապակցությամբ տեղական
կազմակերպություններին ուղղված ՀամԿ/Ե/Կ Կենտկոմի նամակը, որտեղ
ընտրությունների առանձնահատկություններից մեկը համարվում էր դրանց
դասակարգային պայքարի սրման պայմաններում ընթանալը և մասնավորապես
խնդիր էր դրվում խորհուրդներից վոդեռ կուլակների գործակալներին²¹:
Նման ոգով էր նաև ՀԿ/Ե/Կ Կենտկոմի դիմումը հանրապետության աշխատա-
վորությանը²²: Բնականաբար այդ ընթացքում շեշտակիորեն աճեց ժայնի
իրավունքից զրկվածների թիվը: Ստորև բերվող աղյուսակը /տոկոսներով/²³
պատկերացում է տալիս ժայնազրկության մասին:

Տարեթիվ .	զյուղական վայրերում	քաղաքներում
1925	1,9	36,7
1926	0,8	4,7
1927	4,9	9,9
1929	6,0	12,7
1931	3,5	9,3
1935	1,7	տեղեկություն չկա

ինչպես տեսնում ենք ծայնագրկության ամենաբարձր ցուցանիշն արժանազովեց 1928-1929 թթ. կամպանիայի ընթացքում, որ, մեր կարծիքով պայմանավորված էր միությունում իրականացվող, ,մեն բեկման,, շրջադարձային բաղադրանքով: Ստացվում է, որ երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը զուգընթաց սովորաբար էին ,դասակարգային թշնամիների,, շարքերը: Նման մոտեցումը միանգամայն համահունչուն էր ստալինյան այն տիրապետության թեզին, որ ,մեր ամեն մի քիչ թե շատ լուրջ հաջողությունը սոցիալիստական շինարարության բնագավառում դասակարգային պայքարի արտահայտությունն ու հետևանքն է մեր երկրում..., որ ինչքան մենք առաջ շարժվենք, այնքան կապիտալիստական տարրերի դիմադրությունը կամի, դասակարգային պայքարը կսրվի²⁴: Դրան հաջորդաբար էլ քայլեր կատարվեցին երկրի բաղադրական կյանքում, որի արտահայտություններից մեկը լայնամասշտաբ ծայնագրկումն էր: Ինչպես երևում է աղյուսակից, 30-ական թվականներին ծայնագրկների թիվը նկատելիորեն նվազեց, որն ամենևին էլ ժողովրդավարության արտահայտություն չէր: Այդ տարիների ընտրություններն ընթանում էին վարչաճարձայական համակարգի ծաղկման, Ստալինի անձի պաշտամունքի, երկրում տեղի ունեցող բռնությունների պայմաններում, որն անշուշտ իր կնիքն էր թողնում կամպանիաների վրա: Ավելացնենք, որ ծայնագրկման բաղադրանքությունը, ինքնին ծայրահեղություն լինելով, տեղերում իրականացվում էր ,առավելագույն ակտիվությամբ,, ,համալրումում խմբակայնության ու անձնական հաշիվներ մաքրելու միջոց, ունենում անընդունելի դրսևորումներ: 1926 թ. վերաբերող Դարալագյազի /ներկային Նոյեմբերի շրջան/ գավառական հանձնաժողովի զեկուցագրերից մեկում նշվում էր. ,Անցյալ տարի չափազանց շատ բողոքներ են եղել ծայնագրկների կողմից, որոնք մեծամասամբ եղել են իրավացի: Այս տարի շատ գյուղերում գյուղընտրական հանձնաժողովները իրենց անձնական հաշիվներից դրված ծայնագրկել էին մի քանի տասնյակ գյուղացիների²⁵:

Խորհուրդների համաժամանակյան 6-րդ համագումարում /1929 թ./ ժողովուրդների նախագահ Ս. Տեր-Գաբրիելյանը նշեց. ,Ուզում եմ ձեր ուշադրությունը հրավիրել այն քաղաքականությունների վրա, որ տեղի են ունեցել սովետների ընտրությունների ժամանակ /1928-1929 թթ. կամպանիայի - Վ.Դ./: ...Մեր քննիչները կարծում են, որ ինչքան ,հույս տվին,, ,այնքան լավ²⁶: Ուստիստանում ծայնագրկները կսլուծվում էին 4, Վրաստանում 4,5, Ադրբեջանում 5,7, Ուկրաինայում 4,5, իսկ Հայաստանում 6 տոկոս: Ս. Տեր-Գաբրիելյանը շարունակում էր. ,Սա քաղաքականություն է, մեր գյուղերում այդքան մեծ տոկոս կու-

լակություն ու խորհրդային իշխանության անհարազատ տարրեր չկան: Այս տոկոսները ցույց են տալիս, որ որոշ տեղերում մեր ընկերները ետ են մղել մտշակների որոշ մասը,²⁷:

Խորհրդային իշխանության սկզբնական շրջանում կառավարման համակարգի մյուս հիմնական օղակը՝ պետական ապարատը զգույն էր կադրերի խիստ պակաս: Նարձում ենք, որ դրա պատճառներից մեկը հին մասնագետների ու մտավորականների մի մասի նկատմամբ Հայհեղինի որոշ անդամների անընդունելի վերաբերմունքն էր: Կադրային պրոբլեմը լուծելու գործում օգնություն ցույց տվեցին ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմն ու ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի կոմկասյան քյուրոն, հանրապետութուն աշխատանքի ուղարկվեցին հարյուրավոր մարդիկ²⁸: Հարկ է նշել, որ նրանցից շատերը նախկինում հիմնականում գործելով Հայաստանից դուրս քաջածանոթ չէին տեղական պայմաններին ու առանձնահատկություններին, ավելի շատ հակված էին կենտրոնում վարվող քաղաքականությունը մեքենայաբար նմանակելուն: Կարծում ենք, դա 20-ական թվականների սկզբներին հայտնի իրադարձությունների ժամանակ /մասնավորապես բռնազրավումների քաղաքականությունը/ թույլ տրված սխալների գլխավոր պատճառներից էր²⁹: Մենք բաժանում ենք Գ. Գևորգյանի այն տեսակետը, որ ,,Հայաստանում աշխատելու համար մոբիլիզացված կադրերի մեծ մասը, հատկապես սկզբնական շրջանում, լատտեղյակ չէր հանրապետության տնտեսական կյանքին, այն անտանելի ծանր պայմաններին, որոնք առաջ էին քաշել՝ ամեն գնով ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու պահանջը, հետին պլան թողնելով մյուս բոլոր, թերևս ոչ պակաս կարևոր խնդիրները,³⁰ : Կադրային պրոբլեմները լուծելիս կարևոր նշանակություն ունեցր հին մասնագետների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքը: Հանրապետության ղեկավարության մեջ կային այնպիսի գործիչներ, որոնք հաշվի չառնելով տեղական առանձնահատկությունները, սխալ, ,,ճախլիկ,, դիրք էին զբավում, կողմնակից էին զերազանցապես բռնություններին: Դրա հետևանքով հալածանքների ենթարկվեցին բազմաթիվ անմեղ մարդիկ, տեղահանվեցին ու ուղարկվեցին համակենտրոնացման մամբարներ³¹: Թշնամական վերաբերմունքի արժանացավ և արտաքսվեց նաև նախկին բանակի հայ սպաների մեծ մասը, որոնց շարքերում կային ոչ քիչ թվով քաղաքացիական մասնագետներ³²: Որոշ ժամանակ անց հին մասնագետների ու մտավորականության նկատմամբ այլ դիրք էր զբավում Ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Մյասնիկյանը: Ելույթ ունենալով Երևանի կուսակազմակերպությունների ու արհմիությունների միացյալ նիստում /1921 թ. մայիս/ նա նշում էր. ,,Հայաստանում ինտելիգենցիան ուրիշ բնույթ է կրում, քան Ռուսաստանում: ...Մեր քաղաքականությունը պիտի լինի զգույն, մեղմ: Պետք է օգտագործենք մասնագետներին, ինտելի-

գենցիալին, որովհետև մեր սեփական կարմիր մասնագետներ, սպեցներ մենք չունենք: Նրանց հանդես գալը տարիների գործ է: Իսկ մենք չենք կարող տարիներ սոված մնալ: Վախենալ պետք է սպեցներից: Քաղաքական իշխանությունը մեր ձեռքին է: Ծրը մասնագետները, ինտելիգենցիան կվործեն գործել ի վնաս բանվորագյուղացիական գործի, մենք ունենք նրանց դեմ կռվի միջոցներ,³³ Կադրային սովության պայմաններում կարևոր նշանակություն էր տրվում բանվոր դասակարգի շարքերից նորաստեղծ իշխանության պահանջները բավարարող կադրեր պատրաստելու խնդրին /ինչպես ցույց կտրվի հետագայում, այդ գործընթացն իրականացվում էր ժամանակին ընդ որոշ ծայրահեղություններով ու չափազանցումներով/:

Սույն մենագրության մեջ փորձել ենք բացահայտել Հայաստանի բանվոր դասակարգի դերը պետության կառավարման համակարգում: Բնականաբար, մեկ աշխատության շրջանակներում դժվար է սպառիչ կերպով ուսումնասիրել այդ բազմաբովանդակ պրոբլեմն ամբողջությամբ: Հեղինակն իր առջև նպատակ էի դրել ընդգրկել խնդրին առնչվող հիմնահարցերի ողջ համախումբը, այլ անդրադարձել է իշխանության ու կառավարման մարմիններում բանվորների գործունեությանը՝ ամենաինքնաշարժությամբ չունենալով սպառնալու հարցի բոլոր կողմերը:

Խորհրդային պատմաբանները մեծ աշխատել են կատարել բանվոր դասակարգի պատմության ուսումնասիրության ուղղությամբ: Հրապարակի վրա են ըզգամաբխ աշխատություններ ինչպես միություն բանվոր դասակարգի, այնպես էլ նրա ազգային ճակատների ամբողջական պատմության ու նրա առանձին խնդիրների վերաբերյալ: Զավալուն այդ զրականության մեջ զգալի տեղ է հատկացվել նաև ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում կառավարման համակարգում բանվորների գործունեությանը: Ուշագրավ է, որ պրոբլեմի հետազոտման առաջին փորձերը կատարվել են տակավին 1930-ական թվականներին³⁴: Այդ աշխատություններում շոշափվել են պրոբլեմի վի շարք կողմեր, որոնք չնայած ըննարկվել են ոչ այնքան խորն ու հանգամանորեն, մշտականորեն որոշ պատկերացում են տալիս պետության կառավարման համակարգում բանվոր դասակարգի դերի վերաբերյալ: Հիշյալ ուսումնասիրությունները կրում են ժամանակի դրոշմը, հիմնականում ունեն նկարագրական բնույթ, սակայն ընդգրկելով փաստական հարուստ նյութ, նաև աղբյուրագիտական կարևորություն ունեն:

Պետության կառավարման համակարգում բանվոր դասակարգի դերը լայնորեն քննարկվել է ,,Рабочий класс в управлении государством", 1926-1937 . М. 1968 . աշխատությունում, որը առաջիններից մեկն է /նաև քչերից մեկը/ պրոբլեմի վերաբերյալ: Ցանկալի էր, որ աշխատու-

թյունում լուսաբանվել նաև բանվորների գործունեությունը վերահսկողության մարմինների որոշ օղակներում /ԺՎՀ, ԲԳՏ-ին աջակցող խմբակներ/: Պրոբլեմը տեղ է գտել բանվոր դասակարգի պատմությանը վերաբերող հետազոտությունում³⁵: Մի շարք աշխատություններում քննարկվել են խորհուրդներում և պետական ապարատում բանվորների գործունեության հարցերը³⁶:

Պրոբլեմի որոշ կողմեր /շեֆություն, սոցիալատեղություն, վերահսկողության մարմիններում բանվորների գործունեություն, առաջաշում/ լուսաբանվել են ԽՎՀ-ԲԳՏ-ի պատմությանը նվիրված աշխատություններում³⁷: Տոդերիս հեղինակը չի բաժանում Լ. Մորոզովի և Վ. Պորտնովի այն տեսակետը, թե Հայաստանում շեֆությունը , ,ուրջ զարգացում չառաջավ, , , իսկ սոցիալատեղությունը , ,բոլորովին չէր կիրառվում,³⁸: Քննարկման առարկա չդարձնելով այդ գնահատականը /այդ մասին հանգամանորեն խոսվում է մենագրությունում/, նշենք միայն, որ այն իրականությունը չի համապատասխանում: Պրոբլեմը հիմնական գծերով արծարծվել է ԽՍՀՄ պատմության բազմահատորյակի 7-րդ և 8-րդ հատորներում³⁹; ինչպես նաև Ի. Վորոժեյկինի և Ս. Սենյակսկու աշխատությունում⁴⁰: Վ. Սիդորցովի մենագրությունում լուսաբանվել է Բելոռուսիայի բանվոր դասակարգի պետական գործունեությունը⁴¹: Պրոբլեմը տեղ է գտել Վ. Չումաչենկոյի աշխատությունում⁴², ինչպես նաև Լենինգրադի բանվորների պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունում⁴³:

Կառավարման համակարգում բանվոր դասակարգի գործունեության վերաբերյալ հրապարակի վրա են Ի. Լուկովցևայի և Ս. Վինոգրադովի թեկնածուական թեզերը⁴⁴: Հիշարժան է նաև Շ. Թետովաձեի աշխատությունը⁴⁵: Հեղինակի համար որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Շ. Գիմպելսոնի, Պ. Թուդինի և Ն. Դեմոշկինի մենագրությունները՝ չնայած դրանք չեն վերաբերում ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանին⁴⁶:

Զգալի աշխատանք է կատարվել նաև 1920-1930-ական թվականներին Հայաստանի բանվոր դասակարգի մեթոդական պատմության և նրա առանձին կողմերի հետազոտման ուղղությամբ⁴⁷: Արժանին մատուցելով այդ աշխատանքին, հարկ է նշել, որ խորհրդահայ պատմագրության մեջ պետության կառավարման համակարգում բանվոր դասակարգի դերի պրոբլեմը՝ մինչև վերջերս հատուկ քննարկման առարկա չէր դարձնել: Հարցին առնչվող զրակաությունը, մեր կարծիքով, կարելի է դասակարգել հետևյալ կերպ.

1. Բուն բանվոր դասակարգի պատմությանը նվիրված աշխատություններ, որոնցում այս կամ այն չափով արծարծվել են պրոբլեմի որոշ կողմեր:

2. ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի պատմությանը վերաբերող ուսումնասիրություններ, որոնցում շոշափվել են առանձին հարցեր /հիմնարկությունների նկատմամբ ձեռնարկությունների շեփույթուն, սոցիալատեղություն, բանվորների մասնակցությունը վերահսկողության մարմինների աշխատանքին/:

3. Պրոբլեմն ընդհանուր ձևով տեղ է գտել ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանին նվիրված գրականության մեջ:

Հայաստանի բանվոր դասակարգի պատմության լուսաբանման առաջինը ձեռնարկած Ա. Գրիգորյանցի մենագրությունում ըննարկվող հարցը Թուրքիկ է արժանացել հեղինակի ուշադրությանը⁴⁸: Հովհ. Կարապետյանը փաստական հարուստ նյութի ընդգրկումով տվել է բանվոր դասակարգի ձևավորման ու զարգացման էվոլյուցիան⁴⁹: Ձեռնարկում աշխատության անմիջական արժանիքների վրա, նշելով, որ նրա բազմաթիվ էջերում անհամեմատ սակավ ուշադրություն է դարձվել ըննարկվող պրոբլեմին: Անդրադառնալով խորհրդերկրում բանվորների գործունեությանը, հեղինակը բավարարվել է սոսկ այնտեղ նրանց աճին վերաբերող մեկ-երկու փաստ վկայելով: Բացի ընդհանուր արտահայտություններից, աշխատության մեջ ոչինչ չի ասվում պետապարտում բանվորների առաջընթացի մասին: Թուրքիկ են արձարձվել նաև հիմնարկությունների նկատմամբ ձեռնարկությունների շեփույթան և սոցիալատեղության հարցերը: Հեղինակը բավարարվել է Հայաստանում շեփույթան առաջացման փաստն արժանագրելով՝ չանդրադառնալով դրա զարգացմանը: Աշխատության մեջ խոսք անգամ չկա սոցիալատեղության մասին:

Պրոբլեմի որոշ հարցեր /շեփույթուն, սոցիալատեղություն և այլն/ արծարծվել են վերահսկողության մարմինների պատմությանը նվիրված աշխատություններում⁵⁰: Հայաստանի ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի պատմության ուսումնասիրմանն առաջինը ձեռնարկած Շ. Պողոսյանի մենագրությունում Թուրքիկ ձևով է լուսաբանվել սոցիալատեղությունը: Տարօրինակ է, բայց փաստ, որ հեղինակը խոսք անգամ չի ասում շեփական շարժման մասին, որի բազայի վրա է առաջացել սոցիալատեղությունը: Ա. Հակոբյանի աշխատությունում էլ ոչ այնքան հանգամանորեն է շոշափվել շեփույթան հարցը, բացակայում է նաև սոցիալատեղության լուսաբանումը:

Այսպիսով հրապարակի վրա եղած գրականության համառոտ տեսությունները ցույց է տալիս, որ խորհրդային պատմագրության մեջ ըննարկվող պրոբլեմն արծարծվել է այս կամ այն առիթով, դրան նվիրված ամբողջական ու համակողմանի ուսումնասիրություններ չկան /այդ բացը մասամբ փորձել է լրացնել տողերիս հեղինակը/⁵¹: Այնուհանդերձ, չի կարելի անտեսել ու արժանին չմատուցել այն շնորհակալ աշխատանքին, որը կո-

տարվել է հարցի առանձին կողմերի լուսաբանման ուղղութիւնը: Դա, սն-
շուշտ, որոշ չափով հեջաացրել է մեր գործը՝ նպաստելով հնարավորու-
թյունների սահմաններում պրոբլեմը խորն ու բազմակողմանի քննարկե-
լուն:

Հրապարակայնութեան պայմաններում հնարավորութիւններ են ստեղծ-
վել խորհրդային ժամանակաշրջանի պատմութեան շատ հարցերի օբյեկտիւ
ու անաչառ ուսումնասիրութեան համար: Այդ ուղղութեամբ կրօնն կատար-
վել են դրական քայլեր⁵²: Գրականութեան տեսութեանը շարադրելիս տո-
ղերիս հեղինակը բարոյական չի համարել, օգտուելով ներկայումս ընձեռ-
ված հնրավորութիւններից, անդրադառնալու խորհրդային և խորհրդահայ
պատմաբանների աշխատութիւններում տեղ գտած այն փորութիւններին,
որոնք հիմնականում պայմանավորված են անցյալի հայտնի հանգամանքնե-
րով /ընկալանաբար խոսքը նրանց մասին չէ, ովքեր առավել եռանդուն էին
օգտագործում քաղաքական կոնյուկտուրան/, այլ փորձել է սեփական մո-
տեցումներն ու տեսակետները /որոնք շատ դեպքերում արտահայտուելով
առաջին անգամ, հնարավոր է, գերծ չեն նաև խոցելի կողմերից /շարադր-
ել մենագրութեան հաջորդ գլուխներում: Նշենք նաև, որ այդ բարդ ու
հակասական ժամանակաշրջանի դեպքերն ու իրադարձութիւնները գնահատե-
լիս չպետք է կորցնել պատմականութեան զգացողութիւնը, նկատի ունե-
նալ, որ այդ տարիներին գործել են համապատասխան քաղաքական, սոցիա-
լական, հոգեբանական, բարոյական և այլ շահանիշներ: Աւտի ալսօրվա
հնրավորութիւնից չափազանց դժվար է /նաև արժեքավոր/ առավել խորու-
թեամբ ընկալել և ամբողջովին ըմբռնել տվյալ ժամանակաշրջանն իր բո-
լոր կողմերով, նրբերանգներով, յուրահատկութիւններով ու առանձնա-
հատկութիւններով, լիովին ներթափանցել պատմութեան ասպարեզում գոր-
ծող անհատների ու հասարակական շերտերի գործելալերաքի մեջ: Հետևաբար,
անցյալը չպետք է գնահատել քացառապես ու միմիայն ալսօրվա դիրքերից՝
տեսանկյունով, հասկացութիւններով ու շահանիշներով դատապարտել կամ
գովերգել, ծիծաղել կամ չարախնդալ, այլ առաւելագույնս շոշափելով ու
զգալով անցած ժամանակի զարկերակն ու ուրիշը փորձել այն հասկանալ ու
քացատրել, ձգտել պատմութեանը նայել նաև նրանց աչքերով, տեսանկյու-
նով ու տեսակետով, ովքեր այն արարել են, հնարավորութիւնն չունենա-
լով նախօրոք անսխալ ու լիովին հաշիւի առնելու և հաշիւարկելու բոլոր
հնարավորութիւններն ու տարբերակները: Եվ ոչ թէ այն ուսումնասիրո-
ղի տեսանկյունից, որը 70 տարեկան հնրավորութիւնից պատմական անցքերի
մասին կտրուկ դատողութիւններ է տնում, պնդում, որ իրադարձութիւն-
ների ընթացքը հեշտ էր կանխատեսել, կարելի էր այլ կերպ վարվել, պետք

չէր այդ քայլը կատարել և այլն: Տոգերիս հեղինակը փորձել է պնտութեան կառավարման համակարգում բանվոր դասակարգի՝ դերը լուսաբանել ոչ թէ այնպես, ինչպես դա ցանկալի կամ այսօր ձեռնտու է, այլ ինչպես իրականում եղել է՝ հիմնվելով բացառապես փաստերի, միմիայն պատմական ճշմարտութիւնների վրա /որքան էլ որ դրանք դառն լինեն/, այլ ոչ թէ ելնելով ընդունված սկսնականներից, դոգմաններից, ստերեոտիպներից, քաղաքական կոնյուկտուրայից ու զաղափարական սկզբունքներից, մտացածին հերոսապատումներից ու հորինվածքներից:

Պրոբլեմը քննարկելիս մեր կարծիքով սկզբունքային նշանակութիւն ունեն հետևյալ հանգամանքները.

1. Ի տարբերութիւն մուսասաւանի, որտեղ բանվորական շարժումներն ի վերջո հանգեցրին Հոկտեմբերյան հեղափոխութեան հաղթանակին, Հայաստանում այդ ելույթները նման մասշտաբներ չընդունեցին, հիմնականում թույլ էին և խորհրդայնացման գործում վերջին հաշիւով վնասակար դեր կատարեց մուսասաւանը: Ինչպես նշում էր Ա. Մյասնիկյանը, «Հայաստանում» մենք էլ գիտենք, որ պրոլետարիատը սակավաթիւ է, եթէ բանվորական հեղափոխութիւնը Հայաստանն առաջինը սկսեր, այն նրան չէր հաջողվի: Հասկանալի է, որ մուսասաւանի խոշոր բանվորութիւնն այս հարցում օգնեց Հայաստանին»,⁵³

2. Հանրապետութիւնը գտնվում էր տնտեսական ու քաղաքական ծայրաստիճան ծանր վիճակում: Արդյունաբերութեան անկման և օրավուր սաստկացող պարենային ճգնաժամի պայմաններում խիստ կրճատվել էր բանվոր դասակարգի թիւը, որի մեծ մասը ապաստան էր գտել գյուղում և իր գոյութիւնը պահպանում էր գյուղատնտեսութեամբ; արհեստավորութեամբ և նույնիսկ առևտրով զբաղվելով: Փաստորեն խորհրդային իշխանութեան հաստատումից հետո դեռևս շարունակվում էր փոքրաթիւ բանվոր դասակարգի փոշիացման ու ապաղասակարգայնացման գործընթացը: Վիճակն Եվելի էր բարդացնում ավելի քան 200.000 արևմտահայ գաղթականութեան գոյութիւնը:

3. Խորհրդային իշխանութեան առաջին տարիներին Հայաստանը գերազանցապես գյուղատնտեսական և շատ ավելի մանրագյուղացիական երկիր էր, քան մուսասաւանը: Արդյունաբերութեան թույլ զարգացման հետևանքով բանվոր դասակարգը փոքրաթիւ էր, բնակչութեան մեծ շոշափելի տեսակարար կշիռ չուներ, ցածր էր նրա կուլտուր-կրթական ու տեխնիկական մակարդակը, քաղաքական հասունութիւնը, չնչին էր հին կադրային ու բարձրորակ բանվորների բնակւոյ: Ա. Մյասնիկյանը նշում էր, որ «ինդուստրիալ պրոլետարիատ չուներ: Նոյն սակավաթիւ բանվորութիւնը կապված է գյուղ-

դի հետ,⁵⁴ : Հիշարժան է նաև հանրապետութեան ղեկավարներից մեկի՝ Ս. Համբարձումյանի հետևյալ միտքը. «, Հայաստանի ընտկչութեան սոցիալ-դասակարգային կառուցվածքի առանձնահատկութիւնն այն է, որ նրա ահագին, մեծուդ մեծամասնութիւնը, հիմնական միջուկը հանդիսանում է սակավահոգ գյուղացին, որ ցածր տեխնիկմ ունի և կուլտուրական համեմատաբար ստոր մակարդակի վրա է կանգնած: Գրով եռարիառը միայն աննշան փոքրամասնութիւն է կազմում, շատ քաղաք չերո, նրա մեծամասնութիւնը դեռևս կապված է հողի հետ, որակով բարձր չէ արտադրութեան մեջ,⁵⁵ :

4. Հայաստանի հանրապետութեան ընդամենը երկամյա գոյութեան ընթացքում բանվոր դասակարգը կարճատև ու թուլցիկ ձևով շփեց նորաստեղծ ժողովրդավարութեան հետ, որը չէր կարող բացառաբար շանդրադառնալ նրա քաղաքական հասունութեան ու կազմակերպածութեան վրա: Դա իր հերթին չէր կարող բարեկապառ ազդեցութիւն ունենալ խորհրդայնացումից հետո իշխանութեան և կառավարման մարմիններում բանվորների գործունեութեան համար:

5. Իշխանութեան նշանակովի մարմինների՝ հեղկոմների գոյութիւնը՝ սահմանափակում էր առանց այն էլ բանական ու որակական առումով աչքի չընկնող բանվոր դասակարգի/և ընդհանրապես աշխատավորութեան/ հնարավորութիւնները պետութեան կառավարման համակարգում:

6. Խորհրդայնացման շնորհիվ կառավարող կուսակցութիւնը դարձած Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարութեամբ բանվոր դասակարգը, աշխատավորութիւնը /համապատասխան պատրաստվածութեան ու գիտելիքների առկայութեամբ/ նոր հասարակարգի ստեղծումն իրականացնում էին առաջին անգամ, անհրաժեշտ փորձի բացակայութեան, սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ծայրաստիճան դժվարին պայմաններում: Այդ գործընթացում հավանաբար չի կարելի հաշիւի չառնել նաև բանվորութեան հոգեբանական վիճակն ու ազգային քնավորութեան առանձնահատկութիւնները: Հետագայում հանրապետութեան զարգացմանը զուգընթաց վերոհիշյալ գործոնները ենթարկվեցին փոփոխութիւնների՝ մասնավորապես ինդուստրացման շնորհիվ բանվոր դասակարգի բանական, որակական ու կառուցվածքային կազմում կատարվեցին լուրջ տեղաշարժեր, որն իր հերթին անդրադարձավ պետութեան կառավարման համակարգում նրա գործունեութեան վրա:

7. Խորհրդային իշխանութեան առաջին տարիներին շարունակում էր ամել ժամանակի սոցիալական սուր պրոլեմներից մեկը՝ գործազրկութիւնը, որը լուրջ դժվարութիւններ էր ստեղծում բանվորութեան համախմբման համար, բացասական ներգործութիւն ունենում նրա քաղաքական դիմագիծի ու բարոյահոգեբանական վիճակի վրա /աշխատանքը կորցնելու վտի,

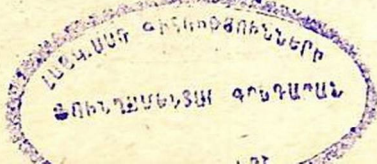
անհանգստություն վաղվա օրվա համար, նորաստեղծ իշխանության նկատմամբ հավատի խաբիլում և այլն/։ Դա անդրադառնում էր բանվոր դասակարգի ողջ գործունեության վրա։

8. Աւսումնասիրվող ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող համակարգի միջուկը, ղեկավար և ուղղություն տվող ուժը կոմունիստական կուսակցությունն էր, որի բաղադրականները դառնում էր կառավարման համակարգի օղակների /խորհուրդներ, պետական ապարատ և այլն/ գործունեության առանցքն ու հիմքը; համապատասխան կառուցվածքներում գործող մեխանիզմների շարժիչը։ Այսպիսի պայմաններում որոշակիորեն կամ խստորեն սահմանափակվում, իսկ որոշ դեպքերում նաև բացառվում էին համակարգի մնացած օղակների համեմատաբար ինքնուրույն գործելու հնարավորությունները, նեղացվում ու սահմանվում էին դրանցում ընդգրկված հասարակական շերտերի՝ նաև բանվոր դասակարգի գործունեության շրջանակները։ Իսկ որոշ հանգամանքներում նույնիսկ այդ պարբերաբար նեղացվող շրջանակներում գործելու դրսևորումները արժանանում էին համապատասխան վերաբերմունքի՝ հանձնա ընտրությունների ու անօրինությունների։ Հասկանալի է, որ այն ամենը, ինչը բնորոշ էր տվյալ ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող համակարգի միջուկը հանդիսացող կոմունիստական կուսակցության գործունեությանը՝ իր ընդունելի և անընդունելի կողմերով արտահայտվում էր կառավարման համակարգի աշխատանքում։ Ավելացնենք, որ համակարգում կոմկուսի ադանձահատուկ դերը /անկախ դրա պատճառներից/ արդեն իսկ նշանակում էր ժողովրդավարության սահմանափակում, ենթադրում այլ օղակների ստորադաս ու երկրորդական կարգավիճակ։

Սույն ուսումնասիրության համար աղբյուրագիտական բազա են ծառայել հրապարակված և արխիվային բազմապիսի նյութեր, որոնք կարելի է դասակարգել հետևյալ կերպ.

1. Արխիվային սկզբնաղբյուրներ. պրոբլեմի վերաբերյալ առանձնապես հարուստ նյութեր ու տվյալներ են պարունակում Հայաստանի նորագույն պատմության պետական կենտրոնական և հասարակական-քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտի արխիվների Փոնդերը։ Արխիվային սկզբնաղբյուրների մեծ մասը գիտական շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ։

2. Պարբերական մամուլ. երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքը հիմնական զննրով արտացոլվել է ժամանակի մամուլի էջերում։ Աշխատության մեջ լայնորեն օգտագործվել են միութենական և տեղական թերթերն ու հանդեսները։

3. Հրապարակված սկզբնաղբյուրներ. դրանց մեջ են մտնում կուսակցական և խորհրդային կազմակերպությունների գործունեությանը վերաբերող փաստաթղթերը ժողովածուները, փաստաթղթերը, ինչպես նաև վիճակագրական ժողովածուները:

4. Ինչպես նշվել է, պրոբլեմի առանձին կողմերի լուսաբանման ուղղությամբ խորհրդահայ պատմագրության կատարված աշխատանքը օգնել է սույն ուսումնասիրությունը կատարելու համար: Հեղինակը ոչ միայն օգտագործել է հարցին առնչվող գրականության մեջ տեղ գտած կոնկրետպատմական հետազոտությունների արդյունքներն ու եզրակացությունները, այլ աշխատություններում պարունակվող փաստական նյութը: Այդ տեսակետից պատմաբանների ուսումնասիրությունները նաև կարևոր սկզբնաղբյուր են:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԲԱՆԱԼՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐՈՒՄ

ա/ Բանվորների ընդգրկումը խորհուրդներում

Ուսումնասիրվող մամուլակաշքը Զանում հանրապետության բանվոր դասակարգն իր ներկայացուցչությունն ունեւր իշխանության մարմինների տարբեր օղակներում: Այդ տարիներին բանվորները մասնակցում էին խորհուրդների ընտրություններին ու աշխատանքներին: Հարկ է նշել, որ մինչև 20-ական թվականների կեսերը կամպանիաներին նրանց մասնակցության վերաբերյալ ամփոփ տվյալներ չեն հայտնաբերվել: 1921-1922 թթ. հանրապետությունում անցկացված ընտրությունների մասին փաստեր չկան ՀԿ/Բ/Կ առաջին համագումարում Ալ. Մյասնիկյանի ունեցած ելույթում, որի առթիվ ընդունված բանաձևում այդ կամպանիան ընտրովում էր որպես լայն¹: Հայ ժողովրդի պատմության ըազմահատորյակի 7-րդ հատորում առանց որևէ փաստ վկայություն նշվում է, որ խորհուրդների առաջին ընտրություններն անցան, ,աշխատավորական մասսաների ամենաակտիվ մասնակցությամբ,²: Մեր կարծիքով, հազիվ թե վերոհիշյալ գնահատականները արտահայտում են իրերի իրական վիճակը՝ թեկուզև այն պատճառով, որ Հայաստանում բաղաբացիական կոիվները նոր էին ալարտվել, դեռևս շարունակվում էին ղոնություններն ու հետապնդումները բաղաբական հակառակորդների և այլախոհների նկատմամբ, գործում էին ընտրական որոշակի սահմանափակումներ, իսկապես ազատ և մասսայական ընտրությունների անցկացման հնարավորությունները, մեղմ ասած, խիստ սահմանափակ էին: Քերևս այդ կամպանիան լայն էր՝ նշանակովի հեղկումների գոյության համեմատությամբ: Քերի են նաև 1925-1926 թթ. ընտրություններին վերաբերող փաստերը: Այդ առիթով ՀԿ/Բ/Կ 2-րդ պլենումում Կենտկոմի քարտուղար Աշ. Հովհաննիսյանը նշում էր, որ ,ընտրություններին սոցկազմով մասնակցության վերաբերյալ տվյալները կիսատ-պոատ են, ոչ աւբողջական,³: Ավելացնենք, որ ըաղխորհուրդների 1925-1926 թթ. կամպանիայում ընդհանուր մասնակցությունը եղել է 44,5 օ/օ⁴:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ բանվոր դասակարգն ակտիվորեն մասնակցեց այդ ընտրություններին՝ մասնավորապես Երևանում և Լենինականում⁵: Արդյունաբերական մի շարք կոլեկտիվներում հաշվետու-ընտրական ժողովներին բանվորների մասնակցությունը 100 օ/օ էր⁶: 1928-1929 թթ. կամպանիային մասնակցել էր բոլոր ընտրողների 60,2 օ/օ-ը, իսկ բանվորների 76,9 օ/օ-ը: 1934-1935 թթ. ըաղխորհուրդների ընտրու-

թյուններում ամենաբարձր ակտիվությունը ցուցաբերեց բանվոր դասակարգը. 34683 բանվորներից ընտրություններին մասնակցեցին 33775-ը կամ 97 օ/օ-ը /ընդհանուր մասնակցությունը 93 օ/օ էր/, որը նախորդ ընտրությունների համեմատությամբ ավելի էր 11,1 օ/օ-ով⁸: Բազմաթիվ ձեռնարկություններում կամպանիային բանվորների մասնակցությունը 100 օ/օ էր. , , Գրու ետարական կազմակերպված ընտրության օրինակներ ցույց տվեցին հանրապետության խոշորագույն նորակառույցների, Ֆաբրիկաների ու գործարանների բացարձակ մեծամասնությունը, , - զրուում էր , , Կոմունիստը, , : 1930-1931 թթ. գյուղխորհուրդների ընտրություններին մասնակցում էին բոլոր ընտրողների 61,8, իսկ գյուղատնտեսական բանվորների ու բաղրակների 74,5 օ/օ-ը¹⁰:

Հարկ է նշել, որ զանազան պատճառներով ընտրություններին բանվոր դասակարգի առանձին շրջանների մասնակցությունը տարբեր էր: Արհմիություններում կազմակերպված բանվորների մեջ վերոհիշյալ ընտրություններում բարձր ակտիվություն ունեին տպագրիչները՝ 93,4 օ/օ, երկաթուղայինները՝ 98,1 օ/օ, մետաղագործները՝ 94 օ/օ, իսկ ամենաբաց՝ շինարարները՝ 80,2 օ/օ¹¹: Ի դեպ, շինարարների մասնակցությունն ամենացածրն էր նաև 1928-1929 թթ. ընտրությունների ժամանակ¹²: Բանվոր դասակարգի վերոհիշյալ շրջանի ընտրական ակտիվության վրա մասնավորապես բացառաբար էր անդրադառնում այն հանգամանքը, որ նրանց հիմնական մասը գյուղի հետ սնրոտրեն կապված սեզոնային բանվորներ էին: Ավելացնենք, որ եթե 1930-31 թթ. կամպանիայի ժամանակ ընտրական ժողովներին կարբիդի գործարանի բանվորների մասնակցությունը 100 օ/օ էր, ծխախոտի Ֆաբրիկայում՝ 99,3 օ/օ, ապա պահածոների գործարանում՝ 56,1, իսկ հայպոլիգրաֆորեստում՝ 52,3 օ/օ¹³:

Ընտրությունների ժամանակ ակտիվություն էին ցուցաբերում նաև երիտասարդ բանվորները: 1934 թ. նոյեմբերին կոմերիտական կազմակերպությունների նախաձեռնությամբ հանրապետության մի շարք արդյունաբերական կենտրոններում կայացած ընտրություններին առաջին անգամ մասնակցող երիտասարդների կոնֆերանսներ: , , Կոմունիստը, , զրուում էր, որ երևանում կայացած կոնֆերանսը , , ցույց տվեց երիտասարդ հարվածային ընտրողների քաղաքական բարձր մակարդակը և նրանց ակտիվությունը հաշվետու ընտրական կամպանիայում, ¹⁴: Կիրովականի քիմկոմբինատի երիտասարդ բանվորների նախաձեռնությամբ անցկացված համաքաղաքային կոնֆերանսում, որին մասնակցում էր 465 մարդ, երիտասարդ ընտրողները քաղխորհրդին տվեցին մի շարք պատվիրաններ՝ կառուցել մարզադաշտ, մանկական կինոթատրոն, ուսանողական ակումբ, հանգստի պուրակ, բարեկարգել քաղաքի մայրքնն ու

փողոցները¹⁵։ Առաջին անգամ ընտրող երիտասարդների կոնֆերանսներ անցկացվեցին նաև Լենինականում և Արթիկում¹⁶։ Փաստերը ցույց են տալիս, որ առաջին անգամ ընտրող երիտասարդների կոնֆերանսների անցկացման պրակտիկան սկսվել է կիրառվել 30-ական թվականների կեսերից, որը համանաբար պատահական չէր։ Դա նաև խորհուրդների ընտրութունները լայնամասշտաբ կամպանիայի վերածելու, երկրում իրականացվող կուրսի կենսագործմանը երիտասարդութան նվիրվածութունը ցուցադրելու, նրա ակտիվութունն ու եռանդը որոշակի խնդիրների նպատակադրողելու քաղաքականութան արտահայտութուններից էր։ Երիտասարդ բանվորների քաղաքական ակտիվությունը բարձրացումն ու նրանց անկեղծ ոգեշնչվածութունը, որը համախ ինքնաբուխ էր և զալիս էր ներքևից, ազդակներ էր ստանում վերևից և հետևողականորեն օգտագործվում։ Այս տեսանկյունից ենք մոտենում նաև ներքոհիշյալ փաստի զնահատմանը։ 1934-1935 թթ. ընտրութունների կապակցությամբ կիրովականի ըմբկութիւնների երիտասարդ բանվոր Գրիշա Հովակիմյանը,, Սոցարշալ,, Յերթին գրած նամակում նշում էր. ,,Այս տարի իմ կյանքում մեծ փոփոխութուն կատարվեց։ Նա առաջին անգամ եմ մասնակցում սովետների ընտրութուններին։ Խորհրդային իրավասուն քաղաքացու բարձր կոչումն ինձ պարտադրեցնում է բարեխղճորեն կատարել ստանձնած պարտաւորութունները, հաշիվ տալ պլանների կատարման համար։ Գիտակցելով այդ ինձ հայտարարել եմ հարկածային և եռանդով ձեռնամուխ եղել պլանների կատարման գործին,¹⁷ Այս նամակը ընտրոշ է այդ տարիներին։

Ընտրութուններում ակտիվութուն էին ցուցաբերում նաև կանայք։ 1930-1931 թթ. կամպանիայի ժամանակ հանրապետության քաղաքացիականների հաշվետու ընտրական ժողովներին կանանց մասնակցութունը 75,1 օ/օ էր, իսկ արհմիութուններում կազմակերպված բանվորահիւներին 80,8 օ/օ, որը նախորդ ընտրութունների համեմատությամբ ավելի էր 16,6 օ/օ-ով¹⁸։ Տեղական կազմակերպութունները ընտրութուններում կանանց լայնորեն ընդգրկելու նպատակով ձեռնարկում էին միջոցառումներ։ Այդ տեսակետից ուշագրաւ էր 20-ական թվականների վերջերից կիրառվող կամպանիաների ընթացքում մեկ-երկուամյա մսուր-մանկապարտեզների բացման պրակտիկան, որը լայն տարածում ստացավ հատկապես 30-ական թվականներին։ 1934-1935 թթ. կամպանիայի ընթացքում ծրուհում կազմակերպվեց 300 մսուր-մանկապարտեզ, մանկական հրապարակ, որտեղ ընտրութունների օրերին տեղավորվեց ավելի քան 10.000 երեխա¹⁹։ Մեր ձեռքի տակ եղած նմանատիպ այլ փաստերը նույնպես ցույց են տալիս, որ ընտրութունների ժամանակ շեշտը դրվել է այս եղանակով կանանց զանգվածա-

Դին մասնակցութեան ապահովման վրա, որով ցուցադրվում էր կամպանիաների ժողովրդականութիւնը, մասշտաբայնութիւնն ու մասնակիցների, , քաղաքական ակտիվութիւնը, , : Հատկանշական է, որ Երևանի քաղկորհրդի ընտրութիւններն ամփոփող հաշիվաւորութիւնում նշվում էր, որ մտուր-մանկապարտեղների ու մանկալան հրապարակների բացումը մեծապես նպաստեց բանվոր-ծառայողների ու նրանց ընտանիքների անդամների ակտիվութեան բարձրացմանը²⁰ :

Հանրապետութեան կուսակցական, խորհրդային և արհմիութենական կազմակերպութիւնները մեծ տեղ էին հատկացնում հաշիվաւոր-ընտրական ժողովներին քանութիւնների ներգրտման հարցին: 1928-1929 թթ. ընտրութիւնների ժամանակ արհմիութիւններին ուղղված ՀԱԽ-ի հրահանգում նշվում էր, որ անհրաժեշտ է հաշիվաւոր ժողովներին մասնակից դարձնել քանութեան լայն մասսաներին, հետաւորութիւնն առկա նրանց բնիկութիւնը, խորհուրդների գործունեութեան հետ կապւած սոցիալ իտաւական շեղարարութեան հարցերը, մասսաների ուշադրութիւնը կենտրոնացնել խորհուրդների աշխուժացման, ինքնաքննադատութեան ծախման, Երուրդկրտիզմի դեմ մղվող պայքարը սրելու և տահաառաւ խորհուրդներում պրոլետարիատի գաղափարային գծի խնայելութեան և աղաւաւման բոլոր հարցերի վրա: Հետեւի, որպէսզի խորհուրդների կազմում ընտրվեն աղիւի, գործունայ, հեղինակաւոր քանութեներ /ընդգծումը մերն է - Վ.Դ./²¹:

1934/1935 թթ. ընտրութիւնների կապակցութեամբ, , Խորհրդային շինարարութիւնը, , գրում էր. , Խորհուրդների հաշիվաւոր վերընտրական կամպանիան ընթանում է դասակարգային պայքարի ավելի սրման պայմաններում: Պետք է լինել զգաստ և աշխուրջ, որ ոչ մի անհարգատ մուտք չգործի խորհուրդներում, , : Հաշիվաւոր կամպանիայի ժամանակ պարզվեց, որ խորհուրդների որոշ անդամներ, , կոպիտ կերպով խախտել են հեղափոխական օրինականութիւնը, կառավարութեան որոշումները, վարչական պատիժների են ենթարկվել ու չարաշահել են այն վստահութիւնը, որ տվել են նրանց ընտրողները: Պետք է դուրս անել այդպիսիներին խորհուրդներից, /ընդգծումը մերն է - Վ.Դ./²²: Վերոհիշյալ փաստերը ցույց են տալիս, որ 20-ական թվականների վերջերին և հատկապես 30-ական թվականներին ընտրութիւններն ընթանում էին այդ տարիներին իրականացվող շրջադարձային քաղաքականութեան պայմաններում՝ դրա թուր հետեանքներով հանդերձ: Այդպիսի հանգամանքներում տեղական կազմակերպութիւններին փաստորեն հրահանգաւորվում էր ընտրել, , մեծ բեկման, , կուրսին նվիրված ու այն անվերապահորեն իրականացնող մարդկանց: Ընտրութիւններին քանութիւն դասակարգի մասնակցութեան մասին բերված, , տպաւորիչ, ,

ցուցանիշները բննելիս չպետք է մոռանալ, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում /որոշ վերապահում կարելի է անել 1925-1926 թթ. կամպանիայի վերաբերյալ, երբ ընտրական մեծորը նկատելիորեն կարճացվեց/ գոյություն ունեցող ընտրական համակարգն այնպիսին էր, որ գործում էին որոշակի սահմանափակումներ, ընտրություններն ընթանում էին ոչ այլ ընտրանքային հիմունքներով: Բացի այդ, Թեկնածությունները հիմնականում առաջադրվում էին վերևից և տեղական կազմակերպություններին ու կուկելիներին մնում էր նախապես հայտնի Թեկնածությունների, ընտրությունների, ժամանակ ցուցաբերել առավելագույն ակտիվություն: Այդպիսով խորհուրդներում հիմնականում ընտրվում էին գոյություն ունեցող համակարգին առավելապես ձեռնառու պատգամավորներ; Ասվածը սովոր չի գցում այդ տարիներին խորհուրդներում ընտրված ընդամենի թանկությունների վրա, որոնք շատ դեպքերում առաջնորդվում էին անկեղծ մոլեմներով: Խոսքը նրանց նվիրվածությանը, եռանդին ու համոզվածությանը ցանկալի ուղղվածություն տալու, այն քաղաքական նպատակներով շահարկելու անընդունելի երևույթի մասին է: Ստորև բերվող փաստերը հավանաբար մեկնաբանությունների կարիք չունեն և դրանց գնահատականը թողնում ենք ընթերցողին: 1930-1931 թթ. Լենինականի քաղխորհրդի ընտրություններին վերաբերող փաստաթղթերից մեկում նշվում էր. «,անցնում էին ցուցակներում նշվածները՝ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ այդ ցուցակները կազմվել են նախօրոք ուսումնասիրելուց հետո /ընդգծումը մերն է - Վ.Բ./, ընտրվողները գլխավորապես հարկաձային անկուսակցական և կուսակցական բանվոր-բանվորուհիներ էին»,²³ Ընտրություններում «,անցնում են կոմերակցիայի կողմից առաջադրված Թեկնածուները: Միայն եղել է մի դեպք, երբ անհատական հոդի վրա ուղեցել են սևացնել Թրակցիայի Թեկնածուներից մեկին, բայց դա չհաջողվեց և այդ ընտրողը ստացավ համապատասխան հակահարված»,²⁴

Իրևանի քաղխորհրդի 1934-1935 թթ. կամպանիայի կապակցությամբ, «խորհրդային շինարարությունը, նշում էր. «,ընտրությունների կարևորագույն խնդիրներից մեկը դա Թեկնածությունների նախապատրաստումն է: Անհրաժեշտ է, որ քաղաքի բոլոր կազմակերպությունները և բոլոր նախապատրաստեն քաղխորհրդի անդամների Թեկնածուական ցուցակները և առաջադրեն հարկաձային բանվորներից, բանվորուհիներից, աշխատավորներից /ընդգծումը մերն է - Վ.Բ./, որոնք ընդունակ են իրենց աշխատանքով էլ ավելի ամրապնդելու քաղաքի սոցիալիստական շինարարությունը»,²⁵ Այսինքն ընտրությունները փաստորեն ընթանալու էին նախօրոք զրկված սցենարով, որի ժամանակ նվազագույնի էր հասցվում կամ իսկ

պառ անտեսւում տեղերի նախաձեռնութիւնը, թելաձուներին առաջադրելու նրանց իրավունքը և բանւորական կոլեկտիւները վերջին հաշիւով դառնում էին իրենց ներկայացված թելաձուներին թվացյալ ակտիւությամբ պատսիվ հաստատողներ: Պատկերին առավել ամբողջական կդառնա, եթէ նկատի ունենանք նաև գոյութիւն ունեցող ընտրական համակարգի քննույթը ու հատկապէս 20-ական թվականների վերջերից սրկրում հաստատված և 30-ականներին ծաղկող վարչակարգի էութիւնն ու բաղադրական մթնոլորտը:

Բանւորներին ընտրութիւններին լայնորեն մասնակից դարձնելու նպատակով արհմիութիւնները աշխուժացնում էին իրենց մասսայական աշխատանքները: 1931-1935 թթ. կամպանիայի ժամանակ ՀԱՄԻ-ի ցեմէիր միութիւնն նախաձեռնությամբ բանւորական բոլոր կոլեկտիւներում /միուրի իրավասութիւնը ենթակա/ ընտրութիւնների վերաբերյալ մասսայական բացատրական աշխատանք տարվեց, կարմիր տնկիւններում ու հանրակացարաններում անցկացված զրույցներին մասնակցեց ավելի քան 900 բանւոր; Դա ոչ միայն նպաստեց նրանց ընտրական ակտիւութիւնը բարձրացմանը, այլև լուրջ խթան հանդիսացավ արտադրական պլանների կատարման համար /Նրևանի գաջի գործարանը ամսական պլանը կատարեց 138, քարհանքւորչութիւնը՝ 130 տոկոսով/²⁵: Գործսի արհմիութիւնները անց էին կացրել ընտրութիւններին նվիրված 5 ժողով, որոնցից մեկի ժամանակ բանւորները միջազգային ՄՌՊ-ի ֆունդին էին մուծել 3000 ուլբլի²⁷:

Ընտրութիւնների կարևոր փուլերից մեկը խորհուրդների հաշվետւութիւնների քննարկումն էր, որոնց բանւոր դասակարգի մասնակցութիւնը փաստաթղթերում հիմնականում ներկայացված է դրական կողմերով: Կարծում ենք, դրա պատճառներից մեկն այն էր, որ բանւորութիւնն կյանքին առնչվող բազմազան պրոբլեմները, ,,ցավոտ տեղերին դիպչող,, հարցերը շահագրգիռ վերաբերմունքի էին արժանանում այդ քննարկումների ընթացքում: 1928-1929 թթ. կամպանիայի ժամանակ հանրապետութիւնը քաղխորհուրդների հաշվետու ժողովներում քանվորները կազմում էին եւույթ ունեցողների 65 օ/օ-ը²⁸: 1930 թ. դեկտեմբերին հայբամբակի և ձեթօթառի գործարաններում քաղխորհրդի հաշվետւութիւնը քննարկման ընթացքում եւույթ ունեցող բանվորները նշեցին, որ քաղխորհրդի ապարատում տարածված է բյուրոկրատիզմը, լուրջ թերութիւններ կան բաղադրի շինարարութիւն, բարեկարգման, ջրամատակարարման ու սանիտարական դրութիւն, ինչպես նաև բանմատակարարման ու բանվորութիւնը բնակարանային պայմանների ասպարեզում, քիչ է դպրոցների քանակը, վատ է մանկապարտեզների վիճակը, աղաղակող բացթողումներ կան միլիցիայի աշխատանք-

ըլում²⁹։ Նման ակտիվութիւնով անցան նաև ժողովները ծխախոտի և ,Արա-
րատ, զործարաններում³⁰։ Արժանագրելով Երևանի քաղխորհրդի հաշվե-
տութիւնը քննարկմանը բանւորների ակտիվ մասնակցութեան փաստը ,Նոր-
հրդային Հայաստանը, զրում էր. ,բանւորների կողմից եղան ըզգմ-
թիվ արժեքավոր առաջարկութիւններ, որոնք մեծ մասամբ իրագործելի են
և ըխում են ըլումն թափով աճած մեր քաղաքային տնտեսութեան հնարավոր-
ութիւնները, ³¹։ Նշենք նաև, որ 1930-1931 թթ. ընթացքում Երևանի
մեխանիկական, կարքիղի և փայտամշակման զործարաններում ու հիդրոէլե-
կտրոէլեկտրական, Լենտերստիւում և երկաթգծում հաշվետու ժողովները ձախողվել
էին³²։ Հաշվետու ժողովներում բանւորները իշխանութեան նորընտիր մար-
միներին տալիս էին պատմիրաններ։ ,Կոմունիստը, զրում էլ, որ
,Նորընտիր քաղխորհրդին ուղղված պատմիրանի նախագիծը հատկապես ակ-
տիվորեն քննարկվեց Ֆաբրիկաներում, զործարաններում ու շինարարու-
թիւններում, ³³։ Լենքաղխորհրդին տեսութիւնագործների տված պատմիրանում
նշվում էր, որ քաղխորհուրդը պետք է ունենա շինարարութեան պլան,
քաղաքի հրապարակներից մեկում կանգնեցվի Լենինի արձանը, արագացնեն
գյուղացու տան, ջրմուղ կոյուղու ու հիւանդանոցի կառուցման աշխա-
տանքները, բարեկարգվեն մայթերն ու փողոցները, բարելավվի աշխորսա-
յի զործուհեութիւնը։ Այդ պատմիրանները միտածամանակ անց կատարվել
էին³⁴։ Բանւորներն ընդգրկվում ու մասնակցում էին նախկին պատմիրան-
ների կատարումն ստուգելու և նոր պատմիրաններ կազմելու նպատակով
ստեղծվող ըրիզաղների աշխատանքին։ 1934-1935 թթ. կամպանիայի ժամա-
նակ սլատմիրանների կատարման լիմակը հետազոտող բանքիզաղը Լենինակա-
նի քաղխորհրդի աշխատանքում հայտնաբերել էր թերութիւններ /ձգձգվել
էր նոր հիմանդանոցի, բաղնիսի և լվացքատան կառուցումը, չէին կատար-
վել ընտրողների մի շարք այլ պատմիրաններ/³⁵։

Ընտրութիւնների ընթացքում բանւոր դասակարգը հանդես էր գալիս
նախաձեռնութիւններով։ /չենք բացառում, որ այդ նախաձեռնութիւննե-
րը ազդակներ էին ստանում վերեւից/։ 1928-1929 թթ. կամպանիայի կապակ-
ցութեամբ Սմոլնիսկի ,Կառուչկա, Ֆաբրիկայի բանւորների կոչով երկ-
րի քաղխորհուրդների միջև մրցութիւն նախալվեց՝ ընտրութիւնները
կազմակերպած ու մասսայական ձեւով անցկացնելու համար։ Կամպանիայի
ժամանակ Երևանի, Լենինականի և Ղարաբաղի /Կիրովական/ քաղաքա-
կան հանձնաժողովները մրցման էին հրավիրել համապատասխանաբար Բաթու-
մի, Գյումրայի և Ղազախի հանձնաժողովներին։ Մրցութեան մեջ էին մտել
հանրապետութեան մի շարք արդյունաբերական ձեռնարկութիւններ։ Իսկ
Ձանգեզուրի գալառային ընտրական հանձնաժողովը ընտրութիւնները լա-

վագույն ձևով անցկացնելու համար սահմանել էր հատուկ մրցանակ³⁶։
Երևանում ընտրական հանձնաժողովների աշխատանքներին օժանդակում
էին Թբիլիսիյց գործողված բանվորներ, իսկ Երևանի և Լենինականի մի
խումբ բանվորներ մեկնել էին Բաքու և Թբիլիսի³⁷։ Նրանք 1 ամսվա ըն-
թացքում մասնակցել էին 34 հիմնարկ-ժոռնալիկություններում կայացած
հաշվետու-ընտրական ժողովներին, համախալի հանդես եկել ղեկուցումնե-
րով³⁸։

Ընտրությունների ժամանակ բանվորները ստանձնում էին աշխատան-
քային բարձր պարտավորություններ։ 1930-1931 թթ. կամպանիայի ընթաց-
քում Երևանի մեկնանկական գործարանում կայացած ժողովում 85 բանվոր-
ներ իրենց հարվածային հայտարարեցին, խոստացան վերացնել գործալը-
քումները, բարձրացնել աշխատանքային կարգապահությունը, բարելավել
արտադրանքի որակը, բաղադրի տրամվայի շինարարությանը տրամադրել 6000
բանվորական օր³⁹։ Քանաքեռի էլի բանվորները քաղաքի հողի հաշվետու-
թյան քննարկման ժամանակ պարտավորեցին մինչև ընտրությունների վեր-
ջը ավարտել 4 կիլոմետրանոց Թունելի շինարարությունը, բարձրացնել
աշխատանքի արտադրողականությունը, 4 օր աշխատել խնայված շինանյու-
թերի հաշվին⁴⁰։

1934-1935 թթ. ընտրությունների ժամանակ Մոսկվայի ավիացիոն
գործարանի բանվորները դիմեցին երկրի բանվորական կոլեկտիվներին՝
աշխատանքային բարձր ցուցանիշներով դիմավորելու խորհուրդների 7-րդ
համագումարը, արժանանալու համագումարին ղեկույց տալու պատվին։
Շուտով 7-րդ համագումարի անվան արտադրական արշավը երկրում լայն
տարածում ստացավ⁴¹։ Հայաստանում ավիագործների կոչին առաջինն ար-
ժապանքեցին Քանաքեռի էլի բանվորները, որոնք ստանձնելով աշխատանքա-
յին բարձր պարտավորություններ դիմեցին հանրապետության բանվոր դա-
սակարգին հետևելու իրենց օրինակին⁴²։ Շուտով արշավում ներգրավվե-
ցին Երևանի, Լենինականի, Ղարաբաղի մայրիկ և Ղափանի մի շարք ձեռնար-
կություններ⁴³։ Լենինականի կարի գործարանի բանվորները, մտնելով ար-
շավի մեջ, պարտավորեցին տարեկան պլանը կատարել Հայաստանում խոր-
հրդային կարգերի հաստատման օրը՝ նոյեմբերի 29-ին, բանուժի պարա-
պուրդները հասցնել նվագագույնի, արտադրանքի ինքնարժեքը իջեցնել 7
օ/օ-ով, կազմակերպել տեխնիկայի տիրապետման 15 խմբակ՝ 625 բանվոր-
ներով, բարձր հիմքերի վրա դնել բոլոր կուսակցականների ու բանվոր-
ների մարքս-լենինյան դաստիարակության գործը, ապահովել կոմունիստ-
ների ավանգարդային դերն արտադրության մեջ, կրկնապատկել հարվածա-
յինների թիվը⁴⁴։ Երևանի կաշվի գործարանի կոլեկտիվը արտադրական

պարտավորութիւններ ստանձնելուց բացի նախատեսել էր օժանդակել ենթաշնձ 2 գյուղերին՝ գյուղաձանտեսական աշխատանքներում և ընտրութիւնների ժամանակ⁴⁵։ Խորհուրդների 7-րդ համագումարի անվան արտադրական արշավը զգալիորեն նպաստեց ձեռնարկութիւնների արտադրական գործունեութեան աշխուժացմանը։ Ետ մնացող մի շարք ձեռնարկութիւններ մըտնելով արշավի մեջ կարճ ժամանակամիջոցում նկատելիորեն բարելավեցին իրենց աշխատանքը⁴⁶։ Խորհուրդների 8-րդ համագումարին զնկույց տալու պատիւն արժանացան 18 ձեռնարկութիւն, որոնց թիւում Երևանի պահածոների /պահանքը կտարել էր 118 օ/օ-ով/ և մեխանիկական /105 օ/օ/ գործարանները, Զանաբեռնիք /102 օ/օ/, Զանգեզուրի պղնձաձուլական կոմբինատը /141 օ/օ/ և այլն⁴⁷։

Ընտրութիւնների ժամանակ բանվորները հանդես էին գալիս նաև ազիտացիոն մասսայական աշխատանքի ընթացակառոււմ։ 1934-35 թթ. կամպանիայի կապակցութեամբ Լենինականի տեքստիլ գործարանի ավելի քան 1000 բանվորներ քաղաքում միտինգ կազմակերպեցին։ Նրանք կոչ արեցին ակտիվորեն մասնակցել ընտրութիւններին, գերակատարել տարեկան պահանքը, քաղաքի հողում ավելի շատ ընտրել հարկաւորային բանվորների և կանանց։ Տեքստիլ գործները ընդունեցին ՀԿ/ԲԿ Կենտկոմի որոշումը Գյանջայի գործվածքային գործարանին պահանջ դուրս 100 տոննա մանուշեք տալու մասին⁴⁸։ 1934 թ. Երևանի քաղխորհրդի ընտրութիւնների առաջին օրը բանվորները քաղաքի տարբեր մասերում բազմամարդ միտինգներ էին կազմակերպել⁴⁹։ Չբացառելով խորհուրդների ընտրութիւնների ընթացքում բանվոր դասակարգի ցուցաբերած նախաձեռնութիւններին վերելից ազդակներ ստանալու կամ թելադրած լինելու հնարավորութիւնը, կարծում ենք, որ ընդհանուր առմամբ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանին բնորոշ էին աշխատանքային խանդավառութիւնը, հավատը ներկում իրականացվող քաղաքականութեան ժշմարտացիութեան նկատմամբ, նվիրվածութիւնը սոցիալիզմի գաղափարներին։ Այլ հարց է, որ օբյեկտիվորեն գոյութիւն ունեցող այդ գործոնները նպատակաուղղվում էին որոշակի խնդիրների կենսագործմանը, դառնում քաղաքական շահարկումների առարկա, դրանց արվում էր ցանկալի ընթացք ու ուղղվածութիւն։ Այդ տեսակետից, թերևս պատահական չէր, որ ընտրութիւնների ընթացքում մասնավորապես տարածում էին ստանում արտադրական զանազան նախաձեռնութիւնները, փաստորեն բանվորութեան եռանդն ու արտադրական ակտիվութիւնը ծառայեցվում էր ինդուստրացման գերտեմպերին, որոշ իմաստով չարաշարվում, կամայականները ձգտագործվում էին նաև տնտեսական խնդիրներ լուծելու համար։ Տնտեսական դժվարութիւններին մի մասը հեռանքը էր նրկ-

րի այդ ժամանակվա ղեկավարութեան անհետատես քաղաքականութեան ու
թույլ տուած կոպիտ սխալները, որոնք, , ուղղելու, , համար գործադրե-
վում էր և ընդունելի համարվում ցանկացած եղանակ՝ ընդհուպ մինչև
բանվոր դասակարգի խանդավառութիւնը օգտագործելը՝ հանգամանք, որն
իր բացասական այլ կողմերի հետ մեկտեղ չէր կարող մասնավորապէս չան-
դրադառնալ ինդուստրացման գերտնտեսների պայմաններում առանց այն էլ
ծանրաբեռնուած բանվորների առողջութեան ու կենսապայմանների վրա:
Հատկանշական է, որ այդօրինակ պրակտիկան սկզբնավորվեց 20-ական
թվականների վերջերից /համենայն դեպս մինչև 1928-1929 թթ. ընտրա-
կան կամպանիան այդօրինակ որևէ փաստ չի հայտնաբերվել /և լայն քա-
ստացավ հետագայում՝ դառնալով աշխատանքային գեկույցներ տալու,
բարձր պարտավորութիւններ ստանձնելու կամպանիոնութեան վերածված
երևույթ: Այդ տեսակետից Երևանի քաղաքապետի 1934-1935 թթ. ընտրու-
թիւններին վերաբերող ներքոհիշյալ փաստը կարծում ենք մեկնաբանու-
թիւնների կարիք չունի. , , Խորհուրդների հաշվետու կամպանիան և ղը-
րան նախընթաց նախապատրաստական աշխատանքները հնարավորութիւն տվին
բարձրացնելու աշխատավորութեան արտադրական էնտուզիսզմը և հենված
դրա վրա՝ հաջողութեամբ լուծել քաղաքի առաջ ծառացած մի շարք կարև-
որագուշայն խնդիրներ, ինչպէս նաև ապահովել ձեռնարկութիւնների,
շինարարական միավորների արտադրական պլանների կատարումն ու գերա-
կատարումը,⁵⁰ : ինչ վերաբերում է 20-ական թվականների վերջերից
սկզբնավորվող խորհուրդների ընտրութիւնները մասսայական անցկացնե-
լու համար մրցութեան մեջ մտնելու պրակտիկային, ապա կարծում ենք,
որ այն չէր կարող ընտրութիւններին չհաղորդել կամպանիոնութեան
ընդլայն՝ դրա բոլոր բացասական հետևանքներով հանդերձ:

Բանվոր դասակարգը մասնակից էր դարձնում նաև ընտրութիւններին
կազմակերպմանը: 1934-1935 թթ. կամպանիայի ժամանակ հանրապետութեան
կենտրոնական, քաղաքային, շրջանային և գյուղական ընտրական հանձնա-
ժողովներում 1928-1929 թթ. ընտրութիւնների համեմատութեամբ բան-
վորների թիվը համապատասխանաբար աճեց 25,7, 17,3, 2,1, 7,8 տոկո-
սով և կազմեց համապատասխանաբար 33,3, 38,6, 11,3 և 8,8 տոկոս⁵¹:
Կարծում ենք, որ քանակական այս ցուցանիշներից չի կարելի միանշա-
նակ եզրակացութիւններ կատարել, բանի որ հանձնաժողովների անդամնե-
րի գործունեութիւնն ունեւորոշակի ուղղվածութիւն և կրում էր
հայտնի հանգամանքների ազդեցութիւնը:

Խորհուրդներում նոր ընտրված բանվորները հանրապետական մամու-
լում հանդես էին գալիս թղթակցութիւններով, որոնցում պարտավորվում

էին բարեխղճորեն կատարել իրենց արտադրական ու հասարակական պարտականութիւնները: Աւազակները Լենինականի բանվոր Կ. Վերմիշյանը զորում էր. , ,Մանսի աշխատավորներն իմ նկատմամբ ցուցաբերելով մեծ վստահութիւն, ընտրել են աւանային սովետի ղեկավար: Խոստանում եմ բարեխղճորեն կատարել ղեկավարական պարտականութիւններս, ժամանակին կատարել տրված հանձնարարութիւնները: Ավանային սովետի անդամ ընտրվելն ինձ պարտավորեցնում է արտադրութեան մեջ աշխատել ավելի եռանդուն և անձնական օրինակով ոգևորել մշուկներին, ⁵²: Լենինականի քաղաքային պատգամավոր, մեքենավար Բ. Շիգանյանը նշում էր. , ,Լենինականի երկաթուղում վթարների մեծ մասը տեղի էր ունենում մեքենավարների անորակ աշխատանքի հետևանքով: Ուստի որպէս քաղաքային ղեկավար պարտավորվում եմ արագացնել ղեկային կից կազմակերպվող հատուկ տեխնիկական սրահի կառուցման աշխատանքները, որի զործարկումը հնարավորութիւն կտա մեքենավարների տեխնոստիկական գործը դնել պարզապէս բարձրագույն վրա: Բազմաթիւ պարտականութիւններ ունեւ կատարելու նաև բանվորների կուլտուր-կենցաղային պայմանների բարելավման, նրանց երեխաների դաստիարակութեան, ղեկային շրջակայքի բարեկարգման, բանաստակարարման կարգավորման և այլ խնդիրների ուղղութեամբ, որոնց անշեղ կենսագործումը միայն կարողացնի իմ՝ քաղաքային անդամի կոչումը, ⁵³:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում հանրապետութեան խորհուրդներում աճեց քանվորների թիվը, որին կարևոր նշանակութիւն էր տրվում: Դրա վերաբերյալ առավել ամբողջական ու բնորոշ պատկերացում են տալիս քաղաքային խորհուրդները, քանի որ քաղաքներում էր կենտրոնացված բանվորութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը: Մինչև 1924 թվականը իշխանութեան քաղաքային մարմինների սոցիալական կազմի վերաբերյալ տեղեկութիւններ չկան ⁵⁴: Նման պայմաններում տողերիս հեղինակը նպատակահարմար է համարել շրջանագրութեան մեջ դնել պրոբլեմի մասին շատ թեք չ պատկերացում տվող յուրաքանչյուր վիստ: 1921 թ. դեկտեմբերին տեղի ունեցավ Ալեքսանդրապոլի, իսկ 1922 թ. հունվարին Երևանի քաղաքային խորհուրդների բացումը ⁵⁵: Դրանց սոցիալական վերաբերյալ տեղեկութիւններ չեն հայտնաբերվել: Հայտնի է միայն, որ Երևանի քաղաքային խորհուրդի 334 պատգամավորներից 241 ՀԿ/Ե/Կ անդամ թեկնածուներ էին, 7 կոմերիտականներ, 86 անկուսակցականներ, 35 կիս, 29 ուս, 12 թուրք, 6 հրեա, 1 ասորի, 1 գերմանացի, 285 հայ ⁵⁶: Արևիկային փաստաթղթերից մեկում նշվում է, որ 1923 թ. Լենքաղաքային 153 պատգամավորներից լրիւ տեղեկութիւններ կային 132-ի վերաբերյալ, որոնցից բան-

վորներ էին 29 /21,9 օ/օ/⁵⁷: Այլ տվյալներով նույն թվականի նոյեմբերին բանվորները կազմում էին պատգամավորների 31,9 օ/օ-ը⁵⁸: 20-ական թվականների կեսերին քաղաքացիները սկսեցին գործել նաև հանրապետության այլ քաղաքներում, որը հետագայում պարբերաբար ենթարկվեց փոփոխությունների: Ստորև բերվող աղյուսակը⁵⁹ /տոկոսներով/ պատկերացում է տալիս քաղաքացիներում բանվոր դասակարգի ընդգրկման վերաբերյալ: Ավելացնենք, որ այս և հետագայում ներկայացվող աղյուսակներում⁶⁰, ,առաջ քաշված,, վերնագրված սյունակը մամանակի փաստագրերում ունի , ,վարչատնտեսական և հասարակական պաշտոն վարող բանվոր,, անվանումը:

Տարեթիվ	անդամների թվում ընդամենը բանվ.	ներանցից արտա- դրությունից	առաջ քաշված
1925	30,2	տեղեկություն չկա	տեղեկություն չկա
1927	44,3	38,2	6,1
1929	48,4	37,2	11,2
1931	53,8	35,4	18,4
1935	54,2	34,7	19,5

Տարեթիվ	նախագահություն- ներում ընդամենը բանվորներ	ներանցից արտա- դրությունից	առաջ քաշված
1925	տեղեկություն չկա	տեղեկություն չկա	տեղեկություն չկա
1927	48,8	27,9	20,9
1929	54,6	27,3	27,3
1931	52,9	23,5	29,4
1935	47,2	15,1	32,1

Տարեթիվ	նախագահների թվ- ում ընդամենը բանվորներ	ներանցից արտա- դրությունից	առաջ քաշված
1925	տեղեկություն չկա	-	տեղեկություն չկա
1927	33,3	-	33,3
1929	100	-	100
1931	100	-	100
1935	100	-	100

Աղյուսակից երևում է, որ բանվոր պատգամավորների թվի զգալի աճի պայմաններում /1925 թ. համեմատությամբ 1935 թ.՝ 24 օ/օ/ նկատ-

վում է արտադրության բանվորների քանակի պարբերական նվազում /1927 թ. համեմատությամբ 1935 թ.՝ 3,5 օ/օ/ և առաջընթացների թվի պարբերական ավելացում /1927 թ. համեմատությամբ 1935 թ.՝ 19,5 օ/օ/։ Այսպիսով բանվոր պատգամավորների թվի աճը կատարվում էր ի հաշիվ առաջընթացների ավելացման և արտադրության բանվորների նվազման։ Այդ երևույթը առավել ցայտուն է արտահայտվում ընդհանրահանրության նախագահություններում, որտեղ 1927 թ. համեմատությամբ 1935 թ. առաջընթացների քանակն աճեց 10,2 օ/օ, իսկ արտադրության բանվորներինը նվազեց 12,8 օ/օ։ Դա նշանակում է, որ ընդհանրահանրությունում սկսվում էին ստվարանալ, այսպես կոչված, տարատեսակի բանվորների /առաջընթացների/ շարքերը, որոնք որոշ իմաստով ավելի հեշտ կառավարելի էին, քան անմիջականորեն արտադրությունում աշխատողները։ Հասկանալի է, որ իրենց պատգամավորական գործունեության ընթացքում և առաջընթաց և արտադրության բանվորները կարող էին դրսևորել կամ ձեռք բերել բացասական որակներ։ Բնականորեն առաջընթաց կամ ինչպես նշվում էր ժամանակի փաստաթղթերում վարչատնտեսական և հասարակական պաշտոններ վարող բանվորներին հազիվ թե կարելի է անվերապահորեն բանվոր դասակարգի շարքը դասել։ Նրանցից շատերը, կարծելով արտադրությունից, մի տեսակ օտարանում էին իրենց դասակարգային ու մասնագիտական միջավայրից, ձեռք բերում նոր հատկություններ ու զգեստ և վերջին հաշիվով այս կամ այն չափով ներթափանցում տիրող համակարգի գանազան օղակները, դառնում դրա սպասավորները։ Բազմաթիվ առաջընթացներ ստանում էին համապատասխան կրթություն, աշխատանքի ընթացքում ձեռք բերում դեկավարելու փորձ ու հմտություններ, որը որոշակի հանգամանքներում և որոշակի իմաստով կարող էր դրականորեն անդրադառնալ նրանց պատգամավորական գործունեության վրա։ Միաժամանակ պաշտոններ զբաղեցնող բանվորների համար ապարտադրական հատկություններ ձեռք բերելու հավանականությունն ավելի մեծ էր, քան անմիջականորեն արտադրությունում զբաղվածներինը /հենց թեկուզև այն պատճառով, որ պաշտոն էին զբաղեցնում և ,անհնազանդության,՝ դեպքում կարող էին զրկվել դրանից և այլն/։ Հարկավոր է նաև նկատի ունենալ, որ արտադրության բանվորները չէին փայլում իրենց կուլտուր-կրթական, քաղաքական մակարդակով, համապատասխան պատրաստագծություններ և գիտելիքներով, խիստ ծանրաբեռնված էին իրենց հիմնական աշխատանքում։ Դա չէր կարող բացասաբար չանդրադառնալ նրանց պատգամավորական գործունեության վրա՝ չնայած որոշ դեպքերում վերոհիշյալ որակների բացակայությունը կամ անբավարարությունը կարող էր լրացվել կյանքի փորձով, կազմակերպչական քն-

տուր ընդունակութիւններով, ինքնակրթութիւնով և այլն: Միաժամանակ, գոյութիւն ունեցող համակարգի ու դրան ընդդէմ մեղադրանքի պայմաններում, հատկապէս 20-ական թվականներին վերջերից ելլելու օղորդունեցող հայտնի իրադարձութիւնների ֆոնին վրա իշխանութիւն մարմիններում քանդորների լայն ընդգրկումը դուռն էր վկայում այնուհետեւ իրական ազդեցութեան մասին, ունեւր ամէլի շատ խորհրդանշական իմաստ, ստեղծում էր պետութեան կառավարմանը բաւական դասակարգի մասնակցութեան երեւութականութիւն:

Աւսումնասիրվող ժամանակաշրջանում խորհուրդների կազմը համալրելիս հիմնականում շեշտը դրվում էր քանակական ցուցանիշների վրա: Կուսակցական վերադաս մարմինների հրահանգներին համապատասխան տեղերում ձգտում էին պահպանել պատգամավորական կորուստի արհեստական ու ոչնչով չարդարացված որոշակի համամասնութիւնը, որի ընդդէմ կողմերից մեկը խորհուրդներում քանդորների լայնամասշտաբ ներգրավումն էր: Այդ տարիներին հատուկ ծայրահեղութիւններով ու չափազանցումներով ուղեկցվող այդ մասսայականացվող գործընթացի ժամանակ հաճախ ցուցաբերվում էր միակողմանի վերաբերմունք, շեշտը դրվում էր ոչ այնքան քննադատական գործնական հետախննչների, մասնագիտական պատրաստածութեան և կուլտուր-կրթական մակարդակի, այլ նախ և առաջ դասակարգային պատկանելութեան վրա /հանգամանք, որը շատ դեպքերում բացարձակացվում էր/: Նման պայմաններում խորհուրդներում ընտրվում էին նաև համապատասխան պատրաստվածութիւն ու գիտելիքներ չունեցող մարդիկ, որոնք հաճախ ի վիճակի չէին կարենորակոյն հարցերի քննարկման ժամանակ ցուցաբերել ինքնուրույն դիրքորոշում, մատնանշել դրանց լուծման արդյունավետ ուղիները և շատ դեպքերում դառնում էին նախօրոք ուրվագծված ապարտային որոշումները /ստեղծված նաև սպարառային քանդորների մասնակցութեամբ/ պասսիվ ընդունողներ: Բնականաբար, վերոհիշյալը չէր կարող բացառաբար չափազանցաբար իշխանութեան մարմինների գործունեութեան վրա:

Տողերիս հեղինակը հնարավորութիւն չունի անդրադառնալու քաղ-խորհուրդների քանկոր պատգամավորների տարիքաստիճանի կազմի, կրթական մակարդակի, արտադրական աշխատանքի օւնողութեան հարցերին, քանի որ հանրապետութեան Կենտրոնական տեղերին ուղարկված հրահանգներում, ուր նշվում էր պատգամավորների մասին ամփոփագրեր ներկայացնելու կարգը, այդպիսի հարցապահանջներ չկային: Հասկանալի է, որ պատգամավորների կրթական մակարդակի բարձրացումը նրանց ակտիւութեան ու գործարարութեան կարենոր նախադրյալներից է:

Ընթերցողին ներկայացված աղյուսակից երևում է, որ 1927 թ. սկսած

հանրապետության քաղխորհուրդների նախագահները բացառապես առաջընթաց-
ված բանվորներ էին: 1920-ական թվականների կեսերից Լենինականի
քաղխորհրդի նախագահն էր առաջընթացած բանվոր Գևորգ Հանեսսովյանը
/նրա մասին մանրամասն նշվել է աշխատության երկրորդ բաժնում/: Ա-
կադեմիկոս Ա. Կարինյանը խոսելով Մ. Կալինինի 1927 թ. ամռանը Հա-
յաստան այցելության⁶⁰, մասնավորապես, Լենինականի աշխատավորության
հետ նրա հանդիպման մասին, գրել է. ,Այն ժամանակ Լենինականի քաղ-
սովետի նախագահը Գևորգ Հանեսսովյանն էր, որը ինքն էլ ելել էր ժո-
ղովրդի ընդերքից և շատ սիրված դեմք էր ամենուրեք: Խոհուն, սրամիտ,
եռանդուն այդ բանվոր բուշակիլը , ,դուզ խոսողի, , համբավ ունեւր: Եղա-
կի գործիչ էր, որի համարձակությունը շատ բարձր էր գնահատում Ա.
Օրջոնիկիժեն: ...Գևորգը շատ դուր եկավ Կալինինին,⁶¹

Հանրապետության բանվորաշատ վայրերի՝ Երևանի և Լենինականի քաղ-
խորհուրդներում 1931 թ. բանվորների թիվը 1926 թ. համեմատությամբ
աճեց 43,2 օ/օ, իսկ տեսակարար կշիռն ավելացավ 2 անգամ⁶²: Հարկ է
նշել, որ բանվոր դասակարգի անհամաչափ տեղաբաշխումն իր արտահայտու-
թյունն է գտնում իշխանության տեղական մարմիններում նրանց ընդդրվ-
ման ասպարեզում: 1926 թ. բանվորները կազմում էին Երևանի քաղխոր-
հրդի պատգամավորների 45,1 օ/օ, իսկ Մեղրիի քաղխորհրդում ընդհան-
րապես բանվոր չ'լիար /ծառայողներ և գյուղացիներ էին/⁶³: Մեկ տարի
հետո Լենքաղխորհրդում համապատասխան ցուցանիշն էր 31,9 , իսկ Ղարա-
քիլիսայում և Նոր Բայազետում՝ /ներկայումս Կամո/ 17,4 և 11,7 տո-
կոս⁶⁴: Բանվորների թիվը մեծ էր բանավանային խորհուրդներում: 1929
թ. հանրապետության արդյունաբերական շրջաններ՝ Ալավերդու և Ղափանի
բանավանային խորհուրդներում բանվորների թիվը համապատասխանաբար
կազմում էր 68,7 /նախագահությունում՝ 72,7/ և 68,3 /նախագահություն-
ում՝ 45,4 օ/օ/: Ավելացնենք, որ Ալավերդու բանավանային խորհրդի
նախագահն ազգությամբ հույն, առաջընթացած բանվոր էր⁶⁵: 1936 թ. Ղա-
փանի, Ալավերդու, Անիի, Արթիկի և ցամենտի գործարանի ավանային խոր-
հուրդներում բանվորները կազմում էին 52 օ/օ, որոնցից 24,7-ը արտա-
դրությունից,⁶⁶ 27,3-ը՝ առաջընթացած⁶⁶: Բերված փաստերը ցույց են տա-
լիք, որ հանրապետության քաղխորհուրդներում բանվորների թվի աճը զգա-
լի էր, ցուցանիշը բավականին բարձր: Համեմատության համար նշենք, որ
եթե 1935 թ. քաղխորհուրդներում բանվորները կազմում էին պատգամավոր-
ների 54,2, ապա Բեկոռուսիայում՝ 48,1 օ/օ /դա Բեկոռ-ի բոլոր տարի-
ների ամենաբարձր ցուցանիշն էր/⁶⁷: Ավելացնենք, որ Հայաստանի քաղա-
քային բնակչության մեծ բանվորների տեսակարար կշիռն համեմատությամբ,

քաղխորհուրդների բանվոր պատգամավորների տեսակարար կշիռն ավելի բարձր էր: Այսպես, 1931 թ. քաղաքներում բանվորները կազմում էին բնակչուության 14,1 օ/օ, այն դեպքում, երբ քաղխորհուրդների պատգամավորների մեջ նրանք 53,8 տոկոս էին⁶⁸: Հարկ է նշել, որ 30-ական թվականների սկզբներից քաղխորհուրդների բանվոր պատգամավորների շարքերում գերակշռում էին հարվածայինները: 1931 թ. նրանք Լենքաղխորհրդում կազմում էին 77 օ/օ⁶⁹: 1935 թ. հանրապետության քաղխորհուրդների բանվոր պատգամավորներից հարվածային էր 80 օ/օ-ը⁷⁰:

Պարծում ենք, որ բանվոր պատգամավորների մեջ՝ հատկապես հարվածայինների շարքերի ստվարացումը ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում լայնորեն կիրառվող խորհուրդներում որոշակի համաձայնություն պահպանելու անարդյունավետ ու իրեն չարդարացնող մոտեցման արտահայտություններից էր: Պատգամավորների գերակշռող մասը, լինելով հարվածայիններ ու արտադրության առաջավորներ, իրենց կոլեկտիվներում ու հանրապետությունում հիմնականում մեծ հեղինակություն էին վայելում: Սակայն նրանցից շատերի իրական մասնակցությունը իշխանության մարմինների աշխատանքին համախ նվազ արդյունավետ կամ պարզապես ձևական ընդլայն էր կրում: Խոսքը ոչ թե հարվածային պատգամավորների ծուլություն, անպատասխանատվության կամ համոզմունքների բացակայության, այլ այն մասին է, որ նրանց մի ստվար մասը ինդուստրացման գերտեմպերի պայմաններում իրոք ծանրաբնույթ լինելով ամենօրյա հանրօգուտ աշխատանքով, դժվարանում կամ ի վիճակի չէր քիչ թե շատ լիարժեք կատարել ժողովրդի ընտրյալի պարտականությունները՝ առավել ևս չվայելով համապատասխան պատրաստվածությամբ, գիտելիքներով ու կուլտուր-կրթական մակարդակով: Այսպիսի պայմաններում շատ ավելի դյուրին էր կառավարելի ու հնազանդ դարձնել իշխանության տեղական մարմինները, անցկացնել նախօրոք ուրվագծված ապարատային որոշումներ և, միաժամանակ, ի դեմս հարգված մարդկանց՝ հարվածայինների խորհուրդներին տալ պատշաճ տեսք, ցուցադրել դրանց աշխատավորական ընդլայն, ստիզնել պետության կառավարմանը բանվոր դասակարգի մասնակցության նրկութականություն: Բարձր գնահատելով հարվածայինների հայրենասիր աշխատանքը արտադրության ոլորտում, կարծում ենք, որ այն դուռնա բավարար հիմք չէր կարող դառնալ, առավել ևս ինչպես իրականում էր կատարվում, բացարձակացվել պատգամավորների թեկնածության առաջադրման ժամանակ: Թեկուզև այն պատճառով, որ արտադրությունում շատ լավ աշխատող հարվածային բանվորը չունենալով համապատասխան գիտելիքներ ու պատրաստ-

վանութիւն, կարող էր անպատրաստ լինել պետական գործունեութեան համար:

Հանրապետութեան գյուղական խորհուրդներում բանվորների թիվը փոքր էր: Նրանք հիմնականում գյուղատնտեսական բանվորներ ու բանվորներ էին, որոնք չունեին քաղաքական հասունութեան բարձր մակարդակ: Մինչև 1920-ական թվականների կեսերը իշխանութեան գյուղական մարմիններում բանվորների ներկայացուցչութեան վերաբերյալ ամփոփ տեղեկութիւններ չեն հայտնաբերվել: Դրանց սոցիալմի մասին որևէ փաստ չկա նաև, Խորհրդային Հայաստանի 15 տարին ընկած, ժողովածուում: Ներքոհիշյալ աղյուսակը ⁷¹ /տոկոսներով/ վերաբերում է գյուղ-խորհուրդներում բանվորների ընդգրկմանը:

Տարեթիվ	անդամների թվում ընդամենը բանվ.	նրանցից գյուղատնտեսական բանվորներ և բանվորներ	արդյունաբերության բանվորներ
1925	1,4	4,4	-
1927	8,9	6,7	2,2
1929	15,5	13,8	1,7
1931	13,4	13,4	-
1935	3,1	տեղեկութ. չկա	տեղեկութ. չկա

Տարեթիվ	նախագահութիւններում ընդամենը բանվորներ	նրանցից գյուղատնտեսական բանվ. և բանվորներ	արդյունաբեր. բանվորներ
1925	տեղեկութ. չկա	տեղեկութ. չկա	տեղեկութ. չկա
1927	10,6	8,9	1,7
1929	15,0	12,8	2,2
1931	15,8	15,8	-
1935	տեղեկութ. չկա	տեղեկութ. չկա	տեղեկութ. չկա

Տարեթիվ	նախագահների թվում ընդամենը բանվորներ	նրանցից գյուղատնտեսական բանվ. և բանվորներ	արդյունաբեր. բանվորներ
1925	1,4	1,4	-
1927	2,6	1,7	0,9
1929	12,8	11,5	0,8
1931	16,1	16,1	-
1935	տեղեկութ. չկա	տեղեկութ. չկա	տեղեկութ. չկա

Արխիվային փաստաթղթում 1931 թ. գյուղխորհուրդների ու նախագահությունների անդամների և նախագահների թվում բանվորների ցուցանիշը նշված է որպես գյուղատնտեսական բանվորներ և քաղաքացիներ, այսինքն՝ այդ երկու հասկացությունները նույնացված են⁷²։ Վերոհիշյալ աղյուսակից երևում է, որ մինչև 20-ական թվականների վերջերը իշխանության գյուղական մարմիններում բանվորների քանակական աճն հիմնականում կատարվել է գյուղատնտեսական բանվորների ու քաղաքացիների թվի ավելացման հաշվին, որը պայմանավորված էր գյուղում տեղի ունեցող սոցիալ-քաղաքական տեղաշարժերով։ Այդ երևույթը առավել ցայտուն է արտահայտվում գյուղխորհուրդների գործադիր մարմիններում, որտեղ բանվորների ներգրավման գործընթացը շարունակվեց նաև 30-ական թվականներին։ Բնականաբար իշխանության տեղական մարմիններում ընդգրկված բանվորների գործունեությունը կրում էր այն հայտնի քաղաքականությունը, որն իրականացվում էր այդ տարիներին գյուղում։ Հայաստանի պայմաններում գյուղխորհուրդներում արդյունաբերության բանվորների փոքրաթիվությունը միանգամայն հասկանալի էր։ Հարկ է նշել, որ հանրապետության արդյունաբերական շրջաններում իշխանության գյուղական մարմիններում բանվորների թիվը համեմատաբար ավելի մեծ էր։ Ղափանի և Ալավերդում շրջաններում 1930 թ. նրանք կազմում էին գյուղխորհուրդների անդամների 24,1 և 20,3 օ/օ, այն դեպքում, երբ Սոփանավանի և Դարբազազի /Ներկայիս Եղեգնաձորի շրջան/ շրջաններում համապատասխանաբար 3,5 և 1,9 տոկոս⁷³։ Մինչև 30-ական թվականների սկզբները Հայաստանի գյուղատնտեսության բնագավառում աշխատում էր վարձու բանվորների մի սովոր շուրջ՝ մոտ 15 հազար մարդ, որը կազմում էր հանրապետության բանվոր դասակարգի կեսից ավելին։ Երկրում իրականացվող ագրարային քաղաքականության ընթացքում գյուղական պրոլետարների այդ խումբը աստիճանաբար վերացավ։ Նրանց մի մասը մտան սովխոզներ ու կոլտնտեսություններ, մյուսները համալրեցին արդյունաբերական պրոլետարիատի շարքերը։ Այդ ընթացքում էլ ձևավորվեց գյուղատնտեսության բնագավառում աշխատող բանվորների շուրջը, որը 30-ական թվականների կեսերին դեռևս շատ փոքրաթիվ էր⁷⁴։ Այս համաժամանակ, անշուշտ, իր կնիքն էր թողնում գյուղխորհուրդներում բանվորների ներկայացուցչության վրա։

Բանվոր դասակարգը ներկայացված էր նաև խորհուրդների համահայաստանյան համագումարներում և Կենտգործկոմում։ Ստորև բերվող աղյուսակը⁷⁵ /տոկոսներով/ պատկերացում է տալիս համագումարներում բանվորների ընդգրկման վերաբերյալ։

Տարեթիվ	պատգամ- վորների թվում ըս- դախները բանվորներ	նրանցից արտադրու- թյան	առաջ- բաշված	գյուղա- տնտեսական բանվոր և բատակ
1-ին համագում.				
1922 հունվար	15,8	տեղեկու- թյուն չկա	տեղեկու- թյուն չկա	տեղեկու- թյուն չկա
2-րդ համագում.	19,6	,,	,,	,,
1922 նոյեմբեր				
3-րդ համագումար	տեղեկու- թյուն չկա	,,	,,	,,
1923				
4-րդ համագու- մար 1925	17,9	15,7	չկա	2,1
5-րդ համագու- մար 1927	18,2	10,9	6,3	1,0
6-րդ համագու- մար 1929	31,4	12,9	8,8	6,0
7-րդ համագու- մար 1931	29,2	12,1	9,2	7,6
8-րդ համագու- մար 1935	33,6	22,1	16,1	չկա
9-րդ արտահերթ համագումար 1936	26,9	15,3	9,3	2,3

կրկնում ենք, որ խորհուրդների համահայաստանյան համագումարներում /և Կենտգործկոմում ու նրա նախագահությունում/ բանվոր դասակարգի ներկայացուցչության նկատմամբ մեր ունեցած դիրքորոշումը միանգամայն համահնչուն է իշխանության քաղաքային մարմիններում նրանց ներգրավման վերաբերյալ արտահայտած մոտեցումներին: Ավելացնենք միայն, որ համագումարներում նույնպես նկատվում էր ապարտադրյալ բանվորների առաջընթացների թվի աճը: Հարկ է նշել, որ իշխանության բարձրագույն մարմիններում իրենց ներկայացուցիչներն ունեին նաև հանրապետությունում բնակվող այլազգի բանվորները: Խորհուրդների համահայաստանյան համագումարների պատգամավորներ ու Կենտգործկոմի անդամներ էին ասորի Կ. Պլիևը, ռուսներ Մ. Մեդվեդովն ու Դ. Չեսնոկովը, ադրբեջանցիներ Բ. Էֆենդիևն ու Խ. Ամեդովան, հուլյն Դ. Խրիստոփորովը և ուրիշներ: 1934 թ. Ալավերդու կուսշրջկոմի նախաձեռնությամբ հանդիսավորությամբ տոնվել էր անվանի հանքափոր Դ. Խրիստոփորովի աշխատանքային

գործունեության 40-ամյակը, որին մասնակցել էին նաև հանրապետության տարբեր շրջաններից ժամանած հյուրեր⁷⁶:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև բանվոր դասակարգի ներկայացուցչությունը Կենտգործկոմում, որի վերաբերյալ ընդհանուր պատկերացում կարող է տալ ստորև բերվող աղյուսակը⁷⁷ /տոկոսներով/:

Տարեթիվ	անդամների թվում ընդամենը բանվորներ	նրանցից արտադրություն	առաջ-ըաշված	նախագահության անդամների թվում ընդամենը բանվորներ	նրանցից արտադրություն	առաջ-ըաշված
1925	11,1	տեղեկություն չկա	տեղեկություն չկա	18,1	տեղեկություն չկա	տեղեկություն չկա
1927	18,7	„	„	տեղեկություն չկա	„	„
1929	24,1	8,2	15,9	20,0	6,7	13,3
1931	32,0	9,7	22,3	43,7	12,5	31,2
1935	տեղեկություն չկա	տեղեկություն չկա	տեղեկություն չկա	տեղեկություն չկա	տեղեկություն չկա	տեղեկություն չկա

Աղյուսակից երևում է, որ Կենտգործկոմի և նախագահության անդամների շարքերում բանվորների թիվն անշեղորեն աճել է: 1929-1931 թթ. վերաբերող տվյալները ցույց են տալիս, որ Կենտգործկոմում նրանց բանալի ավելացումը /7,9 օ/օ/ զխավորապես ձեռք է բերվել առաջընթացների հաշվին: Վերջիններիս թիվը այդ ընթացքում աճել է 6,4, այն դեպքում, երբ արտադրության բանվորներինը՝ 1,5 տոկոսով: Պատկերն առավել ցայտուն է Կենտգործկոմի նախագահությունում, որտեղ ընդհանուր աճը կազմել է 13,7, առաջընթացներինը՝ 17,9, իսկ արտադրության բանվորներինը միայն 5,8 տոկոս: Ընդամենը 2 տարվան վերաբերող այս փաստերից դժվար է հեռուն գնացող եզրակացություններ կատարել: Սակայն, ծանոթ լինելով տվյալ ժամանակաշրջանում իշխանության մարմինների կազմավորման նկատմամբ իրականացվող քաղաքականությանը, կարելի է ենթադրել, որ Կենտգործկոմի և նախագահության անդամների շարքերում նույնպես տեղի էր ունենում առաջընթաց՝ վարչատնտեսական ու հասարակական պաշտոններ զբաղեցնող բանվորների շարքերի ստավրացման գործըն-

թաց:

30-ական թվականների կեսերից նկատվում է խորհուրդներում բանվորների թվի նվազման միտում /այդ երևույթը նկատելի էր միուլթնական մասշտաբով/⁷⁸: 1936 թ. հանրապետության քաղաքացիներում բանվորների թանակը 1931 թ. համեմատությամբ նվազեց 2,7 օ/օ-ով և կազմեց 51,1 օ/օ, գյուղխորհուրդներում համապատասխան ցուցանիշներն էին՝ 10,9 և 2,5 օ/օ: Խորհուրդների համահայաստանյան 9-րդ համագումարում /1936 թ./ բանվորները կազմում էին պատգամավորների 26,9 օ/օ-ը, որը 7-րդ համագումարի /1931 թ./ համեմատությամբ պակաս էր 2,3 տոկոսով⁷⁹: Այնուհանդերձ, խորհուրդներում բանվորների թիվը մյուս խավերի համեմատությամբ ամենազարժան էր /կրկնում ենք, որ իշխանության մարմիններում նրանց բանակի վերաբերյալ հիմնական պատկերացումը ստացվում է քաղաքացիների և խորհուրդների համագումարների ցուցանիշներից/: 1936 թ. քաղաքացիներում բանվորները կազմում էին պատգամավորների 51,1, ծառայողները՝ 34,5, գյուղացիները՝ 5,7, այլը՝ /կարմիր բանակայիններ, ուսանողներ/ 8,7 տոկոս⁸⁰: 9-րդ համագումարում /1936 թ./ համապատասխան ցուցանիշներն էին 26,9, 24,8, 26,8 և 17,9 տոկոս⁸¹: 1936 թ. Հայաստանի բոլոր 3^օ քաղաքացիների, 2 շրջխորհուրդների /Երևանի Կիրովյան և Ստալինյան/, 6 բանականների 11 նախագահներից 8-ը /73 օ/օ/ առաջընթացում բանվորներ էին⁸²:

բ/ Բանվորների գործունեությունը խորհուրդներում

Իշխանության մարմինների տարբեր օղակներում բանվորների ընդգրկման ու գործունեության պրոբլեմը ըննարկելիս, մեր կարծիքով, սկզբունքային նշանակություն ունի հետևյալ հանգամանքը: Ինչպես նշվել է, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող համակարգի դեկլար և ուղղությունն ավելի ուշ կոմունիստական կուսակցությունն էր, որի մշակած քաղաքականությունը դառնում էր կառավարման համակարգի օղակներին՝ մասնավորապես խորհուրդների աշխատանքի առանցքը: Այդպիսի պայմաններում խորհուրդները, փաստորեն, զրկվում էին իշխանության բարձրագույն մարմնի իրենց դերից և իրականում որպես աշխատանքի հանդես էր գալիս կոմկուսը, որի որոշումները /սխալ կամ միշտ/ պարտադիր էին աշխատող ստորադասված խորհուրդների համար: Կուսակցական վերադաս մարմինների հրահանգով, խորհուրդները փոքր ինչ ինքնուրույն գործելու հնարավորություն ստացան 20-ական թվականների կեսերին /հանձին 1925-1926 և մասամբ 1926-1927 թթ. կամպանիաների/, նրբ տարվում էր դրանց աշխուժացման գործընթացը: Իշխանու-

թյան մարմինների նկատմամբ վարվող քաղաքականության հարցում կատարված շեղումներն առավել ցայտուն արտահայտվեցին 20-ական թվականների վերջերին, երբ դրանք աստիճանաբար վերածվեցին զոյւթյուն ունեցող համակարգի օղակներից մեկի: Այդ համակարգը հնարավորություն էր ընձեռում իշխանության մարմիններում ֆինտաճաղ պտուտակի, ղեր կատարող, պատահական մարդկանց ներթափանցման համար, որի հետևանքով խորհուրդների գործունեությունը համախ վերածվում էր նախօրոք կազմված սցենարով զբված բովանդակագուրկ ներկայացումների, երբ առավել կամ նվազ ակտիվությամբ քննարկվում և ընդունվում էին վերևից հրահանգավորված որոշումները:

Միաժամանակ չպետք է մոռանալ, որ խորհուրդներում քննարկվում էին բաւոր դասակարգի կյանքին տնիջականորեն տոնչվող այնպիսի հարցեր, որոնք ինքնին ենթադրում էին նրանց կողմից համապատասխան ակտիվության դրսևորում, թեկուզև վերևից սահմանված շրջանակներում բանվոր պատգամավորների շահագրգիռ գործունեություն: Հարկ է նշել, որ մինչև 20-ական թվականների վերջերը իշխանության մարմիններում բանվորների կատարած աշխատանքի վերաբերյալ փաստերը խիստ աղքատիկ են ու թերի /համեմայն դեպս, այդպիսին է տողերիս հեղինակի մանրագնին պըրպտումների արդյունքը/: Բնականաբար, բանվորների գործունեության հիմնական ասպարեզը քաղխորհուրդներն էին: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում դրանք զգալի աշխատանք կատարեցին քաղաքային տնտեսության զարգացման, բանվորների կուլտուր-կենցաղային ու բնակարանային պայմանների բարելավման, բանատաղարարման ուղղությամբ: Սակայն իշխանության քաղաքային մարմինների ու դրանց գլխավոր օղակը հանդիսացող սեկցիաների աշխատանքում կային լուրջ թերություններ: Խորհուրդների համահայաստանյան 5-րդ համագումարում /1927 թ./ Հայկենտգործկոմի նախագահ Ա. Կալինյանը նշում է. «,Քաղխորհուրդների կազմը ավելի որակյալ է, անդամներն ավելի պատրաստված ու ակտիվ, սակայն քաղխորհուրդները մինչև այժմ դեռ չեն ցուցաբերել այն եռանդուն աշխատանքը սեկցիաներում ու պետություններում՝ որ անհրաժեշտ է խորհուրդների աշխուժացման, թարմացման ու մասսաներին պետական շինարարության հետ սերտ կապելու համար: Այստեղ մենք դեռ շատ անելիքներ ունենք,⁸³ Հն/ը/ի 5-րդ համագումարն /1929 թ./ արժանազրեց, որ բացառությամբ Երևանի ու Լենինականի քաղխորհուրդների, մնացածները /թվով 8 քաղխորհուրդ/ թույլ էին աշխատում⁸⁴: Վիճակը նույնն էր նաև սեկցիաներում, որտեղ, ըստ զոյւթյուն ունեցող փաստաթղթերի, բանվորների գործունեությունը ներկայացված է հիմնականում դրական կողմերով: Վն-

րոհիշյալ հաշվետվութիւնում նշվում էր, որ ,,որոշ հաջողութիւններ կան հատկապէս Երևանի ու Լենինականի քաղխորհուրդների սեկցիոն աշխատանքների ասպարեզում: Ակտիվ մասնակցութիւն են ցուցաբերել քանականդ բանվոր պատգամավորները: Սակայն քաղխորհուրդների սեկցիաների աշխատանքներում գոյութիւն ունեն դեռևս խոշոր բացեր,⁸⁵: Երևանի քաղխորհրդի 1928 թ. հաշվետվութիւնում արժանազրկած է. ,,սեկցիաներից ամենակենսունակը կոմունալ շինարարական սեկցիան է, որի նիստերում ընտուժյան առկած հարցերը և ընդունված որոշումները կազմել են քաղսովետի և կոմունալ բաժնի աշխատանքների առանցքը: Սեկցիայի աշխատանքների աշխուժացման նախապայմանը նրա բանվորական կազմն է /66,8 օ/օ/, որը մեծ հետաքրքրութիւն էր հանդես բերում ընտրկվող հարցերի նկատմամբ: Այս սեկցիայի բոլոր որոշումները եղել են ուշազրկվ իրենց գործնականութիւն տեսակետից, որի համար մրցանակաբաշխութիւն, ժյուրին⁸⁶ արժանավոր սեկցիայի մրցանակը հատկացրել է նրան,⁸⁷:

Քաղխորհուրդների բանվոր պատգամավորների թիվն առանձնապէս մեծ էր ժողովրդական տնտեսութիւն հետ անմիջականորեն կապված սեկցիաներում: 1931 թ. Լենքաղխորհրդի կոմունալ-տնտեսական սեկցիայում բանվորները կազմում էին անդամների 73,5, տրանսպորտայինում՝ 66,7, արդյունաբերականում՝ 61,8 տոկոս, իսկ դրանց նիստերին ընդհանուր մասնակցութիւնը համապատասխանաբար կազմում էր 85, 80 և 81 տոկոս: Համեմատութիւն համար նշենք, որ Լուսավորութիւն սեկցիայում, ուր բանվորների թիվը փոքր էր /այդ սեկցիայում աշխատող պատգամավորներից շատերն ունեին համապատասխան կրթութիւն ու զիտելիքներ/⁸⁸ մասնակցութիւնը կազմում էր 32,4 օ/օ: Փաստերը ցույց են տալիս, որ 20-ական թվականների վերջերին, իշխանութիւն քաղաքային մարմինների պատգամավորների ակտիվութիւնը բարձր չէր: Երևանի քաղխորհրդի 1929-1930 թթ. հաշվետվութիւնում նշվում էր, որ ,,քաղսովետի և սեկցիաների անդամների համախումները անկանոն է,,⁸⁹: 1930 թ. Երևանի քաղխորհրդի սեկցիաների աշխատանքին մասնակցել էր պատգամավորների 20, իսկ մի տարի հետո 30 տոկոսը, որը համարվում էր անբավարար ցուցանիշ: Այդ բացը վերացնելու համար առաջարկվել էր նախ և առաջ պասսիվ անդամներին և ընտրել հարկաճային բանվորների⁹⁰: Պատկերը նույնն էր նաև 1932 թ., որից ելնելով էլ փետրվար ամսին մայրաքաղաքի խորհրդի նիստում ընտրկվեց պասսիվ պատգամավորների հարցը: Ընդունված որոշման մեջ մասնավորապէս արժանազրկեց, որ ,,Քաղխորհրդի անդամների մեծ մասը չեն մասնակցում քաղխորհրդի աշխատանքներին,, , նշվեցին

դրությունը ըարելալելու համար անհրաժեշտ ըայլ երը⁹¹:

Փաստաթղթերից մեկում /1931 թ./ նշվում էր, որ օգոստոս ամսվա տվյալներով բոլոր սեկցիաների գծով էլ մասնակցութունն անբավարար էր: Վիճակը համեմատաբար բարվոք էր կոմունալ-շինարարական սեկցիայում /նրա անդամների մեծ մասը բանվորներ էին/: Համախումբներն ականոն էին նաև արդյունաբերական սեկցիայում, որի նիստերին առանձին դեպքերում մասնակցութունը կազմում էր լավագույն դեպքում 50 օ/օ /ի դեպ, դրա անդամները նույնպես գերազանցապես բանվորներ էին/⁹²: Տպարանի գործարկումին ուղղված նրբադիտորդի 1931 թ. գրություններից մեկում արժանագրվեց, որ այդ կոլեկտիվից ընտրված պատգամավորների մեծ մասը քաղխորհրդի նիստերին անկանոն են հաճախել: Առաջարկվում էր լսել նրանց հաշվետվությունն իրենց կատարած աշխատանքի մասին և ընդունել համապատասխան որոշում: Կոլեկտիվը կարող էր իր կարծիքը հայտնել այդպիսիներին ետ կանչելու և ակտիվ բանվորներ ընտրելու⁹³: Վերոհիշյալ փաստաթղթերում ուղղակիորեն չի խոսվում բանվոր պատգամավորների պասսիվության մասին: Սակայն նկատի ունենալով, որ նրանց թիվը մասնավորապես մեծ էր արդյունաբերական սեկցիայում կարելի է ենթադրել, որ պասսիվների մեծ կարող էին լինել նաև բանվորներ: Ինչ վերաբերում է տպարանից ընտրվածներին, ապա նման կոլեկտիվում նույնպես պասսիվների շարքերում կարող էին լինել բանվորներ: Այդպիսի պատգամավորների ետ կանչման պրակտիկան կյանքում ոչ միշտ էր իրականացվում:

1928 թ. մարտին Հայկենտգործկոմի շրջաբերականում նշվում էր, որ , ,Քաղաքային և գյուղական խորհուրդների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ընտրողների կողմից բոլորովին չի օգտագործվում պասսիվ և անաշխատունակ պատգամավորներին ետ կանչելու իրավունքը,⁹⁴:

1928 թ. հունվարի 1-ից մինչև հուլիսի 1-ը հանրապետությունում ետ էին կանչվել 660 պատգամավորներ, որոնցից 9-ը՝ քաղխորհուրդներից: Ետ կանչվածների սոցիալական կազմն այսպիսին էր՝ 555 գյուղացի, 67 ծառայող, 31 գյուղատնտեսական բանվոր ու բաղրակ և 7 արդյունաբերական բանվոր⁹⁵: 1929 թ. ընթացքում ետ էին կանչվել 121 պատգամավորներ, որոնցից 8-ը քաղխորհուրդներից: Նրանցից՝ 91 գյուղացի, 23 ծառայող, 6 գյուղատնտեսական բանվոր ու բաղրակ և մեկ արդյունաբերական բանվոր⁹⁶: Նրանի քաղխորհրդի տվյալներով 1932 թվականին պասսիվության համար ետ էր կանչվել 27 պատգամավոր, որոնցից 19 բանվոր և 8 ծառայող: Այդ ընթացքում նրանց փոխարեն ընտրվել էր 20 բանվոր և 3 ծառայող⁹⁷: Բանվոր պատգամավորների պասսիվության

ու նրանց ետ կանչելու պատճառները տարբեր էին. ա/ անբարեխղճությունն ու անտարբերությունը, բ/ ծանրաբեռնվածությունն իրենց հիմնական աշխատանքում, գ/ անձնական դրդապատճառներ, դ/ գիտելիքների ու համապատասխան պատրաստվածության գակասը կամ քացակալությունը և այլն: Չենք բացառում, որ կարող էին լինել նաև ետ կանչելու դեպքեր՝ հաշվհարդար տեսելու, ոչ ձեռնտու և անհնազանդ պատգամավորներից ազատվելու նպատակով: Ամենևին չարդարացնելով բանվոր պատգամավորների որոշ մասի ցուցաբերած պասսիվությունը, կարծում ենք, որ որոշ իմաստով դրանում դեր էր կատարում նաև հետևյալ հանգամանքը: Պատուրեն շատ դեպքերում քննարկումներն ընթանում էին ապարտի կողմից պատրաստված սցենարով, պատգամավորներին հրավելում էր նախօրոք պատրաստված որոշումը: Ել չենք խոսում բռնությունների տարիներին ընդունված որոշումների մասին: Այդպիսի պայմաններում /նաև այլևայլ պատճառներով/ պասսիվությունը լրացուցիչ ազդակներ էր ստանում, որոշ իմաստով դառնում պատգամավորների անգործության արտահայտություններից մեկը:

Սեկցիաների աշխատանքի ձևերից մեկը դրանց բրիգադների կողմից հիմնարկ-ձեռնարկությունների գործունեությունը ստուգումն էր: Այդ բրիգադներում ընդգրկված բանվոր պատգամավորները մասնակցում էին կատարվող հետազոտություններին: Լենքաղխորհրդի արդյունաբերական սեկցիայի բրիգադը /5 բրիգադ՝ 86 բանվոր-ծառայողներով/ 1929 թ. ստուգել էր քաղաքի 37 հիմնարկ-ձեռնարկություն: Պարզվել էր, թե ինչ չափով են իրականացվել քաղխորհրդի որոշումները ձեռնարկություններում պլանների կատարման և աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման վերաբերյալ, ինչպես են ընթացել արտադրական հանձնաժողովների և խորհրդակցությունների աշխատանքները սոցմրցության ու հարվածայնության ուղղությամբ: Հետազոտության մասին կազմվել էր գեկուցագիր, որը կոնկրետ առաջարկությունների հետ միասին ներկայացվել էր քաղխորհրդին⁹⁸: Համ/բ/Կ Կենտկոմի 1930 թ. սեպտեմբերի որոշման մեջ նշվում էր բանվորական մատակարարման գործում եղած թերությունների վերացման անհրաժեշտությունը մասին: Այդ հարցում կարևոր դեր էր վերապահվում քաղխորհուրդների կողպերառիվ-առևտրական սեկցիաներին⁹⁹: : ՀԿ/բ/Կ Կենտկոմը, ելնելով վերոհիշյալից, հուլիսի 1930 թ. 100, որին ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեցին հանրապետության քաղխորհուրդների կողպերառիվ-առևտրական սեկցիաները: Նրանի քաղխորհրդի սեկցիային կից կազմակերպված բանվորական բրիգադները /8 բրիգադ 49

բանվորներով / ստուգել էին քաղաքի հիմնարկ-ձեռնարկություններում բանվորական մատակարարման դրությունը, որի վերաբերյալ քաղխորհրդին պարբերաբար ներկայացրել էին 19 գելույց: Բրիգադը հայտնաբերել էր, որ որոշ ձեռնարկություններում /կարի, ծխախոտի, փայտամշակման/ չկան ծաշարաններ, իսկ մի բանիսում էլ /պահածոների, մեխանիկական, մետաքսի/ ղեռն անքավարը է բանվոր-ծառայողների սննդի որակն ու ծաշարանների սանիտարական վիճակը: Քաղխորհուրդը, հաշվի առնելով հետազոտության ընթացքում բրիգադի կատարած առաջարկությունները և ձեռնարկությունների բանվորների ցանկությունները, ձեռնարկեց միջոցառումներ: Դրա շնորհիվ փայտամշակման ու կարի գործարաններում բացվել էին ծաշարաններ, մեխանիկական, կարբիդի և պահածոների գործարաններին կից կազմակերպվել խանութներ ու քուժետներ, որոշ շափով բարձրավել էր քաղաքի մյուս հիմնարկ ձեռնարկությունների ծաշարանների սանիտարական վիճակն ու սննդի որակը¹⁰¹: 1932 թ. Երևանի քաղխորհրդին արդյունաբերական սեկցիայի բանվորական բրիգադը /թվով 4 մարդ/ ստուգել էր տպարանի, ծխախոտի, մեխանիկական, զարեջրի և փայտամշակման գործարանների աշխատանքները: Պարզվել էր, որ բացթողումներ կային բանմատակարարման, բանուծի հոսունության, աշխատանքի արտադրողականության քարժրացման, պլանների կատարման, բանվորների կուլտուրկենցադային պայմանների ասպարեզում¹⁰²: Այդ ընթացքում կոմունալ-շինարարական սեկցիայի բանբրիգադի կատարած հետազոտությունների ժամանակ լուրջ թերություններ էին հայտնաբերվել ջրմուղ-կոյուղու, լըվացքատան և հյուրանոցների աշխատանքներում¹⁰³: Կան նաև այլ բնույթի փաստեր: Երևանի քաղխորհրդի 1929-1930 թթ. հաշվետվությունում նշվում էր, որ ,սեկցիաների կողմից կատարվող հետազոտությունները եղել են թուլցիկ, մակերեսային,¹⁰⁴: Ընդհանրապես ստուգումները գնահատելիս հարկավոր է նկատի ունենալ, թե դրանք ինչ նպատակներ են հետապնդել և ինչպիսի արդյունքների են հասել, ինչպես նաև պետք է հաշվի առնել բրիգադների անդամների պատրաստվածությունը, մարդկային հատկանիշներն ու հոգեբանական վիճակը, նրանց գիտակությունը հետազոտվող հիմնարկ-ձեռնարկությունների աշխատանքների բնույթին և այլն:

Քաղխորհուրդներում տեղի ունեցող քննարկումների ընթացքում բանվոր պառզամավորները հանդես էին գալիս տարբեր առաջարկներով: 1931 թ. Երևանի քաղխորհրդի նախագահության նիստում լսվեց քաղաքի շինարարական պլանի հեռանկարների հարցը: Ելույթ ունեցող բանվորներ ն. Պետրոսյանն ու Մ. Վարդանյանը նշեցին, որ քաղաքի զարգացման տեմպերը անհրաժեշտ են դարձնում արագացնել տրամվայի, նոր ջրմուղի և մանկամսուրների կա-

ոուցումը, բարեկարգել մայրերն ու փողոցները, իսկ բանվորների հանգիստը լավ կազմակերպելու համար առաջարկում էին ընդարձակել և կանաչապատել զբոսավայրերը, կառուցել հանգստի տուն: Քննարկված հարցի վերաբերյալ քաղխորհուրդն ընդունեց համապատասխան որոշում¹⁰⁵:

Երևանի քաղխորհրդի 1935 թ. ալեխուլումում քննարկվեցին քաղաքային տնտեսության զարգացման և քաղխորհրդի ապարտի վերակառուցման հարցերը: Ելույթ ունեցան նաև 8 բանվոր պատգամավորներ, նրանք վերահանելով աշխատանքներում տեղ գտած բացերն ու թերությունները, ընդգծեցին դրանց արագ վերացման անհրաժեշտությունը, կատարեցին մի շարք առաջարկներ¹⁰⁶:

Թանվորները խորհուրդների գործունեությունն առնչվում էին ոչ միայն պատգամավորների ու ակտիվիստների միջոցով: Փաստերը ցույց են տալիս, որ 20-ական թվականների վերջերից քաղխորհուրդների նախագահությունների ու սեկցիաների նիստերը տեղի էին ունենում նաև արտադրական ձեռնարկություններում: Սակայն դրանց անցկացումը դեռևս չուներ պարբերական բնույթ: Երևանի քաղխորհրդի 1929-1930 թթ. հաշվետվությունում նշվում էր. «,սեկցիաների նիստերի հրավիրումը բանվորական վայրերում համախալի բնույթ չի կրել, որի հիմնական պատճառներից մեկն այն է, որ քաղխորհուրդը ժամանակին փոխադրամիջոցներ չի տրամադրել¹⁰⁷» 1931 թ. վերաբերող փաստաթղթերից մեկում արժանագրվեց, որ Երևանի քաղխորհրդի որոշմամբ, բոլոր 8 սեկցիաները երկու ամիսը մեկ իրենց նիստերը պետք է անցկացնեն արտադրական ձեռնարկություններում: Սակայն մինչև փետրվար ամիսը այդպես են վարվել միայն 4 սեկցիա¹⁰⁸: Այդ միջոցառումներին բանվորները մասնակցում էին հետաքրքրությամբ /համեմատյալ դեպս փաստերն այդ են վկայում/: Երևանի քաղխորհրդի 1930-1931 թթ. հաշվետվությունում նշվում էր, որ «,Քաղխորհրդի նիստերը համախ են հրավիրվել գործորաններում, որոնց ակտիվորեն ու մեծ հետաքրքրությամբ մասնակցել են բանվորները¹⁰⁹» 1934 թ. քաղխորհուրդն ունեցել էր 123 նիստ, որոնց մեկ երրորդը տեղի էր ունեցել արտադրական ձեռնարկություններում¹¹⁰: Դա փոքր ցուցանիշ չէր: Իրենց աշխատանքները բանվորական կոլեկտիվներում համախալի էին անցկացրել նաև Լենքաղխորհուրդն ու Արթիկտոմի բանվանային խորհուրդը¹¹¹: Լենինականի տեքստիլ գործարանում կայացած կոոպերատիվ-առևտրական սեկցիայի նիստում ելույթ ունեցող 12 բանվորներ նշել էին, որ չնայած ձեռնարկությունում որոշ չափով բարելավել էին բանվորների մատակարարումն ու նրանց բնակարանային պայմանները, սակայն վիճակը դեռևս անբավարար է: Ուստի սեկցիան և քաղխորհուրդը պետք է ձեռնարկեն միջոցառումներ թերությունները վերացնե-

լու համար¹¹²; Թաղխորհուրդների նախագահությունների նիստերը համախառն էին ունենում ետ մնացող ժեռնարկություններում: 1931 թ. Երևանի, Արարատ, Երեստում կայացած քաղաքային նախագահության նիստերը, որին մասնակցում էին նաև լիմոնադի և զարեջրի գործարանների բանվորները, լսեց ձեռնարկության վարչության գեկուցումը արտադրական պլանների թերակատարման մասին: Զեկուցման ընտրված ժամանակ բանվոր-ձառախորհրդները վեր հանեցին արտադրության զարգացմանը խոչընդոտող բացերը: Ժողովածները վերացնելու նպատակով քաղաքային ընդունեց համապատասխան որոշում¹¹³: Լենքաղխորհրդի 1931 թ. հաշվետվությունում նշվում էր, որ քաղաքային և սեկցիաների գործունեությունը մասսաներին մոտեցնելու համար դրանց նիստերը պարբերաբար գումարվում են բանվորաշատ վայրերում: Հրահանգվում էր, որպեսզի սեկցիաները արտադրական օբյեկտներում երկու ամիսը մեկ անցկացնեն միացյալ նիստեր, որտեղ կարգացվեն բանվորներին հետաքրքրող գեկուցումներ: Տեքստիլում լսվել էր կոոպերատիվ-առևտրական սեկցիայի գեկուցումը բանմատակարարման մասին, երկաթուղային դեպոյում առողջապահության սեկցիայինը բանվորների բուժսպասարկման վերաբերյալ և այլն¹¹⁴: Անվիճելի է, որ վերոհիշյալ միջոցառումները ունեին դրական կողմեր և լուրջ հիմքեր չկան այդ ընթացքում բանվորության ցուցաբերած ակտիվությունը վերաբերող փաստերը կտակածի տակ դնելու համար: Նման հանդիպումների ժամանակ շոշափվում էին բանվորների կյանքին անմիջականորեն առնչվող և նրանց հուզող բազմաթիվ հարցեր, որը բնականաբար ենթադրում էր համապատասխան վերաբերմունք ու շահագրգիռ մոտեցում: Միաժամանակ գոյություն ունեցող համակարգի ու գործող մեխանիզմների պայմաններում հազվի թե կարելի է գերազանառել այդ միջոցառումների նշանակությունը /առավել ևս, որ փաստեր չեն հայտնաբերվել այդ հանդիպումներից հետո բարձրացված հարցերը լուծելու մասին/, դրանք դիտել որպես ժողովրդավարության արտահայտություն:

Մեր ձեռքի տակ փաստեր կան իշխանության քաղաքային մարմիններում բանվորների արդյունավետ գործունեության, նրանց խրախուսման վերաբերյալ: 1932 թ. Երևանի քաղաքային 39 պատգամավորներ, որոնցից 20 բանվոր, լավ աշխատանքի համար պարգևատրվել էին: Այդ բանվորների թվում էին Սերգեյ Մակարյանը, Արամ Ղազարյանը, Տրդատ Տրդատյանը, Սաղաթել Դավթյանը, Աստղիկ Բունիաթյանը և ուրիշներ¹¹⁵: Կառուչուկի կոմբինատի շինարարությունում աշխատող Երեզղխորհրդի պատգամավորներ, ստախանովականներ Լ. Ղազարյանի, Ա. Բաղդամյանի, Մ. Բաբայանի, Վ. Մմբաթյանի, Դ. Միրզոյանի և Ա. Անդրեևի աշխատանքային և պատգամավորական գործու-

սեռութիւնը դրականորեն է ներկայացված ժամանակի մամուլում: Հայկենտ-
գործկոմի անդամ Լեւոն Ղազարյանի քրիզաղը քաղկոհհրդի շինարարական սեկ-
ցիայի հանձնարարութեամբ ամրացվել էր կառուցուկագործների երեխաների
համար կառուցվող դպրոցի շինարարութեանը: Աշխատանքների հիմնական մա-
սը կատարելով արտաժամ շինարարները դպրոցը շահագործման հանձնեցին
ժամկետից շուտ: Լ. Ղազարյանը կոմբինատի պատգամավորական խմբի հետ
միասին ստուգման էր ենթարկել բանվոր-ծառայողների կուկտուր-կենցաղա-
յին պայմանները, բանատակարարման վիճակը, մանկապարտեզի աշխատանքնե-
րը: Հայտնաբերված թերութիւնները համապատասխան կազմակերպութեաննե-
րի օգնութեամբ վերացվել էին: Անվանի շինարարը գործուն մասնակցու-
թիւն էր ունեցել նաև քաղաքի մի շարք նոր կառուցների շինարարական
աշխատանքների արագացման, փողոցների և մայրիկների բարեկարգման, տրամ-
վայի աշխատանքի բարելավման ուղղութեամբ¹¹⁶: Երբաղկոհհրդի պատգամա-
վոր, կարի գործարանի ստախանովական բանգորուհի Նկարա Պետրոսյանը
պլանները կատարում էր 200-250 տոկոսով: Միաժամանակ, լինելով քաղ-
կոհհրդի արդյունաբերական սեկցիայի անդամ, բարեխղճորեն էր կատարում
տված հանձնարարութեանները: Լավ աշխատանքի համար նրան հատկացրել
էին բնակարան և պարգևատրել¹¹⁷: Ավելացնենք, որ նախորդ բաժին-
ներում տողերիս հեղինակն արտահայտել է իր դիրքորոշումը իշխանութեան
մարմիններում բանվորների և մասնավորապես արտադրութեան բանվորների
ընդգրկման վերաբերյալ, որը սկզբունքային նշանակութեւն ունի նաև
նրանց պատգամավորական գործունեութեւնը գնահատելու համար: Արժանին
մատուցելով Լ. Ղազարյանին և Կ. Պետրոսյանին իրենց աշխատանքի հիմնա-
կան բնագլխում ցուցաբերած նվիրւածութեան համար, միաժամանակ կար-
ծում ենք, որ նման ծանրաբեռնւածութեան պայմաններում /արտաժամ աշխա-
տելու կամ պլանները գերակատարելու... այդ տարիներին լայնորեն կիր-
առվող պրակտիկան վերջին հաշիւով նպատակ էր հետապնդում բանվորութեան
խանդավարութեւնն օգտագործելով ապահովելու ինդուստրացման գերտեսպե-
րը/ նույնիսկ համապատասխան պատրաստվածութեւն ու գիտելիքներ ունե-
նալու դեպքում հազիւ թե հնարավոր էր պատգամավորական գործունեութեւն-
ը կատարել առավել արդյունավետորեն: Կամ դա հնարավոր կլինէր մտավոր
ու ֆիզիկական գերծանրաբեռնւածութեան գնով, որը բնականաբար բացասաբար
կանդակառար նրանց առողջութեան վրա: Սկզբունքորեն ընդունելի համա-
րելով բարեխիղճ աշխատողին նյութապես շահագրգռելու քայլը /Կ. Պե-
տրոսյանին դրամով պարգևատրելն ու բնակարան հատկացնելը/ միաժամանակ
կարծում ենք, որ այդ հարցում հնարավոր է նաև պատգամավոր բանվորու-
հուն որոշակի շրջանակներում սահմանափակելու միտում, նման ձևով նը-

րան մշտապես հնազանդ պահելու նպատակադրվածություն:

խորհուրդներում քանվորների գործունեությունն իրականացվում էր նաև պատգամավորական խմբերի միջոցով, որոնք ստեղծվել են 1927 թ. Լենինգրադում¹¹⁸: Սկզբնական շրջանում պատգամավորները ձեռնարկություններում հերթապահություն էին կազմակերպում, որի ընթացքում ընդունում էին ընտրողներին, քննարկում նրանց թողոքները: Աստիճանաբար խմբերը ձեռնարկություններում դարձան մշտական կազմակերպություններ, որոնց ուշադրության կենտրոնում էին պլանների կատարման, ինչպես նաև քանվորների կուլտուր-կենցաղային պայմանների բարելավման, օրինակատվության պահպանման հարցերը: Պատգամավորական խմբերը լայն տարածում ստացան հատկապես Համ/Կ/Կ կենտկոմի և ԿԿՀ-ի 1930 թ. դեկտեմբերյան պլանումից հետո¹¹⁹: Դա պայմանավորված էր իշխանություն մարմինների գործունեությունն արտադրության խնդիրներին նպատակաուղղելու այդ տարիներին վարվող քաղաքականությամբ: Պլենումը նշելով, որ խորհուրդների աշխատանքի արմատական վերակառուցումը թեև տրված էր , , հնգամյակ չորս տարում, , լուծունեի և հատկապես համառաքած կուլիկտիվացման հիման վրա կուլակությունը որպես դասակարգ վերացնելու կուրսի իրականացմամբ ընդգծում էր, որ այդ վերակառուցումը , , կարող է կատարվել միայն սովետների, որպես կուլակացության գլխավոր զմի կիրառողների ղեկը բարձրացնելու հիման վրա, մի գիծ, որը անհաշտ խորքն թշնամական է ինչպես աշ, այնպես էլ , , ծախ, , օպորտունիզմի նկատմամբ,¹²⁰ Փաստորեն պատկերմբերի լայն տարածումը պայմանավորված էր այդ տարիներին կենսագործվող քաղաքականությամբ: Ինչպես նշվում էր քաղխորհուրդներին ուղղված Հայկենտգործկոմի 1931 թ. հրահանգներից մեկում , , շրջադարձը դիպի արտադրության հարցերը պահանջում է, որ խորհուրդները սերտ կապ հաստատեն գործարանների և ձեռնարկությունների հետ, որի համար անհրաժեշտ է արտադրության մեջ ստեղծել և ամրացնել խորհուրդների ստորին բջիջները՝ պատգամավորական խմբերը,¹²¹: Այսպիսով, պատկերների լայն տարածումը թեև տրված էր այդ տարիներին իրականացվող քաղաքականությամբ, որը մասնավորապես արտադրության քննադատում ենթադրում էր ինդուստրացման գերտեմպերի ապահովում, առանց այն էլ ծանրաբեռնված քանվորության եռանդն ու խանդավառությունը նպատակաուղղվում էր արագացված այդ գերտեմպերի կենսագործմանը: Այս հանգամանքը սկզբունքային նշանակություն ունի պատգամավորական խմբերի գործունեությունը գնահատելու համար: Դրանք սեկցիաներից տարբերվում էին նրանով, որ վերջինները գործում էին խորհուրդներում և զբաղվում աշխատանքի որևէ քննադատով, իսկ պատգամավորական խմբերը կազմակերպվում էին այն հիմնարկ-ձեռնար-

կոլեկտիվներում /առև կոլտնտեսություններում ու խորհրդային տնտեսություններում/, որտեղ աշխատում էր խորհուրդների առաջագահ 3 պատգամավոր և զործում էին միայն զրանց շրջանակներում: Հայաստանում պատգամավորական առաջին խմբերը ստեղծվեցին 1931 թ. հունիսին Երևանի կարի, ծխախոտի, փայտամշակման, ձկն-օճառի, կաշվի և ,Արարատ,, զործարաններում,¹²²:

Պատվարների կազմավորման գործընթացի և սկզբնական շրջանում զրանց գործունեություն մասին պատկերացում են տալիս ստորև բերվող փաստերը: 1931 թ. վերաբերող զեկուցագրերից մեկում նշվում էր, որ Երևանի քաղխորհուրդը, ինչպես կոստանդուպոլսի վերադարձված խորհուրդների աշխատանքն արժանատի է վերակառուցելու և այն արտադրության խորհուրդների մոտեցնելու դիրքերի վերաբերյալ, ,որոշել է այն գործարաններում, ուր կա քաղխորհրդի երեք պատգամավոր, կազմակերպել պատգամավորական խմբակ: Մինչև օրս կազմակերպվել է 17 խմբակ: Հայաստանում պատգամավորական խմբակները նոր են և դեռևս ունենալ արդյունք չեն տվել: Դրանցից շատերը մինչև օրս կազմակերպչական հուսի մեջ են, զործական աշխատանքի են անցել միայն կարի զործարանի, Արարատի, Նորքի և Երևանի խմբակները: Գործարաններում խորհրդային խմբակների աշխատանքները առհասարակ թերազնաբանությամբ են և համալս տեղի կազմակերպությունները չեն օժանդակում նրանց,¹²³: Մասնավորապես, առանց քաղխորհրդին տեղյակ պահելու, վերացվել էր կարիքի գործարանի պատգամավորական խմբակ¹²⁴: Երևանի քաղխորհրդի 1931 թ. հաշվետվությունում նշվում էր, որ պատգամավորական խմբակներն իրենց նիստերում քննել են պլանների թերազնաբանության, բանաժողովարարման, սոցիալական ու հարվածայինության, բանվորների որակավորման բարձրացման, քաղաքի բարեկարգման և այլ բնույթի հարցեր: Բացի կարի, պահածոների, ,Արարատ,, և փայտամշակման գործարանների խմբակներից, մնացածները /մեխանիկական, ծխախոտի, հացի, ձկն-օճառի, մետաքսի, կարեղի, կաշվի և տպարանի/ մատնվել են անզորության ու նենգաբանության միայն կազմակերպչական բնույթի մեկ նիստ¹²⁵: Հաշվետվությունում նշվում էր, որ պատվարները ,ներկայումս չեն հանդիսանում այն հենարանը, որի միջոցով քաղխորհուրդը պիտի կապ ստեղծի ձեռնարկությունների հետ: Խմբակները որպես արտադրության մեջ խորհրդային ստորին բիզնեսը դեռևս չեն ամրապնդված,¹²⁶: Աստիճանաբար պատվարների ցանցն ընդլայնվում էր: Եթե 1931 թ. սեպտեմբերին հանրապետության ձեռնարկություններում գործում էր 12 խումբ¹²⁷ 127 անդամով, ապա մեկ տարի հետո համապատասխանաբար 112 և 3470¹²⁷: Փաստերը ցույց են տալիս, որ խմբակների անդամների գերակշռող մասը բանվորներ էին /հա նաև և առաջ

պայմանավորված էր խորհուրդներում բանվորների բաժնի ցուցանիշով/։ 1934 թ. Նրևանի հիմնարկ-ձեռնարկություններում գործող պառլամենտների անդամներից բանվորներ էին 81 տոկոսը¹²⁸։ Խմբակների գործունեությունը վերաբերող վառատան նյութն անկասկած կրել է ժամանակի դրոշմը, նրանց աշխատանքը հիմնականում ներկայացված է դրական կողմերով։ Նրևանի քաղաքացիների 1931 թ. հաշվետվությունում բարձր էր գնահատվում մեխանիկական, կարի, պահածոների և վաշտամշակման գործարանների խմբերի գործունեությունը, որոնց անմիջական նախաձեռնությունը այդ ձեռնարկություններում կազմակերպվել էին տնտեսաշարակալին ըրիզադներ, հսկիչ կետերի միջոցով հսկողություն էր իրականացվել արտադրամասերի աշխատանքի վրա, ստուգող խմբակների օգնությունը հետևել էին վերադաս մարմինների որոշումների կատարմանը, օժանդակել երկրորդային հումքի արտադրամասի ստեղծմանը¹²⁹։ Նարի գործարանի և ,,Սրկոշ,, արտելի խմբերը ոչ միայն աշակցել էին պլանների կատարման ու սոցմբքման և հարվածայնության ծավալմանը, այլև վերցրել քաղաքամերձ որոշ գյուղերի շեֆությունը և այնտեղ գումարվող նիստերում համախալի լսել գյուղխորհուրդների ու կոլտնտեսությունների վարչությունների զեկուցումներն իրենց կատարած աշխատանքների մասին, ըերքհալարի ժամանակ օգնել նրանց¹³⁰։ Լենինականի քաղաքացիների 1932 թ. հաշվետվությունում նշվում էր, որ ,,պատգամավորական խմբերը սոցիալիստական շինարարության կարևոր հարցերում մեծ աշխատանք են տանում։ Նրանք օժանդակել են ձեռնարկություններին արդիինպլանների կատարման, սոցմբքման ու հարվածայնության ծավալման, տնտեսաշարակալին ըրիզադների կազմակերպման, բանմատակարարման ինդիկների լուծման գործում։ Բոլոր պատգամավորական խմբերը մրցության մեջ են,,¹³¹։ 1932 թ. դեկտեմբերին կայացած արտադրական ձեռնարկությունների պատխմբերի հանրապետական խորհրդակցության բանաձևում նշվում էր, որ ,,խմբերը ձեռնարկություններում դարձել են սովետների մասսայական աշխատանքների ամենակենսունակ և նպատակահարմար ձևերից մեկը, որոնք մեծ աշխատանք են անում արտադրական պլանների կատարման, աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման, արտադրանքի ինքնարժեքի իջեցման, բանվորների կուլտուրկենցադային պայմանների բարելավման ուղղությամբ,,¹³²։ Կրկնում ենք, որ տողերիս հեղինակն անվերապահորեն չի ընդունում վերոհիշյալ պաշտոնական գնահատականները։ Առավել ևս, որ մեր ձեռքի տակ եղած /և արդեն վկայակոչած/ վաստերը հնարավորություն չեն տալիս այդ հարցում միանշանակ եզրակացություններ կատարելու համար։ Իրենց անբավարար աշխատանքով աչքի էին ընկնում 'Լարաքիլիսայի քիմշինի, Լենդեպոյի, Նրևանի մետաքսի գործարանի խմբակները¹³³։ Խորհուրդների և պատգամավորական

խմբերի գործունեության բարելավմանն էր ուղղված երկրի քաղաքագործող-
ներին և պատխմբերին հասցեագրված Մոսխորհրդի 10.000 պատգամավորների
և սեկցիոնների կողմ՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխության 15-րդ տարեդար-
ծի առթիվ իրենց աշխատանքն ավելի արդյունավետ դարձնելու մասին: Մոսկ-
վացիների կողմ երկրում լայն արձագանք գտավ¹³⁴: Ստորև ընկող փաստե-
րը ցույց են տալիս, որ վերոհիշյալ կողմի /չենք բացառում, որ այն թե-
լադրված էր կամ ազդակներ էր ստացել վերևից/ արդյունքներից մեկը ար-
տադրական ակտիվության բարձրացումն էր: Այսպիսով դարձյալ գործի էր
դրվում աշխատավորության խանդավառությանը տնտեսական խնդիրների լուծ-
մանը նպատակաուղղվելու այդ տարիներին տարածված պրակտիկայի հաջնադար-
ված մեխանիզմը: Ինդուստրացման գերտեմպերի պայմաններում դրա առավել
բան ծանր էր բանվոր դասակարգի համար /այդ տեսակետից հատկանշական
են և մեկնաբանությունների կարիք չունեն Հայկենտգործկոմի անդամ, Ե-
րևանի ծխախոտի գործարանի. բանվորուհի Մաքրուհի Մուրադյանի կենտգործ-
կոմի ուղղած գեկուցագրի հետևյալ տողերը. պատգամավորական խմբակի
, ,նախաձեռնություններ և եռանդուն դեկավարություններ բանվորները մոբիլի-
զացվել են, որպեսզի առանց ընդհատման աշխատեն մեկ ամիս և գերադասա-
րեն պլանները,¹³⁵ Ասվածն առավել համոզիչ է հնչում, եթե նկատի ու-
նենանք, որ հանրապետության խորհուրդներն ու դրանց ստորին օղակները
աշխատանքային բարձր պարտավորություններ ստանձնեցին Հայկենտգործկոմի
հրահանգով¹³⁶ /այսինքն թեև արդանքով, դա փաստորեն պարտադրված նախա-
ձեռնություն էր/: Այդ ընթացքում ընդլայնվեց պատխմբերի ցանցը, աշխու-
ժացավ դրանց աշխատանքը: Խմբեր ստեղծվեցին Երևանի կարբիդի, մետաքսի,
կաշվի և հացի գործարաններում, Ղարաբիլիսայի երկաթուղային կայարա-
նում: Լենինականի երկաթուղային կայարանի պատխմբի օգնությամբ Հոկ-
տեմբերյան հեղափոխության 15-ամյակի օրը շահագործման հանձնվեց երկա-
թուղային կայարանը և երկու շոգեքարշի փոխարեն նորոգվեց 4-ը: Տպարա-
նի խմբի աշակցությամբ եզրափակիչ տարվա պլանը կատարվեց ժամկետից 33
օր շուտ՝ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման՝ 12-րդ տարե-
դարձի օրը¹³⁷:

Հայաստանի կենտգործկոմի նախագահության 1933 թ. սեպտեմբերի
25-ի որոշմամբ հոկտեմբերի 1-ից տեղի ունեցավ ձեռնարկությունների
խմբերի միամսյակ¹³⁸: Երևանի կարբիդի գործարանի խումբը միամսյակի
ընթացքում ակտիվացրեց իր գործունեությունը ինչպես ձեռնարկույնու-
նում, այնպես էլ ենթաշեն նորագավիթ գյուղում: Հոկտեմբեր ամսվա ըն-
թացքում խումբը 3 անգամ քյուրոյի նիստը գործարկոմ-տեղկոմի հետ մի-
ացյալ անցկացրեց գյուղում: Նա ուսումնասիրել էր բերքահավաքի աշխա-

տանքների վիճակը, որից հետո լսել գյուղխորհրդի և կոլտնտեսության վարչության նախագահների զեկուցումները քննադատաբար նախապատրաստման և անցկացման մասին: Գյուղատնտեսական աշխատանքներին օժանդակելու և տեխնիկական վերանորոգելու համար պետգաժավորական խումբը կազմակերպել էր շաբաթօրյակ, գյուղ էր ուղարկվել բժիշկ և դեղորայք¹³⁹: Միամսյակը խման հանդիսացավ ձեռնարկությունների խմբերի աշխատանքների աշխուժացման համար: Եթե 1933 թ. արտադրական օբյեկտների խմբերն ունեցել էին 74 նիստ, որոնցում քննարկվել էր 153 հարց, ապա մեկ տարի հետո համապատասխան ցուցանիշներն էին 130 և 399¹⁴⁰: Միամսյակ հարկ է նշել, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում և հատկապես 30-ական թվականներին ընթացող ստուգատեսները, միամսյակները և համանման այլ միջոցառումները ունեին կամպանիոնության բնույթ: Շատ դեպքերում այդ կամպանիաների ընթացքում կտրուկ կերպով ակտիվանում էր դրանցում ընդգրկված կառուցվածքների, օղակների ու հասարակական շերտերի գործունեությունը, որը միառժամանակ հետո դարձյալ վերադառնում էր նախկին վիճակին:

Ձեռնարկությունների պատիվները զգալի աշխատանք կատարեցին ԽՍՀՄ Կենտգործկոմի՝ աշխատանքային կարգապահության ամրաձևման վերաբերյալ ընդունած որոշումը /1933 թ./ կատարելու ուղղությամբ: Այդ գործում աչքի ընկան Երևանի փայտամշակման և կարի գործարանների, Արմիկոմի, Մանեսի հանքերի խմբերը¹⁴¹:

Ձեռնարկությունների պատգամավորական խմբերի ղեկավարների թվում կային բազմաթիվ բանվորներ: Երևանի փայտամշակման, մետաքսի և, Արարատ, գործարանների խմբերի աշխատանքները զեկավորում էին բախտորոշողի բանվորուհի պատգամավորները, որոնք լավ աշխատանքի համար բազմիցս պարգևատրվել և զովասանքի էին արժանացել¹⁴²: , Խորհրդային Հայաստանը, , բարձր էր գնահատում Երևանի փայտամշակման կոմբինատի խմբի ղեկավար Արփենիկ Աղամյանի գործունեությունը, որի զեկավորած խումբը 1935 թ. անցկացված խորհուրդների մրցույթում արժանացել էր հանրապետական կարմիր տախտակին զրկելու պատվին¹⁴³: Փաստերը ցույց են տալիս, որ ձեռնարկությունների պատգամավորական խմբերի աշխատանքները զրկված էին համեմատաբար բարձր հիմքերի վրա: Կենտգործկոմի 1936 թ. հաշվետվությունում նշվում էր, որ ձեռնարկությունների խմբերի կատարած առաջարկներից իրականացվել էր 83 օ/օ, այն դեպքում, երբ համապատասխան ցուցանիշը կոլտնտեսություններում՝ 69, սովորականում 27 տոկոս էր¹⁴⁴: Դա կախված էր ինչպես խմբերի գործունեությունից, այնպես էլ տեղում նրանց աշխատանքի նկատմամբ ցուցաբերվող վերաբերմուն-

քից:

Համ/Կ/Բ/Կ 17-րդ համագումարը /1934 թ./, դրական գնահատելով սյառգամավորական խմբերի գործունեությունը, խնդիր դրեց ընդլայնել դրանց ցանցը¹⁴⁵: 1934 թ. Հայաստանում հաշվվում էր 605 խումբ, 10218 անդամով, իսկ երկու տարի հետո համապատասխանաբար՝ 2284 և 23587¹⁴⁶: Բնականաբար դրանց աշխատանքը կրում էր 30-ական քվեականների կեսերից երկրում տեղի ունեցող հայտնի իրադարձությունների դրոշմը:

Հանրապետության բանվոր դասակարգը մասնակցում էր նաև խորհուրդների համահայաստանյան համագումարների աշխատանքին: Ինչպես նշվել է, 20-ական քվեականների վերջերից իշխանության մարմինների ընտրությունների ու խորհուրդների համագումարների ժամանակ բանվորները հանդես էին գալիս նախաձեռնություններով, ստանձնում աշխատանքային բարձր պարտավորություններ /այդ երեւույթի նկատմամբ մեր մոտեցումն արդեն արտահայտել ենք/: 1931 թ. Երևանի պահածոների գործարանը 7-րդ համագումարի անունով կազմակերպել էր 10 հարվածային քրիզադ՝ 130 բանվորով, պարտավորվել աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնել 28,3 տոկոսով, ինքնարժեքն իջեցնել 20 օ/օ-ով, բարելավել արտադրանքի որակը, վերացնել գործաւթումները, կատարել և զերկատարել պլանները: Կարելի էր գործարանի բանվորները համագումարի օրը ձեռնարկությունը հայտարարել էին հարվածային, իսկ կարբիդի վառարանի արտադրամասը /26 բանվորով/ զբլհարվածային /ընդգծումը մերն է - Վ.Գ./, խոստացել վերացնել գործաւթումները, զարնանցանին աշակցելու համար Նորագավիթ գյուղ ուղարկել քրիզադներ¹⁴⁷: Խորհուրդների համահայաստանյան համագումարների բանվոր պատգամավորները մասնակցում էին ժողովրդատնտեսական կարևոր նշանակություն ունեցող հարցերի քննարկմանը: Հարկ է նշել, որ մինչև 6-րդ համագումարը բանվորների գործունեությունը վերաբերյալ փաստեր չեն հայտնաբերվել: 1927 թ. կայացած խորհուրդների 5-րդ համագումարում սյառգամավորների ելույթները /ցավոք համագումարի տղա-գրական հաշվետվությունում չի նշվում ելույթ ունեցողների սոցիալական պատկանելությունը և զբաղմունքը/ որպես կանոն քննադատական բնույթ ունեին: Հատկանշական է, որ նման բազմաթիվ ելույթներից հետո պատգամավոր Ա. Հովհաննիսյանը նշեց. «, Թույլ տվեք ասելու, որ խոսող ընկերները բոլորը կանգ էին առնում բացերի վրա, իսկ... դրական կողմերի վրա ոչ ոք կանգ չառավ,¹⁴⁸ Խորհուրդների համահայաստանյան 6-րդ համագումարում բանվորների ելույթներում գերիշխող էր գործնականությունն ու կոնկրետությունը: Հայտնի է, որ համագումարի կենտրոնական հարցը հանրապետության տնտեսությունը զարգացման առաջին հնգամյա պլանն

էր, որի քննարկմանը մասնակցեց մոտ 100 մարդ: Նրանց թվում քիչ չէին բանվորները¹⁴⁹: Լենտեքստիլի բանվոր Շ. Բաղդասարյանն իր ելույթում ասաց. «,Միութենական պրոլետարիատի եղբայրական օգնութեամբ կառուցել ենք զործարաններ, հիդրոկայաններ և արդյունաբերական այլ օբյեկտներ: Սակայն վերջնական ինդիլոր կառուցման ֆիշ չէ, այլ այդ կառուցումների արդարացումն է, նրանց բավարար չափով օգտագործումը: Տեքստիլում մի շարք բացերի ու քերութիւնների պատճառով ստեղծվել է մի իրավիճակ, որ մեր զործարանը չի արդարացնում իր զոյությունը: Անհրաժեշտ է ավելի մեծ ուշադրութիւն դարձնել ողակյալ մասնագետների պատրաստմանը և հին մասնագետների նկատմամբ ուսննալ հոգատար վերաբերմունք¹⁵⁰: Լինում էին նաև տյնալիսի ելույթներ, որոնք ունեին ընդհանուր բնույթ, քաղաքական ընդգծված ուղղվածութիւն և մեծապես կրում էին ժամանակի դրոշմը: Այդ տեսակետից հիշարժան են հետևյալ փաստերը: Նրևնի տպագրիչ բանվորների ներկայացուցիչը 6-րդ համագումարում նշեց. «,1920 թ. մինչև այսօր տպագրական գործում ունեցել ենք հսկայական նվաճումներ: Այն աշխատանքը, որ կատարել է Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութիւնը լուսավորութեան բնագավառում, այժմ հսկայական ըայլերով առաջ է գնում: Եթե համեմատենք մեր մամուլը դաշնակցական հրատարակութիւնների հետ, որոնք մեխանիզմաւ ազգային ոգով էին գրվում//ընդգծումը մերն է - Վ.Դ. :Այսինքն հրատարակութիւնների ազգային ոգով լինելը համարվում էր բացասական երևույթ/ և կրոնական մտայնութիւններ էին տարածում ժողովրդի մեջ, ապա այսօր մեր հրատարակչական գործը ծառայում է աշխատավորութեան շրջանում լուսավորութեան տարածմանն ու նրանց կուլտուրական մակարդակի բարձրացմանը,¹⁵¹ Իսկ Լենինականի երկաթուղային դեպոյի բանվորութեան ներկայացուցչի ողջույնում ասվում էր. «,Մենք անողորմաբար և պրոլետարական վճռականութեամբ կայքեր ենք բոլոր թուլամորթների, մորթապաշտների, աշխատանքային կարգապահութիւններ խախտողների, բոլորեկրատների, սոցիալիստական առաջընթացին խանգարող բոլոր տարրերի դեմ: Տոգորված սոցիալիստական շինարարութեան հերթական հեռանկարներով, հաղթահարելով մեր առաջ կանգնած բոլոր դժվարութիւնները, Խորհրդային Միութեան և ամբողջ աշխարհի աշխատավոր մասսաների հետ միասին ընդդէմ նացիոնալիզմի, իմպերիալիստական զիշատիչների դավերի ու մեր երկրի մասնավոր կապիտալիստական տարրերի, անշուղկանք դեպի մեր վերջնական նպատակը՝ դեպի կոմունիզմի հաղթանակը,¹⁵²

30-ական թվականներին՝ հատկապես զրա երկրորդ կեսին համագումարներում գերիշխող էին դառնում այնպիսի ելույթները, որոնցում տրվում էին բարձրագոյ գեկուլյցներ, զոյութիւն ունեցող համակարգի և երկրի

դեկլարութեան հասցեն շռայլվում էին զովեստներ, վաստորեն պատգամախորհրդից շատերը դրսևորում էին անհատի պաշտամունքի տարիներին բնորոշ հարմարվողականութուն, քաղաքական պահվածք ու վարքագիծ, այլև-այլ բացասական որակներ: Խորհուրդների 7-րդ համագումարում /1931 թ./ Զորագէսի բանվորութեան կողմից տրված զեկույցը /փաստաթուղթում նշվում էր ռապորտը/ վերաբերում էր կոլեկտիվի նվաճումներին, որը „պետք է վերագրել միմիայն բոլշևիկյան կուսակցութեան լենինյան ճիշտ դեկլարութեանը: ... Կեցցե բոլշևիկյան կենտկոմը, նրա դեկլար. ընկ. Ստալինը: Թող դողան պրոլետարիատի թշնամիները, որոնց դեմ կանգնած է ամող և հողթնակող սոցիալիզմի բազմամիլիոն բանակը: Թող ավելի բարձր ծը-փան Լենինի կուսակցութեան ալ կարմիր դրոշներն ամբողջ աշխարհում, ¹⁵³ Այդ համագումարում „Արարտ,“ զործարանի բանվորների կողմից ողջունելով ներկաներին և Բվարկիով իրենց ձեռքբերումները՝ ելույթ ունեցողը նշեց. „այդ աշխատանքով մենք պայքարում ենք կապիտալիստական երկրների բոլոր տարրերի դեմ: ... Զործարանի բանվորները կատարել են հարվածային աշխատանք, որը խելում է դաշնակներին, օպորտունիստներին, ծախ քյալլագյոգներին և բոլոր հակահեղափոխական տարրերին: Այս ամենը ցույց է տալիս, որ բանվոր հասակարգը կարող է երկիր կառավարել և մենք այժմ կանգնած մեր սոցիալիստական ջինարարութեան վրա, մեր կոմունիստական կուսակցութեան անշեղ դեկլարութեամբ միացյալ ուժերով զընում ենք դեպի սոցիալիզմ, ¹⁵⁴ Կարծում ենք մեկնաբանութուններն ավելորդ են: Միաժամանակ լինում էին նաև զործնական ելույթներ: 7-րդ համագումարում Ալաիերդու Լենհանքերի բանվոր Ղ. Ամիրադյանը, խոսելով կոլեկտիվի ձեռքբերումների մասին, նշեց. „Աղմինիստրացիայի անվույթ վերաբերմունքի հետևանքով վորող մեքենաները չեն նորոգվում, որի պատճառով նրանց հզորութիւնը նվազել է: Արտադրական խորհրդակցութիւններում բանվորների կատարած առաջարկները հաւաքյա չեն կիրառվում: Անհրաժեշտ է արագացնել Զորագէսի կառուցման աշխատանքները, որը հնարավորութիւն կտա լրիվ մեքենայացնել ձեռքի աշխատանքը: Պետք է լուրջ ուշադրութիւն դարձնել հանքերը որակյալ բանվորական ուժով ու մեքենաներով ապահովելու խնդրին: Մեր կողմից համագումարին խոստանում ենք 36.000 տոննա հանքաքարի արտադրութեան պլանը, որը հանդիպականով դարձրել ենք 39,600 տոննա, կատարել սոցմրցման ու հարվածայնութեան ծավալմամբ, ¹⁵⁵ Փաստերը ցույց են տալիս, որ խորհուրդների 8-րդ /1935 թ./ և 9-րդ արտահերթ /1936 թ./ համագումարների ելույթները որպէս կանոն հազնցված էին երկրի դեկլարութեան հասցեն արված զովեստներով. նրանցում համարյա բացակայում էր հարցերի խոր ու բազմակողմանի

քննարկումը, ողողված էին աշխատանքային զեկույցներ տալու և բարձր պարտավորություններ ստանձնելու ու դրանք կատարելու խոստումներով¹⁵⁶ :

Խորհուրդների 9-րդ համագումարին տրված ողջույնում երկաթուղային բանվորները շնորհակալություն հայտնելով՝ Ստալինին երջանիկ կյանքի համար, նշում էին, որ Անդրկովկասի բոլշևիկյան կազմակերպության մարտական ղեկավար Լավրենտի Բերիայի ղեկավարությամբ մեծ արդյունքների են հասել : Այնուհետև խոստանում էին գերակատարել պլանները .

„այս խոստումը տվենք ենք կրեմլում մեր սիրելի հայր ընկ . Ստալինին, որտեղ մենք ևս բախտ ենք ունեցել լինելու և տեսնելու աշխարհի ամենամեծ մարդուն՝ ընկ . Ստալինին,¹⁵⁷ Լինում էին նաև զործնական

եկույթներ : 8-րդ համագումարում Ղափանի պղնձահանքերի բանվոր Ս . Պլի-
նը խոսելով իրենց հաջողությունների մասին, կանգ առավ նաև եղած թե-
րությունների վրա : Նա նշեց, որ մալարիայի հետևանքով բանվորների կե-
սը հիվանդանում և չի կարողանում համախել աշխատանքի : Անբավարար էին
նաև բանվոր-ծառայողների բնակարանային պայմանները, որն իր հերթին
բացասաբար էր անդրադառնում նրանց աշխատունակության վրա /շատերը
բնակարանով ապահովված չէին և ամեն օր ոտքով անցնում էին 18 կմ մա-
նպար /: Հանրապետական գունավոր մետաղուղիային վարչությունը, Ջան-
գեզուրի հանքերում, վատ էր իրականացնում հետախուզական աշխատանքնե-
րը : Ամսիկթար վիճակում էին բանվորների կուլտուր-կենցաղային պայման-
ները¹⁵⁸ : Այսպիսին են փաստերը : Բանվոր պատգամավորների եկույթնե-
րում արվում էին բազմաթիվ զործնական առաջարկություններ, առկա էր
քննադատական մոտեցումը : Սակայն, հարցն այն է, թե դրանք ինչ չափով
և ինչպես էին ընդունվում և իրականացվում կյանքում : Բնականաբար, գո-
յություն ունեցող համակարգի ու գործող մեխանիզմների պայմաններում,
մանավանդ խորհուրդների համագումարների նման մարմնում բանվոր պատգա-
մավորների իրական ազդեցությունն ընդունվող որոշումների և ընդհանրա-
պես մշակվող քաղաքականության /որը փաստորեն դիրեկտավորվում էր կու-
սակցական վերադաս մարմինների կողմից/ ձևավորման ու իրականացման
վրա խիստ սահմանափակ էր և որոշ իմաստով անհնարին /հատկապես 30-
ական թվականներին տիրող սարսափի ու բռնությունների պայմաններում,
երբ չհամաձայնեցված կամ անզույժ որևէ քրտահայտության համար և
առանց որևիցե պատժադի ազնիվ ու նվիրված մարդիկ կարող էին զոհ գնալ
երկրում մոլեգնող պատժիչ մեքենային /: Չպետք է մոռանալ, որ բանվոր
պատգամավորների օգտակար գործողության գործակիցը մեծապես կախված էր
նրանց կուլտուր-կրթական մակարդակից, համապատասխան պատրաստվածու-
թյունից ու գիտելիքներից, այլևայլ գործոններից : Հիմնականում այսպի-

սի դիրքերից ենք ելնում նաև Կենտգործկոմում բանվորների զործուհեմ-
թյունը գնահատելիս, որը խորհուրդների համագումարների միջև ընկած
ժամանակահատվածում պետական իշխանության բարձրագույն մարմինն էր
համարվում:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Կենտգործկոմի բանվոր անդամ-
ների մասնակցութամբ նախապատրաստվեցին և ընդունվեցին գյուղատնտեսա-
կան միասնական հարկի, հողային և մի շարք այլ օրինագծեր: Կենտգործ-
կոմի անդամների ու փոխանդամների զործուհեմթյան բարելավման համար
ԽՍՀՄ Կենտգործկոմը 1928 թ. մարտին առաջարկություն կատարեց, որպես-
զի նրանք պարբերաբար հաշվետվություն տան իրենց աշխատանքների վերա-
բերյալ¹⁵⁹: Արևիմային փաստաթղթերում կան Կենտգործկոմի բանվոր ան-
դամների բազմաթիվ գեկուցագրեր, որոնցից երկուսը ներկայացնում ենք
ընթերցողի ուշադրությանը: Նրանի կաշեգործարանի բանվոր Խաչատուր
Աղամյանն իր զործուհեմթյան մասին /1929 թ. հուլիս-նոյեմբեր/ հա-
ղորդում էր, որ մշտապես մասնակցել էր բաղխորհրդի ու դրա սեկցիանե-
րի, ինչպես նաև ձեռնարկության բանվորական ժողովների ու արտադրական
խորհրդակցությունների աշխատանքներին: Գործարանի կոլեկտիվի առջև
հանդես էր եկել հաշվետվությամբ: Կենտգործկոմի ու բանգյուղտեսչու-
թյան ժողովմատի որոշմամբ որպես պետական ապարատի գտման հանձնաժողո-
վի անդամ, Բաշ-Գյառնիի շրջանում գեկուցել էր ապարատի գտման ու
ստուգման կամպանիայի նշանակության մասին: Այնուհետև հայտնում էր
կաշվի գործարանի աշխատանքի մասին՝ անդրադառնալով այնտեղ գոյություն
ունեցող թերություններին¹⁶⁰: Հասկանալի է, որ Խ. Աղամյանի զործու-
հեմթյունն ընթանում էր այդ ժամանակ իրականացվող քաղաքականության
շրջանակներում: Մասնավորապես կարելի է ենթադրել, թե ինչպիսին պետք
է լիներ նրա գեկուցումը՝ նվիրված ապարատի գտման կամպանիային, որի
անհրաժեշտությունն, ինչպես նշվել է, Հայաստանում չկար: Հիշարժան է
նաև Հայկենտգործկոմի անդամ, Նրևանի ծխախոտի գործարանի բանվորուհի
Մաքրուհի Մուրադյանի զործուհեմթյունը: Նա, ստուգելով ձեռնարկու-
թյունում մասսայական աշխատանքների վիճակը, Կենտգործկոմին հայտնում
էր, որ բոլոր կամպանիաները տարվում էին ժամանակին, նախօրոք ըննու-
թյան առնվում կոլեկտիվի ընդհանուր ժողովում, ապա մասսայականացվում
արտադրամասերում: Գործարտեղկոմի ընտրությունները անցել էր կազմակերպ-
ված, բացահայտվել էին մի շարք թերություններ, որոնց վերացումը պա-
լի արդյունք էր տվել: Ձեռնարկության կանանց շրջանում մասսայական
աշխատանքներն ընթացել էին անբավարար, որի պատճառը պատգամավորական
ժողովի թույլ զործուհեմթյունն էր¹⁶¹:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԲԱՆԱՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՊԱՐԱՏՈՒԴ

ա/ Բանվորների առաջընթացը պետադարձ

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում կառավարման մարմինների կազմավորման ընդունվող կողմերից մեկը՝ բանվորների առաջընթացը էր¹: Առաջընթացման հետ կապված հարցերը իրենց արտահայտությունը գտան կուսակցական մի շարք փաստաթղթերում, որտեղ ընդգծվում էր պետական ապարատում հատկապես բանվոր դասակարգի ներկայացուցիչների ներգրավման անհրաժեշտությունը: Մասնավորապես Համ/Ե/Կ 15-րդ կոնֆերանսը /1926 թ./ տեղական կազմակերպությունների կարևոր խնդիրներից մեկը համարում էր , ,որպես բյուրոկրատիզմի դեմ պայքարելու առաջին գործունե միջոցներից մեկը, բանվորներին ու բանվորուհիներին ամենաեռանդուն և սխտեմատիկ կերպով առաջ ընթացնել պետական ապարատի բոլոր օղակներում, նրանց աշխատանքին ուշադիր հետևելը, ըստ ամենայնի աշակցելը նրանց աշխատանքին և առավել ընդունակներին առաջ ընթացնել ավելի բարձր, ավելի պատասխանատու պոստերում,²: Իր գործունեությունը ընթացքում Հայաստանի կոմկուսը կարևոր նշանակություն էր տալիս վերոհիշյալ հարցերին: ՀԿ/Ե/Կ 4-րդ համագումարը խնդիր դրեց , ,առաջ ընթացնել ակտիվ բանվորներ և գյուղացիներ՝ պետական օրգաններում աշխատելու համար,³:

Հարկ է նշել, որ մինչև 20-ական թվականների կեսերը բանվորների առաջընթացում կանոնավոր ընդունված չուներ, այդ գործում հաշվառում էր կատարվում: Վերոհիշյալը մասնավորապես արձանագրվեց ՀԿ/Ե/Կ 5-րդ համագումարին /1927 թ./ տրված հաշվետվության մեջ⁴: Այստեղից էլ սակավաթիվ փաստեր կան այդ տարիներին կառավարման մարմիններում բանվորների առաջընթացման վերաբերյալ⁵: 20-ական թվականների կեսերից առաջընթացման գործում կատարվեցին տեղաշարժեր: 1926 թ. հանրապետությունում առաջ էր ընթացնել 85 մարդ, որոնց շարքերում փոքր էր բանվորների թիվը⁶: ՀԿ/Ե/Կ 3-րդ պլենումում /1926 թ./ Ս. Համբարձումյանը նշում էր, որ , ,բանվորների առաջընթացման փոքր իրեն արդարացնում է և այդ գործը պիտի շարունակել,⁷: 1927 թ. առաջ էր ընթացնել 141 մարդ, որոնցից 60-ը բանվորներ էին: Հարկ է նշել, որ այս հարցում դեռևս գոյություն ունեին թերություններ: ՀԿ/Ե/Կ 5-րդ համագումարն արձանագրեց, որ երբեմն առաջընթացում կատարվել է շտապ կարգով՝ առանց ուսումնասիրելու առաջ ընթացանքներին: 1927 թ. ապրիլին Նրեանում կայացած առաջընթացման

ների հանրապետական խորհրդակցութիւնն արձանագրեց, որ ,,առաջըջման գործը ծրագրվաւ ու պլանային ձևով չի կատարվում: Դիւել են դեպքեր, երբ ընկերներին առաջ չեն քաշել այն ասպարեզում, որտեղ տարիներ շարունակ աշխատել են, որոշ մասնազիտացում են ձեռք բերել: Այդպիսիններին տարել են այնպիսի ասպարեզ, որտեղ դժվարանում է աշխատել, չեն սիրում այդ աշխատանքը: Շատ հիմնարկներ ու բժիշկներ էլ սխալ են հասկացել առաջըջման լոգուկը և որպեսզի առաջըջման աշխատանքը կատարած լինեն, վերցնում են մի բանվորի նշանակում մի տեղ, առանց նպատակահարմարութեան տեսակետից մոտենալու խնդրին: Բացի դրանից, տեղերում առաջըջմանների համար ընկերական մթնոլորտ չեն ստեղծում: Ընկերներին անպատրաստ են առաջըջում, նախօրոք չեն ծանոթացնում այն աշխատանքի ընդլայնին, որտեղ պիտի գնա աշխատելու¹⁰,: Հի/բ/կ 6-րդ համագումարն արձանագրելով պետապարտի Թերութիւնները ,,մանավանդ նրա անձնակազմի կազմի վատ ընտրութեան պատճառով, բանվորների և գյուղացիների առաջըջման դանդաղ տեմպերի պայմաններում,, , տեղական կազմակերպութիւնների առջև խնդիր դրեց բեկում մտցնելով առաջըջման աշխատանքում վերացնել ապարտում եղած Թերութիւնները¹¹: Առաջըջման գործընթացը լայն ծավալ ստացաւ հատկապես ապարտի ստուգման ու զտման կամպանիայի ընթացքում, որի մասին կիսովի հետագայում:

1930 թ. խորհրդային, վարչատնտեսական և կոոպերատիվ մարմիններում առաջ էր քաշվել 600 մարդ, որից 524-ը բանվոր: Նրանց 77 օ/օ-ը կոմունիստներ էին, 78 օ/օ-ը հարվածայիններ, 51 օ/օ-ը ունեւ արտադրական աշխատանքի 5-10 տարվա ստաժ /այսինքն՝ աշխատանքային գործունեութիւնն սկսել էին խորհրդային իշխանութեան տարիներին/, 21 օ/օ-ը ավարտել էին առաջըջմանների համար կազմակերպված դասընթացները: Բանվորների 22,3 օ/օ-ը առաջ էր քաշվել արտադրական օբյեկտներում, 16 օ/օ-ը՝ վարչական-խորհրդային ապարտում /ընդ որում՝ 38 օ/օ-ը ժողկոմատներում/, 10 օ/օ-ը կոոպերատիվ հիմնարկներում /ընդ որում՝ 45 օ/օ-ը դեկավար ապարտում/ և այլն¹²: Առաջըջման աշխատանքների վիճակը պարզելու նպատակով ՀԱՄԽ-ի նախագահութեամբ 1930 թ. դեկտեմբերին երևանում և Լենինականում հրավիրվեց առաջըջմանների խորհրդակցութիւն, իսկ 1931 թ. հունիսին հանրապետութիւնում անցկացվեց առաջըջմանների և առաջըջումների դրութեան ուսումնասիրութիւն: Նրանց ընթացքում պարզվեց, որ չնայած եղած տեղաշարժերին, այդ ասպարեզում դեռևս գոյութիւն ունեին Թերութիւններ /տեղերում առաջըջմանների որոշ դեպքերում չէին օժանդակել, կոլեկտիվներում նրանց հաշվետվութիւնները չէին լսվել, աշխատավարձը առաջ քաշվելուց հետո նվազել

էր, դասընթացներ չէին կազմակերպվել, եղել էին չհիմնավորված առաջ-
քաշումներ և այլն/¹³ Այդ կամպանիաների ընթացքում առաջըշված բան-
վորները իրենց գործունեութան մասին ֆանդես եկան հաղորդումներով:
Ելնելով աշխատանքի սեփական փորձից նրանք կատարեցին գործնական ա-
ռաջարկութիւններ: Գնահատելով իրենց առաջըշված վաստը՝ բանվորնե-
րը հիմնականում ելնում էին ընդհանուր՝ զործի շահերից, պարտատակա-
մութիւն հայտնում թողնելու քննուզելու բարձր պաշտոնն ու վարձատրու-
թիւնը և աշխատելու այնտեղ, ուրից կարիքն իսկապես զգացվում էր:
Հատկանշական էր Լենտեքստիլի դիրեկտորի տեղակալի պաշտոնում առաջ-
քաշված բանվոր Ա. Պետրոսյանի ելույթը. , ,իմ առաջըշումը սխալ է
եղել, որովհետև այժմ մեր գործարանը խառտի անհրաժեշտութիւն ավե-
լի ունի, բան այն աշխատանքը, որ ես եմ անում,¹⁴ Բանվորների ազնը-
վութան ու քաղաքացիական պարտքի զիտակցման այսօրինակ վաստերը քիչ
չէին: Ավելացնենք, որ ինչպես ցույց կտրվի հետագայում գտման կամպա-
նիայի հետ կապված առաջըշված պրոբլեմը սկսեց հարուցել նաև որոշակի
բարդութիւններ:

Առաջըշված բանվորներից շատերը իրենց պարտականութիւնները
կատարում էին բարեխղճորեն: Նշելով առաջըշված գործում Լենինականի
կուսակազմակերպութան ծնողներումների մասին , ,նորհրդային Հայաստա-
նը, , գրում էր, որ այնտեղ , ,մեկ տարւա ընթացքում պատասխանատու
աշխատանքի է առաջըշվել 55 բանվոր: Դազգահի մոտից անմիջապես վերց-
ված այս բանվորները ներկայումս ճաջորդութամբ դեկալորութիւն են
ցույց տալիս մեր աշխատանքների տարբեր բնագավառներում,¹⁵ 1931 թ.
առաջըշվածների և առաջըշումների դրութիւն ՀԱՄԽ-ի ձեռնարկած սոու-
գատեսի ժամանակ պարզվեց, որ առաջըշված բանվորների բացարձակ մեծա-
մասնութիւնն աղաքացրել էին իրենց¹⁶: Որոշ դեպքերում առաջըշված-
ներն իրենց վստահված գործի նկատմամբ ցուցաբերում էին անպատասխա-
տու վերաբերմունք /կային նաև բյուրոկրատացած մարդիկ/ և ետ էին
ըշվում¹⁷: Ավելացնենք, որ առաջըշված ապարեզում քույլ էին տըր-
վում չափազանցումներ ու ծայրահեղութիւններ, այդ գործին տրվում էր
կամպանիոն բնութիւն, որի հետևանքով արժանազրկում էին նոյնիսկ զավեշ-
տական դեպքեր: Փաստաթղթերից մեկում նշվում էր, որ , ,...շատ անգամ
առաջըշումը ծիծաղելի բնութիւն է ստանում, արտադրութիւն մեջ լավ աշ-
խատողին տանում դարձնում են մաշարանի վարիչ, պահեստապետ, զանազան
պահ,¹⁸ Իսկ մի բանվորի առաջ էին քաշել որպէս ծնողատան վարիչ¹⁹:
Առաջըշվածների գործունեութիւն համար կարևոր նշանակութիւն ունեն
տեղերում նրանց նկատմամբ ցուցաբերվող վերաբերմունքը: Այդ հարցում

վատերը հակասական են և հնարավորություն չեն տալիս միանշանակ գնահատելաներ տալու: Առաջադրված մետաղագործ բանվոր Գ. Ղարազյուզյանը գրում էր. , ,Շնորհիվ իմ շրջապատում տիրող ընկերական մթնոլորտի և ցույց տված անխիջական օգնություն, կարճ ժամանակում ընտելացա գործին և ներկայումս աշխատում եմ առանց դժվարությունների: Ես գոհ եմ ինձ օգնող ըլուոր ընկերներից և փորձիցս ներառվում եմ, որ առաջաշուրջ ձևական չպետք է լինի: Որպեսզի յուրաքանչյուր առաջադրված կանգնած լինի իր կոչման բարձրության վրա, հարկավոր է նպաստավոր պայմաններ և ընկերական մթնոլորտ ստեղծել նրա համար, ²⁰ : Զանկոպի ապարտում առաջադրված բանվոր Հ. Շուլմասյանի իր գոհունակությունը հայտնելով կոլեկտիվից, նշումս էիք. , ,Շնորհիվ կուսակցական ընթերցանության ինձ հետ աշխատող ընկերների օգնությամբ աշխատության կարճ ժամանակամիջոցում կարողացա հաղթահարել նկատվող դժվարությունները և ներկայումս առանց դժվարանալու ղեկավարում եմ այլ բարդ գործը: Ինձ ոչ միայն առաջ են քաշել, այլև օժանդակել ու աշխատանքի համար նորմալ պայմաններ են ստեղծել, ²¹ : Առաջադրվածների նկատմամբ, այսպիսի վերաբերմունքի օրինակները բիշ չէին ²² : Մախյան գոյություն ունենալու հակառակ բովանդակությամբ վատեր ²³ դա պայմանավորված էր գանազան հանգամանքներով՝ ընդհուպ մինչև սուրբյակտիվ գործունեությունը /: Առաջադրված գործում կարևոր էր արհմիությունների դերը: ՀԱՄԽ-ի 6-րդ համագումարը /1928 թ./ զրական գնահատելով առաջադրված ուղղությամբ Ոյուդային միությունների կատարած աշխատանքը, խնդիր դրեց աշխուժացնել իրենց գործունեությունը ²⁴ : Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում արհմիություններն առաջադրված ուղղությամբ զգալի աշխատանք կատարեցին: Ընդ որում, առաջադրված իրականացվում էր հիմնականում ի հաշիվ բանվորների: 1930 թ. լեռնարդյունաբերողների միության կողմից առաջ էր քաշվել 118 մարդ, որոնցից 89-ը՝ բանվորներ էին ²⁵ : Գյուղատնտեսական միությունից առաջադրվեց 369 մարդ, որոնցից 243-ը՝ գյուղատնտեսական, իսկ 74-ը՝ կոլտնտեսության նախագահ ²⁶ : Առաջադրված ուշադրություն էր նվիրում ՀԱՄԽ-ի օրգան , ,Աշխատանք, , երկշաբաթներին, որի էջերում 1927 թ. ապրիլից բացվեց , ,Մեր առաջադրվածները, , խորագիրը կրող բաժինը: Այստեղ տպագրվող հոդվածներն ու թղթակցությունները պատմում էին բանվոր-առաջադրվածների գործունեության, առաջադրված գործում եղած թերությունների ու բացթողումների մասին ²⁷ : Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Հայաստանի բանվոր դասակարգի շարքերից ամենցին բազմաթիվ աչքի ընկնող գործիչներ: 1929 թ. կենտրոնական հիմնարկներում պատասխանատու աշխատանքի էր առաջադրվել 136 մարդ, որոնցից 34-ը /25

օ/օ/ բանվորներ էին²⁸ : 1928-1936 թթ. հանրապետության մասշտաբով դեկավար աշխատանքի էր առաջընթացել 124 բանվոր, որոնք, չնչին բացառությամբ, արդարացրել էին իրենց²⁹ : Նախքան որոշ առաջընթացած բանվորների գործունեությունն անդրադառնալը³⁰, հարկ է նշել, որ այն անկասկած, կրում էր այդ բարդ ու հսկայական ժամանակաշրջանի դրոշմը : Առաջընթացած բանվորների դիրքորոշման ու գործելակերպի վրա մեծապես ազդում էին ժամանակի շունչն ու ոգին, այդ տարիներին իրականացվող բազմականոնության ուղղվածությունն ու նպատակները, սովյալ հանգամանքներում գործող չափանիշներն ու մոտեցումները : Վերոհիշյալը հաստատող օրինակները բազմաթիվ են : Առաջընթացած բանվոր, ԲԳՏ-ի ժողկոմ Ս. Սարգսյանը Հն/բ/ 6-րդ համագումարում քննադատելով կենտկոմի նախկին ղեկավարությանը՝ մասնավորապես նշում էր. ,,հին ղեկավարությունը կապված էր ազգայնական ունակցիոն հայկական մտավորականության հետ : ... Նրբ կենտկոմի նախագահությունում քննարկում էինք որևէ հարց և պետք է հիմնավորեինք մեր տեսակետները մարքսիզմ-լենինիզմով կամ թեկուզև առողջ դասակարգային զգացողությամբ, մեզ շատ հաճախ օրինակ էին բերում Ավետիք Խասակյանի, Ալեքսանդր Թամանյանի, կամ մի ինչ-որ այլ ազգային գրողի կամ մտավորականի կարծիքը : Փոխանակ առաջնորդվելու լենինիզմով, նրանք իրենց տեսակետները հիմնավորում էին տարբեր ազգայնական գրողների և նացիոնալիստ մտավորականների կարծիքներով : Տարօրինակ էր նստել կենտկոմի նախագահությունում և լսել այդ մարդկանց, լսել և զարմանալ, թե որքանով են նրանք կտրված աշխուրավոր մասսայից, կուսակցական մասսայից, բանվոր դասակարգից և ինչպես են նրանք հայտնվել նացիոնալիստների գրկում,³¹ : Կարծում ենք, մեկնաբանություններն ավելորդ են :

Անցքգաղթագողնցնքոնիշեոնջըաշված բանվորների գործունեությունը :

Գևորգ Հանեսօղլյանը ծնվել է 1891 թ. Ալեքսանդրապոլում : 1904-1920 թթ. Ալեքսանդրապոլի, Ղարսի, Նրևանի և Թբիլիսիի տարբեր տարաններում աշխատել է գրաշար : 1908-1906 թթ. եղել է դաշնակցության գաղափարական ազդեցությունը կրող աշակերտական խմբակի անդամ, որի գործունեությունը սահմանափակվում էր ամսական 20 կոպեկ դաշնակցական թղթանակցության օգտին մուծելով : 1907 թ. նա անդամագրվել է սոցիալ-դեմոկրատական /բոլշևիկյան/ խմբակին, 1917 թ. բոլշևիկյան կուսակցությանը : Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո տպագրիչների շրջանում ազիտացիոն աշխատանք է կատարել : Մասնակցել է Մայիսյան ապստամբությանը, որի պարտությունից հետո տեղափոխվելով Թբիլիսի, ,,Կոմունիստ,

Յերթում գրաշար է աշխատել: 1921 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին
ՀԿ/Բ/Կ հանձնարարությունով նշանակվել է ՀԱՄԽ-ի կազմակերպչի քարտու-
ղար: Մասնակցել է Հայաստանում քաղաքացիական կռիվներին: 1921 թ.
ապրիլից մինչև 1922 թ. վերջերը, պատասխանատու պաշտոններ է զբաղեց-
րել Լենինականի հեղկոմում: Այնուհետև Գ. Հանեսովյանը եղել է Լե-
նինականի քաղխորհրդի նախագահ /1923-1925 թթ./, Լենքաղկոմի քարտու-
ղար /1925-1926 թթ./, Լենքաղխորհրդի և Լենգավգործկոմի նախագահ
/1926-1928 թթ./, Երեզղխորհրդի և Երգավգործկոմի նախագահ /1928-1930
թթ./: 1930-ական թվականների սկզբներից նախկին գրաշարը աշխատանքի է
առաջ քաշվել կենտրոնական մարմիններում: Եղել է հանրապետության ժող-
տրնտխորհի նախագահ /1930 թ./, Ֆինոդկոմ /1930-1932 թթ./, ՀԱՄԽ-ի
նախագահ /1932-1934 թթ./, Երեզղկոմի երկրորդ քարտուղար /1934-1936
թթ./, կոմունալ տնտեսության ժողկոմ /1936 թ./, Երեզղխորհրդի նախ-
ագահ /1936 թ. օգոստոսից/, Կենտգործկոմի նախագահ /1936 թ. նոյեմբեր-
-1937 թ. հուլիս/: 1937 թ. ծավալվող մասսայական բռնություններին
զոհ գնաց նաև Գ. Հանեսովյանը: ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի բյուրոյի 1937 թ.
հուլիսի 26-ի որոշման մեջ նշվում էր, որ նա հեռացվում է կուսակցու-
թյունից և գործը հանձնվում է իրավադահական մարմիններին, բանի որ
,,ներգրավված է եղել հակահեղափոխական-դաշնակցական աշխատանքում,,:
Զերբակալությունից հետո՝ 1938 թ. հուլիսին Գ. Հանեսովյանը գնդակա-
հարվեց³²:

Աղասի Գալոյանը ծնվել է 1899 թ. Կարսի նահանգի Գորխանա գյու-
ղում: Գաղթի մանապարհը բռնած՝ ծնողների մահից հետո, 10-ամյա Աղա-
սին բանվորություն է անում Մերդենիկում և Օլթիում: Սովորել է Կար-
սի արհեստավորական դպրոցում: 1918-1920 թթ. Երևանի ավտոհավաքակա-
նում վարորդ է աշխատել: 1919 թ. ընդունվել է կուսակցության շարքե-
րը, մասնակցել Հայաստանում քաղաքացիական կռիվներին: 1922-1923 թթ.
աշխատել է հանրապետության տարբեր գինեգինեարհեստներում: Եղել է Երե-
վանի քաղխորհրդի քննրամիսի պետ /1924 թ./, ՀԱՄԽ-ի տրանսպորտայիննե-
րի /1924-1927 թթ./ և շինարարների միությունների /1928-1930 թթ./
նախագահ, ԿԿՀ-ԲԳՏ-ի ժողկոմ /1931-1934 թթ./, որի լուծարելից հետո՝
/1934 թ./ ՀամԿ/Բ/Կ Կենտկոմին աղընթեր կուսակերտակողմության հանձ-
նաժողովի Հայաստանի կուսկոլեգիայի քարտուղար: ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի բյու-
րոյի 1936 թ. հուլիսի 16-ի որոշմամբ, որպես ,,ժողովրդի թշնամի,,
հեռացվել է կուսակցությունից և նրա գործը հանձնվել է ՆԳ ժողկոմա-
տին: Որոշման մեջ նշված էր, որ Ա. Գալոյանը, իբր, հովանավորել է
հակահեղափոխական-թրոցկիստական տարրերին, քողարկել նրանց գործերը,

իսկ որոշ դեպքերում ուղղակիորեն համագործակցել է նրանց հետ: Նա մեղադրվում էր իրականում գոյութուն չունեցող ,,Հայաստանի հակահեղափոխական տրոցկիստական-ազգայնական տեոորիստական կենտրոն,, խմբի /Ներսիկ Ստեփանյանի և Արսեն Շալայանի ղեկավարութայմբ/ աշխատանքին մասնակցելու մեջ, որոնց անդամները Գարեգին Բաղիկյան, Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյան, Ալսեւ Բակունց և ուրիշներ/ 1936 թ. մայիս-հուլիս ամիսներին ձերբակալվեցին, իսկ հետագայում գնդակահարվեցին: ՀԿ/բ/Կ Կենտկոմի բյուրոն արձանագրել էր, որ դեռևս 1934 թ. գարնանը որպես կուսակույ եգիպի քարտուղար Ա. Գալոյանը ահազանգեր է ստացել /այդ թըվում կուսակցական պատասխանատու աշխատողներ Ա. Աղոյանից, Հ. Դարադյանից և Վ. Մարտյանից: Վերջինս ծախտագրի բերումով 1936 թ. մեղադրվեց Ն. Ստեփանյանի խմբի անդամ լինելու մեջ/ Ն. Ստեփանյանի ,,հակահեղափոխական,, գործունեութայն մասին, սակայն ձգձգել է դրանց քննարկումը և վերջում արդարացրել նրան, իսկ Վ. Մարտյանին զրպարտութայն համար հայտարարել խիստ նկատողութայն: Քացի ,,ժողովրդի թշնամի,, Ն. Ստեփանյանին մերկացնելու գործում թույլ տվա՞ց ,,վրիպման,, մեղադրանքից, Ա. Գալոյանը մեղադրվում էր նաև իրավապահպան մարմինների կողմից ձերբակալված մի շարք ,,հակահեղափոխականների,, օգնելու և պաշտպանելու, նույնիսկ նրանցից ոմանց կուսակցութայն մեջ վերականգնելու համար: ՀԿ/բ/Կ Կենտկոմի բյուրոն նշում էր, որ նրա հակակուսակցական գործունեութայնը հայտնի էր Ա. Խանջյանին և կատարվում էր վերջինիս թեկադրանքով: 1936 թ. հուլիսին Ա. Գալոյանը ձերբակալվեց և երկու տարի հետո բանտում մահացավ³³:

Ստալինյան ռոնութայնների զոհերից մեկը, կուսակցութայն Լենինականի քաղկոմի նախկին քարտուղար ԾՕ-ամյա Ա. Հասրաթյանն իր հուշերում նշում է, որ ,,Ա. Խանջյանի ողորբդական մահից հետո ՀԿ/բ/Կ Կենտկոմում կայացած խորհրդակցութայնում Անդրեբկրկոմի երկրորդ քարտուղար Կուրդյավցեկը ,,եւութ ռեննալով առաջարկով դիմեց կողքին նստած Ադասի Գալոյանին: Գալոյանը Խանջյանի մտերիմ ընկերներից էր: Նա հեղափոխական վառ անցյալ ունեցող կուսակցական էր: ...Այդ ժամանակ նա Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի կուսահանձնաժողովի քարտուղարն էր: Գալոյանը Կուրդյավցեկին ասաց, որ եթե ինքը խոսի, ապա Խանջյանի մասին կոսի միայն դրականը: Միաժամանակ անց , Գալոյանին դուրս հրավիրեցին դահլիճից և երկու հոգի մտնելով նրա թևերը, տարան... Հետագայում իմացա, որ նա մահացել է բանտում խոշտանգումներից³⁴:

Սեդրակ Սարգսյանը ծնվել է 1895 թ. Ղարաբաղում՝ Զորաբերդի շրջանի Գյուղաթար գյուղում: Տեղի մեկդասյա դպրոցը չախարտած 10 տարեկա-

հուլիսին նա գնդակահարվեց³⁶:

Լեոն Ուլիբեկյանը ծնվել է 1886 թ. Վրաստանում: 1906 թ. ընդունվել է բուլշևիկյան կուսակցության շարքերը: 16 տարի Թբիլիսիի և Ալավերդու ձեռնարկություններում աշխատել է որպես բանվոր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին կոմիտեի Կովկասյան ռազմամատակարարության հեղափոխություններից հետո Վրաստանում մասնակցել է բուլշևիկյան ընդհանուր աշխատանքներին: 1919 թ. Լենինականի դեպոյում աշխատել է որպես բանվոր և երկաթուղայինների շրջանում հեղափոխական գործունեություն ծավալել: Մասնակցել է Մայիսյան ապստամբությանը /եղել է Ալեքսանդրապոլի զինհեղինակ անդամ/ և Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատմանը: 1921-1922 թթ. եղել է ՀԱՄԽ-ի աշխատանքի պաշտպանության բաժնի վարիչ, իսկ 1924-1933 թթ. Երևանում, Լենինականում և Ղարաբիլիսայում վարել է տնտեսական պատասխանատու պաշտոններ: 1933-1935 թթ. աշխատել է Երևանի քաղխորհրդի նախագահի տեղակալ, այնուհետև /1935-1937 թթ./ լուսժողկոմատի դպրոցների կահավորման Ֆաբրիկայի ղիրեկտոր: Նա ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի անդամ էր: 1937 թ. Երևանի կուսքաղկոմի բյուրոյի որոշմամբ, «հակահեղափոխական էլեմենտներ Ն. Ստեփանյանի և Ա. Յակուկեցիի հետ կապ ունենալու, որպես ակտիվ տրոցկիստ և 83-ի պլանիորմի տակ ստորազորող երկերեսանի», հեռացվել է կուսակցությունից և գործը հանձնվել ՆԳ մարմիններին: Չերքակալությունից հետո՝ 1938 թ. հուլիսին Լ. Ուլիբեկյանը գնդակահարվեց³⁷:

Վարդգես Ավագյանը ծնվել է 1904 թ. Սուրմալուի /Արևմտյան Հայաստան/ գավառի Իզդիր գյուղաքաղաքում: Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո ընտանիքը գաղթել է Վաղարշապատ: Մինչև 1922 թ. Երևանում շինարարությունում, բանվորություն է արել: 1927 թ. ընդունվել է կուսակցության շարքերը: 1927-1935 թթ. հանրապետության փայտամշակման ձեռնարկություններում ղեկավար աշխատանք է կատարել: Հետագայում եղել է Իջևանի փայտամշակման գործարանի ղիրեկտոր /1937-1938 թթ./, Հայաստանի փայտամշակման մինիստրությունում բաժնի վարիչ /1939-1941 թթ./, Նոյեմբերյանի շրջանի Լամբալուի անտառտնտեսության ղիրեկտոր /1941-1945 թթ./, Հայաստանարդմատի կառավարիչ /1946 թ./³⁸:

Գերասիմ Մանուչարյանը ծնվել է 1884 թ. Ղափանի շրջանի Արծվանիկ գյուղում: 1906-1914 թթ. Բաքվի նավթահանքերում բանվոր է աշխատել: 1918 թ. ընդունվել է կուսակցության շարքերը և մասնակցել Բաքվի կոմունային ու քաղաքացիական կռիվներին: 1920-1921 թթ. աշխատել է Լեռնային Ղարաբաղի, իսկ 1921-1927 թթ. Հայաստանի պետականությանը:

մարմիններում: Եղել է Ղափանի շրջգործկոմի փոխնախագահ /1929-1931 թթ./: 1932-1937 թթ. 4. Մանուչարյանը Սիսիանի շրջգործկոմի նախագահն էր: 1937 թ. սեպտեմբերին նա ձերբակալվեց, սակայն մեղադրանքներն անհիմն լինելու պատճառով 1939 թ. մարտին ազատվեց³⁹:

1930-ական թվականների սկզբներից պետական ապարատի կազմավորման գործում նկատվեց նոր երևույթ՝ այն սկսեց համալրվել հիմնականում բանվոր դասակարգի և գյուղացիության ծոցից ելած միջնակարգ և բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում պատրաստված մասնագետներով: Դա պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով⁴⁰: Այդ ընթացքում բայլեր կառավրեցին դպրոցական, միջնակարգ մասնագիտական և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ցանցն ընդլայնելու, ժողովրդական տնտեսությունը բարձրորակ կադրերով ապահովելու ուղղություններ: Զգալի աշխատանք կատարվեց նաև Հայաստանում: Ավելացան մասնագիտական ուսումնական հաստատությունները և դրանցում սովորողների բանակը, որոնց շարքերում նկատելիորեն աճեց բանվորների և բանվորական ծագում ունեցողների թիվը: Արտադրության բանվորների հետ միասին այդ մասնագետները համալրում էին նաև պետական ապարատը: Հե/ը/4 8-րդ համագումարը /1932 թ./, բարձր գնահատելով առաջընթացն ուղղություններ տեղական կազմակերպությունների կատարած աշխատանքը, խնդիր դրեց ,շարունակել... բանվորների հետագա առաջընթացումը, ինչպես նաև բանվորների ուսումնական ավարտած զավակների առաջընթացումը պետապարտ,⁴²: Անվիճելի է, որ զանազան պատճառներով նորաստեղծ կառավարման մարմինները զգում էին կադրերի ու մասնագետների խիստ պակաս, որի համալրման աղբյուրներից մեկը համարվում էր բանվոր դասակարգը: Սակայն հանգամանքների բերումով առաջընթացն քաղաքականությունը գործնականում ունեցավ յուրօրինակ դրսևորումներ: Մեր կարծիքով պետական ապարատում բանվորների առաջընթացումը ուղիղ համեմատական չէր դրա գործունեությունը արդյունավետության բարձրացմանը՝ առավել ևս, որ համախառն աղբյուրականությունը կրում էր կամուսնիայի բնույթ, ուղեկցվում չափազանցումներով ու ծայրահեղություններով, որը չէր կարող բացասաբար չանդրադառնալ կառավարման մարմինների ողջ աշխատանքի վրա: Այդ բարդ ու հակասական ժամանակաշրջանում վերևից թեկադրված յուրաքանչյուր միջոցառում՝ այդ թրվում նաև բանվորների առաջընթացումը իր ուղղվածությամբ ու բովանդակությամբ արդեն իսկ, կամա թե ակամա, ենթադրում էր մաքսիմալիզմ, տեղերում իրականացվում առավել ,փութաշնություններ, , ու , , եռանդով, , : Թեև ևս առաջընթացիս վճռական նշանակություն պետք է տրվեր ոչ այնքան թեկնածուների դասակարգային պատկանելիությունը /հանգամանք, որը շատ

դեպքերում բացարձակացվում և չարաշահվում էր/, որքան նրանց գործնական հատկանիշներին, կուլտուր-կրթական մակարդակին, մասնագիտական պատրաստվածությանը և այլն: Այդ տեսակետից ընդհանուր առմամբ ընդունելի է ՀԼԿԵՄ 4-րդ համագումարում /1926 թ./ պատգամախոր Ղ. Վարդապետյանի դիրքորոշումը. , 2-րդը է կարծել, - նշում էր նա, - որ եթե մի տեղ բանվորները շատանում են՝ դրանով բանվորական ղեկավարությունն ապահովվում է: Սակայն այդ բանվորներն ընդունակ են աշխատելու և ղեկավարելու: Արդյոք չպետք է ղեկավարման համար բացի բանվորներից օգտվել նաև ինտելիգենտներից: ճիշտ է, որ բանվորներին պետք է առաջ քաշել, բայց չպետք է միշտ շաբլոնով ղեկավարվել: Ես գտնում եմ, որ ինտելիգենտ ուժերը ևս պետք է տեղ գտնեն մեր ղեկավար դիրքերում, 43:

2-նայած կարճատև դասընթացներում ստացած գիտելիքներին, որոնք թեկուզև իրենց տևողության ու բնույթի հետևանքով չէին կարող շատ արդյունավետ լինել, առաջընթաց բանվորների համար որոշակի դավարություններ կային իրենց գործունեության ընթացքում: Կարծում ենք նաև, որ ապարատում աշխատելու փորձի բացակայությունը չպետք է միանշանակ ձևով բացասական գնահատել: Միզուցն և տարօրինակ հնչի, բայց դրանում ամենայն հավանականությամբ ինչ-որ չափով կար նաև դրական տարր: Ապագա րադի գործունեության անձանդի առաջընթաց բանվորները, գյուղացիներն ու մտավորականները կարող էին գերծ լինել նախապաշարումներից, որոշակի սովորույթներից և բյուրոկրատիզմի այն բեռից, որը հասկանալի պատճառներով հատուկ էր ապարատի հաստիքային ծառայողներին ու ձեռք էր բերվում երկարատև աշխատանքի ընթացքում: Բացի այդ, մասնագիտական պատրաստվածության բացակայությունը կամ պակասը կարող էր ինչ-որ չափով լրացվել կյանքի փորձով, կազմակերպչական ընդունակությամբ ու այլ դրական հատկանիշներով: Բնականաբար, դա ոչ կատարյալ, բայց տվյալ պայմաններում առաջընթաց ընդհանուր առմամբ ընդունելի տարբերակ էր: Հասկանալի է նաև, որ յուրաքանչյուր առաջընթաց՝ անկախ ծագումից, դասակարգային պատկանելությունից, համոզմունքներից, աշխատանքի ընթացքում կարող էր ձեռք բերել ու դրսևորել դրական կամ բացասական որակներ: Փաստերը ցույց են տալիս, որ ժամանակի ազդեցությամբ ղրոշմվել էր նաև առաջընթաց աշխատանքների վրա: Սակայն կարծում ենք, որ չի կարելի նույն հարթության վրա դնել ընդհանրապես բանվորների առաջընթաց գործընթացը /թույլ տրված ծայրահեղություններով հանդերձ/ և ապարատում , վնասարարները, , ու , սարսուռաժողովների, , հայտնաբերման լուգունգով ընթացող գտման հետևանքով այնտեղից անհիմն հեռացվածների փոխարեն բանվորների առաջընթացը: Առաջիկա ևս մեծ վե-

րապահումով պետք է վերաբերվել 30-ական թվականներին կատարված առաջ-
քաշումներին: Պետական ապարատում բանվորների ներկայացուցչությունը
/հատկապես 20-ական թվականների վերջերից սկսած/, ըստ էության, խոր-
հրդանշական էր և չէր վկայում ապարատում նրանց ունեցած փաստացի
ազդեցության մասին, ստեղծվում էր պետության կառավարմանը բանվոր դա-
սակարգի մասնակցության երևույթականություն:

Ստալինյան հանցավոր քաղաքականությունը, , , ժողովրդի թշնամի-
ների, , , , , բռնության, , , զանազան , , թեքումների, , , պատկանող , , տե-
նորիստական խմբերի, , , քաղաքացիականները, ձերբակալությունների ու դա-
տական պրոցեսների անվերջանալի շղթան ներառվ նաև Հայաստանը, որտեղ
մասսայական բռնությունները համարվեցին հատկապես ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի
1937 թ. սեպտեմբերյան տիրահոշակի պլենումից հետո⁴⁴: Այդ ընթացքում
մոլեգնող տեղորոշի գոհ դարձան բազմաթիվ անվերջ մարդիկ:

Հարկ է նշել, որ հակաիբրավական գործողություններ տեղի էին ու-
նենում նաև 30-ական թվականների սկզբներին, երբ ոչ դատական մարմին-
ները՝ տիրահոշակի , , երկրակներ, , , , հատուկ խորհրդակցությունները, ,
և հանձնաժողովները, , , կամայականությունների ու բռնությունների ալիք
էին սփռում երկրով մեկ: Պետական տնտեսության կոմիտեի տվյալներով 1930
թ. Հայաստանում ոչ դատական մարմինները առավելագույն պատժի էին դա-
տապարտել 67 մարդու, տարբեր ժամկետներով կալանքի՝ 864, 1933 թ.
համապատասխանաբար՝ 437 և 1231 մարդու, 1937 թ., երբ բռնություններն
իրենց զագաթնակետին հասան՝ 3221 և 1468 մարդու, 1938 թ.՝ 1447 և
1602 մարդու⁴⁵: Բնականաբար, դա իր դրոշմը թողեց 30-ական թվականնե-
րին կատարված առաջընթացների վրա: Առաջընթացները համախ համալրում
էին նախկինում առաջընթաց և բռնությունների ենթարկված բանվորների
տեղը: Նույնիսկ Հայաստանի կոմկուսի 11-րդ համագումարն արժանազան,
որ այդ ժամանակ , , կուսակցական կազմակերպությունների սխալը պետք է
համարել այն, որ շատ հաճախ շատ կազմակերպություններում ամենափոքր
զանցանքների համար կուսակցական կամ ոչ կուսակցական աշխատողների
հանում էին աշխատանքից: Հաճախ կուսակցական տույժի ենթարկելու մասին
որոշումների մեջ հաջորդում է աշխատանքից հանելը՝ անկախ այն բանից,
թե նրանք ինչպես են կատարում իրենց պարտականություններն այն ընդա-
վառում, որտեղ աշխատում են,⁴⁶: Կարծում ենք, որ նման պայմաններում
ընթացող առաջընթացները հազիվ թե ընդունելի կարելի է համարել: Ստորև
բերվող փաստերն ինքնին խոսում են և մեկնաբանությունների կարիք չու-
նեն: ՀԿ/Բ/Կ 11-րդ համագումարի հաշվետվություններում նշվում էր.
,,նշանակալից նվաճումներից մեկն է հանդիսանում կուսակցական, խոր-

հերդային ու տնտեսական դեկլար օրգանների մեջ սոցիալականների մերկացումից հետո հարյուրավոր ու հազարավոր երիտասարդ թարմ կադրերի համարձակ առաջընթացումը, կադրեր, որոնք, նվիրված են իրենց հայրենիքին, կոփված են ժողովրդի թշնամիների դեմ մղվող պայքարում,⁴⁷ Ավելացնենք, որ 1937 թ. սեպտեմբերյան պենտամից հետո առաջ էր քաշվել 1783 մարդ⁴⁸: Մասսայական տնտրը ներառեց կառավարման ողջ համակարգը: 1937 թ. վերջին 4 ամիսների ընթացքում Կենտրոնական անդամների մեծ մասը, որոնց թվում կային նաև բանվորներ, հեռացվել և ենթարկվել էին բռնադատության, 241 պատգամավորներից մնացել էին ընդամենը 101-ը⁴⁹: Ինչպես նշվել է, պատասխանատու պաշտոններում առաջընթացած բանվորներից շատերը նույնպես ենթարկվեցին բռնադատության: Ստալինյան պատժիչ մեքենան գործում էր յուրահատուկ օրենքներով ու սկզբունքներով, մարդուն հանում ինքն իր դեմ, սեփական ընտանիքի, հարազատների ու ընկերների դեմ: ԿԼՀ-ԲԳՏ ժողկոմ Ադասի Գալոյանին ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի Ելուրդի 1936 թ. հուլիսի 16-ի որոշմամբ որպես ժողովրդի թշնամի վտարել էին կուսակցությունից և նրա մասին նյութերը հանձնել ՆԳ մարմիններին: Այդ փաստաթուղթը ստորագրողների մեջ էր նաև Գ. Հանեսովյանը⁵⁰, որի վերաբերյալ 1937 թ. հուլիսի 25-ին ընդունվել էր համախմբված որոշում⁵¹: Այն ստորագրողների թվում էր նաև Ա. Ամատունին, որը հետագայում նույնպես մոլեգնող տեղորի զոհ դարձավ⁵²: Ավելացնենք, որ Գ. Հանեսովյանը և Պ. Կուզնեցովը /1936 թ. ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի կոնսպիրատիվության հանձնաժողովի նախագահ, առաջընթացած բանվոր, որը 1938 թ. որպես ,ժողովրդի թշնամի,, ձերբակալվեց և գնդակահարվեց/ որպես կենտկոմի Ելուրդի անդամներ մասնակից էին դարձվել նմանատիպ գործերի: Այսպիսին էր այդ դժնդակ ու մղձավանջային ժամանակաշրջանը, մեր պատմության ողբերգական ու արյունոտ էջերից մեկը: Տեղորի աստվածացման պայմաններում տեղի էին ունենում անըմբռնելի երևույթներ: Ն. Բուխարինը, պաշտպանելով Լ. Կամենևի և Գ. Զինովևի դեմ ուղղված մեղադրանքները, Կ. Վորոշիլովին ուղղված նամակում գրում էր. ,ցինիկ մարդասպան Կամենևը՝ մարդկանցից ամենատղկալի, մարդկության թափթեփուկ... որ գնդակահարել են շներին շատ ուրախ եմ,⁵³ Ավելացնենք, որ շատ չանցած, նույն բախտին արժանացավ նաև Ն. Բուխարինը: Այդ դժբան մթնոլորտի մասին պատկերացում են տալիս նաև Ա. Բակունցի և Ե. Չաբենցի փոխհարաբերությունները⁵⁴:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում կառավարման մարմիններում բանվորների առաջընթացած քաղաքականության իրականացման հեռանկարով այնտեղ աճեց բանվորական խավը: Ցավոք, այդ տարիներին պետական ապարատի անձ-

նախաժամի սոցիալական դրուժյան վերաբերյալ տվյալները աղբատիկ են ու թերի: Այդ առիթով կվՀ-ԲԳՏ ժողկոմ Գ. Օրջոնիկիձեն Համ/Ե/Կ 16-րդ համագումարում նշեց, որ ,,մինչև այժմ մենք չունենք լավ մշակված և ամբողջական տվյալներ, թե ումից է կազմված մեր ապարատը, ինչպիսին է նրա սոցիալական կազմը,⁵⁵: Ավելի սուղ են Հայաստանի պետական ապարատի սոցիալական կազմի վերաբերյալ տվյալները: Արձանագրելով այդ փաստը ՀԿ/Ե/Կ 3-րդ համագումարը նշեց, որ ,,բացակայում է կանոնավոր հաշվառումը,⁵⁶: Ուստի հստակապես է, որ ապարատի կազմին՝ մասնավորապես այնտեղ բանվորների թվաքանակին անդրադառնալիս հանդիպել ենք լուրջ դժվարությունների: Վերոհիշյալից ելնելով, նպատակահարմար ենք համարել գիտական շրջանառության մեջ դնել պրոբլեմի վերաբերյալ թեկուզ և ընդհանուր պատկերացում տվող յուրաքանչյուր փաստ: Ինչպես նշվել է, ՀԿ/Ե/Կ 5-րդ համագումարում արձանագրվեց, որ բանվորների առաջընթացի հարցում մինչև այժմ հաշվառում չի կատարվել: Ավելացնենք, որ 1920-1928 թթ. ժամանակահատվածի ապարատի ծառայողների սոցիալական կազմի վերաբերյալ տվյալներ չեն հայտնաբերվել: Խորհուրդների 3-րդ համագումարում Ս. Լուկաշինի հաշվառությունից հայտնի է միայն, որ 1922 թ. ապարատի ծառայողների թիվը 6300 էր, իսկ մի տարի հետո կրճատվել և հասցվել էր 5200-ի⁵⁷:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ 20-ական թվականների վերջերից նկատելիորեն աճեց ապարատի բանվորական խավը: Պա հիմնականում պայմանավորված էր դոման կամպանիայի ընթացքում բանվորների լայնամասշտաբ առաջընթացով: ՀԿ/Ե/Կ 8-րդ համագումարն արձանագրեց, որ ,,մեր պետապարատի անձնակազմի ըարելավման մեջ որոշ նվաճումներ ունենք,⁵⁸: Եթե 1929 թ. կառավարման մարմիններում բանվորները կազմում էին ծառայողական անձնակազմի 12,4 օ/օ, /Ուկրաինայում՝ 10 օ/օ/, ապա 1932 թ. 17 օ/օ: ՀԿ/Ե/Կ 8-րդ համագումարը՝ դա Հայաստանի պայմաններում համարեց նվաճում⁶¹: Ուշագրավ է, որ վերոհիշյալ ցուցանիշը ավելի քան 2 անգամ գերազանցում էր հանրապետության ընդհանուր մեջ բանվորների ունեցած տեսակարար կշռին /վերջինս կազմում էր 8 օ/օ/⁶²: Բանվոր դասակարգի ներկայացուցիչների քանակը համեմատաբար մեծ էր տնտեսության հետ անմիջականորեն կապված հիմնարկություններում, որտեղ նրանք կազմում էին աշխատակիցների 28,6 օ/օ⁶³: Մեր կողմից հայտնաբերված տվյալները և դրանց հետ կառույց հաշվարկը պատկերացում են տալիս հանրապետության կենտրոնական ապարատում բանվորների ներկայացուցչության վերաբերյալ: 1931 թ. հունիսի տվյալներով նրանց թիվն ամենաբարձրն էր աշխույժմատի անձնակազմում՝ 16 օ/օ, կվՀ-ԲԳՏ-ում՝ 14 օ/օ, հող-

ժողովմատում 12 օ/օ, իսկ ամենացածրը՝ պետականում՝ 2 օ/օ, լուսժող-
կումատում՝ 4 օ/օ, ժողտնտիստում՝ 5 օ/օ⁶⁴: Ցուցանիշների այսպիսի
տարբերությունը բացատրվում է մասնավորապես նաև նրանով, որ վերջին
երեք հիմնարկություններում աշխատելու համար պահանջվում էր ավելի
բարձր պատրաստվածություն: Հարկ է նշել, որ ապարատի ղեկավար անձնա-
կազմում բանվորների բանակը դեռևս փոքրաթիվ էր. 1932 թ. այն հաս-
նում է 10 օ/օ⁶⁵ /այլ տվյալներով 10,9/⁶⁶: Սակայն այդ ցուցանիշը
մի շարք հիմնարկություններում համեմատաբար բարձր էր: Աշխժողկոմա-
տում, գերագույն դատարանում և ԲԳՏ-ում բանվորները կազմում էին ղե-
կավար անձնակազմի 29 օ/օ⁶⁷: Համախառն հիմնարկություններում, որ-
տեղ ծառայողների թվում բանվորների տեսակարար կշիռը փոքր էր, համե-
մատաբար մեծ էր նրանց տեսակարար կշիռը ղեկավար աշխատակիցների մեջ:
Ֆինժողկոմատում բանվորները կազմում էին ծառայողների 10 օ/օ, իսկ
ղեկավար անձնակազմում 22 օ/օ, մատժողկոմատում համապատասխանաբար 3
օ/օ և 9 օ/օ, պետականում 2 օ/օ և 8 օ/օ, դատախազությունում 6 օ/օ
և 14 օ/օ⁶⁸:

Այժմ անդրադառնալով մի շարք կարևոր տնտեսական հիմնարկություն-
ներում բանվորների ընդգրկման հարցին: 1931 թ. հունիսի տվյալներով
նրանք կազմում էին Հայպեմգայի աշխատակիցների 79 օ/օ, Հայպետշինի՝
71 օ/օ, Սոյուզտրանսի՝ 57 օ/օ, Հայմատրանսի՝ 66 օ/օ⁶⁹: Տոկոսային
այսպիսի բարձր ցուցանիշների պատճառը բնական է, եթե նկատի ունենանք
վերահիշյալ հիմնարկությունների բնույթը: Հիշարժան է նաև կոոպերա-
տիվ հիմնարկություններում /բանկոպ, ալգինկոպ, հայտնարկոպ և
այլն/ բանվորների թիվը: 1931 թ. հունիսի տվյալներով նրանք կազմում
էին այդ հիմնարկությունների աշխատակիցների 11 օ/օ-ը: Ընդ որում,
բանվորների տեսակարար կշիռը բարձր էր ղեկավար անձնակազմում: Այս-
պես, բանկոպում նրանք կազմում էին ծառայողների 4, իսկ ղեկավար
անձնակազմում 15 օ/օ, Հայաստանի հացահատիկագործական և անասնապա-
հական տնտեսությունների միությունում համապատասխանաբար՝ 2 և 20
օ/օ⁷⁰:

Հետաքրքիր է նաև բանվորների ցուցանիշը արդարադատության մար-
միններում, որոնց կազմավորման ուղղությամբ Հայաստանում խորհրդա-
յին իշխանության հաստատման սկզբնական շրջանում իրականացվեցին մի
շարք միջոցառումներ⁷¹: Արդարադատության մարմիններում բանվորների
գործունեությունը գնահատելիս պետք է նկատի ունենալ, որ իրենց ըը-
նույթով լինելով գոյություն ունեցող համակարգի ամենապահպանողական
ու կարծրացած կառուցվածքներից մեկը, դրանք առավել քան համապատաս-

խանցված էին ժամանակի ոգուն ու պահանջներին և դրանցում ընդգրկված հանքերի ենթարկվածությունը կենսագործող քաղաքականության տառին շատ ավելի ուժեղ ու ընդգծված էր: Ասվածը առավել ցցուն ձևով արտահայտվեց հատկապես 20-ական թվականների վերջերից: Այսպիսին է մեր մոտեցումը նաև արդարադատության մասնաշաղկապի աշխատանքներում բանվորների գործունեությունը գնահատելիս: 20-ական թվականների սկզբներին արդարադատության մարմիններում զգացվում էր կադրերի խիստ պակաս, պլանավորված աշխատանք չէր կատարվում նրանց պատրաստման գործում: Եվ միայն 1924 թ. վերջերից 30 հոգու համար բացվեցին առաջին 6-ամսյա դասընթացները, որոնց⁷², նպատակն էր թարմացնել սոցիալմբ և մեծացնել կուսակցական միջուկը⁷³: Փաստերը ցույց են տալիս, որ 1923-1924 թթ. հետո փոփոխություններ կատարվեցին արդարադատության մարմիններում բանվորներին ընդգրկելու ուղղությամբ: Եթե 1921-1923 թթ. արդարադատության ժողկոմատի պատասխանատու աշխատակիցների շարքերում բանվոր չկար, ապա 1925 թ. 77 ծառայողներից 3-ը բանվորներ էին, իսկ 1926 թ. համապատասխան ցուցանիշներն էին՝ 97 և 6⁷³: Ավելացնենք, որ զգալիորեն աճել էր նաև կոմունիստների թիվը⁷⁴: Տեղաշարժեր կատարվեցին նաև ժողդատավորների շարքերում՝ բանվորների ընդգրկման տեսանկյունից: Սակայն, ինչպես նշվում է արդժողկոմատի հաշվետվություններից մեկում, ժողդատավորների սոցիալական կազմի վերաբերյալ 1920-1923 թթ. ընկած ժամանակահատվածում տեղեկություն չկա⁷⁵: 1923 թ. կեսերին նրանց պրոլետարական խավը կազմում էր 18, իսկ մի տարի հետո 39 օ/օ⁷⁶: 1925 թ., , , ժողդատավորների ընտրությունների ժամանակ, նրանց կազմը կարմիր կուրսանտների առաջին շրջանավարտների հաշվին 50 օ/օ-ով պրոլետարականացվեց,⁷⁷: 1924-1925 թթ. Սիսիանի, Լենինականի և Բասարզե-չարի /այժմ Վարդենիսի շրջան/ ժողդատավորներն էին առաջնաշրջան բանվորներ Ա. Օհանյանը, Հ. Մարտիրոսյանը և Մ. Պետրոսյանը⁷⁸: Հարկ է նշել, որ դատավորների շարքերում զգալիորեն աճեց կոմունիստների թիվը: 1923 թ. նրանք կազմում էին 14, իսկ 1928 թ. 50 օ/օ⁷⁹: Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Զարգույն դատարանում բանվորների ցուցանիշը: Եթե 1926 թ. այնտեղ բանվոր չկար⁸⁰, ապա 1931 թ. նրանք կազմում էին աշխատակիցների 10, իսկ ղեկավար անձնակազմում՝ 29 օ/օ⁸¹: Դա փոքր ցուցանիշ չէր, եթե նկատի ունենանք, որ հանրապետության կենտրոնական ապարատում բանվորների տեսակարար կշիռը ամենաբարձրն էր աշխոդկոմատում, ուր համապատասխան ցուցանիշներն էին 16 և 29 օ/օ⁸²: Բանվորներն իրենց ներկայացուցչությունն ունեին նաև դատախազությունում: 1931 թ. նրանք կազմում էին աշխատակիցների 6, իսկ ղե-

կալար անձնակազմում 14 օ/օ⁸³։ Եթե նկատի ունենանք, որ արդարադատության վերոհիշյալ օղակներում հաստիքային ծառայողներից բացի ընդգրկված էին նաև քաղաքական թվով բանվոր սոցհամառոտողներ /որի մասին կընշվի հետագայում/, ապա պատկերն ավելի ամբողջական կդառնա։ Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում հանրապետությունում գոյություն ուներ հասարակական դատարանների լայն ցանց /դրանք տարբեր էին, հիմնարկ-ձեռնարկությունների ու կոլտնտեսությունների արտադրական-ընկերական, գյուղական, բնակարանային և այլն/։ 1934 թ. դրանց թիվը հասնում էր 1400-ի, ուր ընդգրկված էր ավելի քան 15.000 մարդ, որոնց շարքերում ,կուսակցական, բանվորական կորիզը ուժեղ էր,⁸⁴։ Հասարակական դատարանները կոչված էին օժանդակել և արդարադատության մարմինների մասնաշաղկապն ու կազմակերպչական ձեռնարկումներին, առաջանգելու օրինակներով խախտումների մասին։ Միայն 1933 թ. դրանք քննելի էին ավելի քան 19,900 գործ⁸⁵։ Հասարակական դատարանների համակարգում էին գործում ձեռնարկությունների արտադրական ընկերական դատարանները, որոնք զբաղվում էին աշխատանքային կարգապահության հարցերով։ 1934 թ. հանրապետությունում գործում էր այդպիսի 157 դատարան⁸⁶։ Հիշարժան էին Երևանի հացի, պահածոների և Արարատ գործարանների, Լենդեպոյի դատարանները, որոնք լավ աշխատանքի համար արժանացել էին ՀԱՄԽ-ի մրցանակի⁸⁷։ ,Խորհրդային Հայաստանը, գրում էր, որ ձեռնարկությունների ընկերական դատարանները ,խոշոր չափով նպաստել են աշխատանքային կարգապահության բարձրացմանը,⁸⁸։ Բացի հասարակական դատարաններից, այդ տարիներին գոյություն ունեին նաև դատախազություն օժանդակող խմբակներ։ 1926 թ. Լենինականի դատախազի հաշվետվությունում նշվում էր, որ ,դատախազությունը քաղաքի բանվորության շրջանում կազմակերպել է դատախազության օժանդակող բժիշկներ, որի նպատակն էր. ա/ դրանց միջոցով տեղերում գործադրել դատախազության հսկողությունը, բ/ հանցագործությունների հայտնաբերման գործին մասնակից դարձնել տեղական բանվորագյուղացիական ակտիվը և այդպիսով՝ գ/ մասնաշաղկապն օգնել դատախազության աշխատանքին, ,։ Քաղաքում գործող այդպիսի 5 բժիշկները, որոնց անդամներն ընտրվում էին հիմնարկ-ձեռնարկությունների ու հասարակական կազմակերպությունների միացյալ ժողովներում, զգալի աշխատանք էին կատարել⁸⁹։ 1934 թ. հանրապետությունում գործում էր դատախազության օժանդակող 408 խմբակ, որոնցից 89-ը՝ արտադրական օբյեկտներում։ Այդ խմբակներում ,կուսակցական, բանվորական կորիզը ուժեղ էր,⁹⁰։ Կըրկնում ենք, որ արդարադատության օղակների գործունեությունն անհրաժեշտ է մոտենալ որոշակի վերապահումով։

Հանրապետության դատախազության աշխատակիցները բանվորական կոլեկտիվներում համախառն հանդես էին գալիս զեկուցումներով: 1926 թ. եղել էր այդպիսի 351⁹¹, իսկ մի տարի հետո 571 զեկուցում⁹²: Հատկանշական է, որ 20-ական թվականների վերջերից այդօրինակ միջոցառումները դադարեցվեցին:

Արդարադատության համակարգում կարևոր դեր էր կատարում ժողտե-⁹³ նակալների ինստիտուտը: 1925-1926 թթ. Հայաստանում ընտրվել էր 5600, իսկ 1928 թ.՝ 7200 ժողտենակալ⁹⁴: Արդժողկոմատը համապատասխան մարմինների առջև խնդիր էր դնում առաջին հերթին ատենակալներ ընտրել բանվորներից⁹⁵: 1928 թ. հանրապետությունում գործում էին 785 բանվոր ժողտենակալներ /ընդհանուրի 11 օ/օ/⁹⁶: Դա փոքր ցուցանիշ չէր, եթե նկատի ունենանք, որ ժողդատարանների մեծ մասը տեղաբնակից էին շրջաններում:

Ժողդատարանները համախառն կազմակերպում էին ցուցադրական դատեր, արտազնա նիստեր, իսկ դատավորները հանդես էին գալիս զեկուցումներով ու հաղորդումներով: Եթե 1924 թ. արտազնա դատական նիստերում քննարկվել էին աննշան թվով գործեր, ապա 1926 թ. այդ ցուցանիշը զգալիորեն աճել էր՝ կազմելով հանրապետությունում քննարկված ընդհանուր գործերի 29 օ/օ⁹⁷: Հիշարժան էր Լենգավառի և Դիլիշանի ժողդատավորների 1925-1926 թթ. գործունեությունը, որոնք առաջաջված բանվորներ էին⁹⁸: Միայն 1932 թ. աշխատավորական կոլեկտիվներում կազմակերպվել էր 510 ցուցադրական դատ, կարդացվել 482 զեկուցում, որոնց նկատմամբ բանվորները հանդես էին բերել մեծ հետաքրքրություն⁹⁹: 1931 թ. Անդրերկաթուղու Հայաստանի հատվածի մի շարք կայարաններում /Երևան, Լենինական, Ղարաբեղիսա, Սանահին/ կազմակերպվեցին ցուցադրական դատեր: , , Ամենահիմնականն այն է, - գրում էր , , Խորհրդային Հայաստանը, , , որ բանվորների շրջանում մեծ հետաքրքրություն է հանդես եկել: Դատական նիստերի դահլիճները միշտ լիքն են լինում բանվորներով, ¹⁰⁰: Փաստերի բացակայության պայմաններում հնարավոր չէ շատ թե քիչ ամբողջական ու ստույգ գաղափար կազմել այդ դատախազության ժամանակ քննարկվող գործերի ընդլայնի, դրանց վարման օբյեկտիվության ու կայացված վճիռների արդարացիության վերաբերյալ: Կարծում ենք, որ հատկապես 20-ական թվականների վերջերից երկրում կատարված հայտնի իրադարձությունների ճոխի վրա այդօրինակ միջոցառումները միանշանակ չպետք է գնահատել: Չէր բացառվում, որ բաց դատերին թեկուզ , , մեծ հետաքրքրությամբ, , մասնակցող բանվորները մասնագիտական գիտելիքների բացակայության կամ պակասի և այլևայլ պատճառներով իրապես չկարողանային

ազդել դատավճռի վրա կամ անզիտակցաբար դառնային անօրինականության մասնակիցներ...: Գուցեև մասսայականության պայմաններում ընթացող դատավարությունների նպատակներից մեկը օրենքի ամենագոր ուժը ցուցադրելն էր: Նշենք նաև, որ 1928 թ. հանրապետութայնում դատապարտված 7487 մարդկանցից բանվորների ցուցանիշը ամենափոքրն էր՝ ընդամենը 3 օ/օ¹⁰¹:

1920 թ. ղեկավարների Հայհեղկոմի որոշմամբ ստեղծվեց ներքին գործերի ժողկոմատը, քայլեր կատարվեցին միլիցիայի ստեղծման ուղղությամբ¹⁰²: ՆԳ ժողկոմատի հաշվետվութայնում նշվում էր, որ 1922 թ. ,,հանրապետության 1400 հոգուց բաղկացած... միլիցիայի կազմի մեջ մնացին¹⁰³ զլխավորապես գյուղացիներն ու բանվորները¹⁰⁴: Խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին Հայաստանի միլիցիայի անձնակազմը հիմնականում գյուղացիական էր¹⁰⁵: Դրա պատճառներից մեկը հանրապետության զերազանցապես գյուղացիական երկիր լինելն էր և բանվոր դասակարգի սակավաթվությունը: Եթե 1923 թ. միլիցիայի շարքերում բանվոր չկար, ապա երկու տարի հետո նրանք կազմում էին արդեն 6,1 օ/օ¹⁰⁶: Այնուհանդերձ, միլիցիայի անձնակազմում բանվորները ղեկն քիչ էին: 1926 թ. հանրապետության 6 զավառների տվյալներով նրանք կազմում էին 2,4 օ/օ¹⁰⁷: 1926-1927 թթ. Երևանի և Լենինականի միլիցիայի աշխատակիցների թվում կար ընդամենը 10 բանվոր՝ ողջ անձնակազմի 2 օ/օ-ից մի փոքր ավելին¹⁰⁸: Կարևոր նշանակություն ունենալու միլիցիայի հրամայակազմի համար կադրերի պատրաստումը: 1922 թ. ղեկավարների Երևանում կազմակերպվեցին 6-ամսյա դասընթացներ, որտեղ սովորելու համար խնդրված 40 միլիցիոներներից ,,բոլորն էլ բանվորներ ու գյուղացիներ էին,¹⁰⁹ Ավելացնենք, որ 1923 թ. ապրիլին Հայաստանի միլիցիան համալրվեց այդ շրջանավարտներով՝ թվով 36 սպաներ¹¹⁰: 1932 թ. սեպտեմբերին միլիցիայի անձնակազմն ամբողջովու նպաստակով անցկացվեց գոտում, որն ավարտվեց 1933 թ. սկզբներին: Զոման ենթարկվեց 1761 մարդ, որոնցից 200-ը հեռացվեցին ներքին գործերի մարմիններից: Տեղական կազմակերպությունները ՆԳ ժողկոմատի առաջարկությամբ գոտանների փոխարեն մոբիլիզացրին 141 մարդ, որոնցից ներկայացվող պահանջները բավարարեցին 41-ը: Նրանց շարքերում բանվորների թիվը ամենաբարձրն էր՝ 19 մարդ /46 օ/օ/, կուտակեսական 10 մարդ /24 օ/օ/, այլը՝ 12 մարդ /29 օ/օ/: 19 բանվորներից 8-ը ծառայության էին վերցվել հրամանատարական բարձր և միջին անձնակազմում, իսկ 10-ը՝ հրամբաղկազմում¹¹²: Ավելացնենք, որ ինչպես ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում անցկացվող գոտաներին, այնպես էլ վերոհիշյալ կամպանիային վերաբերում ենք մեծ վերա-

պահումով: Հարկ է նշել, որ ալդեն 20-ական թվականների սկզբներին մի-
լիցիայի և աշխատավորության միջև ստեղծվել էին որոշակի փոխհարաբերու-
թյուններ, որոնք իրականացվում էին զանազան եղանակներով¹¹³: Գրանցից
էին արտադրական ձեռնարկություններում և օբյեկտներում կազմակերպված
միլիցիային օժանդակող բանվորական ըրիզադները /որոնք ստեղծվում էին
նաև կոլտնտեսություններում ու սովխոզներում/: 1933 թ. հանրապետու-
թյան զրեթն ըլողը բանվորական խոշոր կոլեկտիվներում գոյծում էին այդ-
պիսի ըրիզադներ¹¹⁴: Հիշարժան էին Նրևանի ձեթ-օմադի, պահածոների,
, Արարատ, , , կաշվի, փայտածշավման և մեծաբսի գործարանների, Լեն-
տերատիլի, Ալավերդու պղնձահանքերի միլիցիային օժանդակող բանվորա-
կան ըրիզադները¹¹⁵: , , կարմիր միլիցիան, , ըարժը էր ղնահատում Ալա-
վերդու պղնձահանքերի ըրիզադի գործունեությունը, որը շրջանում հա-
մարվում էր լավագույնը: Բրիզադի անդամ բանվորներ Ա. Գալստյանի, Ֆ.
Նուրիկովի, Կ. Սահալյանի և Արուս-Նուրու ջանքերով ամսվա ընթացքում
հայտնաբերվել և ընկել է 14 գործ, որոնց մեծ մասը բացահայտվել է:
Բրիզադը մշտական հսկողություն էր իրականացրել բանվորական ճաշարանի,
հանրակացարանի և կինոյի նկատմամբ, հետևել հանքերում աշխատանքային
կարգապահությանը, 2-3 անգամ կազմակերպել շաբաթօրյակ¹¹⁶: Ուշագրավ
է, որ իրենց հերթին միլիցիոներները օժանդակում էին արտադրական աշ-
խատանքներին: Դափանի միլիցիայի աշխատակիցները մշտապես օգնություն
էին ցույց տվել պղնձահանքերի բանվորությանը, որի համար արժանացան
վերջիններիս գովասանքին. միայն 1 ամսում միլիցիոներները հանքերին
տվեցին 175 բանվորական ձեռք և պետությանը հանձնեցին 60 տոննա հան-
քաքար¹¹⁷:

Քերված փաստերը ցույց են տալիս, որ ուսումնասիրվող ժամանակա-
շրջանում հանրապետության բանվոր դասակարգն իր ներկայացուցչու-
թյունն ուներ արդարադատության մարմիններում, բանվորները ներգրավ-
ված էին դրանց մասսայական աշխատանքներում: Վերոհիշյալ օղակներում
բանվորների գործունեությունը /հատկապես 20-ական թվականների վերջե-
րի հայտնի իրադարձությունների Ֆոնի վրա¹¹⁸/ փաստորեն իրականացվում
էր վերևից սահմանված շրջանակներում և տարվում ռոճակի ուղղվածու-
թյամբ: Անկասկած, առաջադիված բանվորների աշխատանքի, ինչպես նաև ար-
դարադատության մասսայական աշխատանքների բովանդակության վրա էին
կարող չանդրադառնալ մասնավորապես 30-ական թվականներին կատարված հան-
ցագործություններն ու բռնությունները: Մասսայական տեղորի ծավալման
պայմաններում /դրանց ժամանակ ոչնչացվեց ավելի քան 20.000 չեկիստ¹¹⁹,
Վ. Լենինի զինակից, ԽՍՀՄ արդարադատության ժողկոմ Վ. Նոիլենկոյի :

, , դատավարութիւնը, , տեւց 20 բողի և որոշվեց գնդակահարութիւն/¹²⁰ այդ մարմիններում բանվորների ներգրավումը վատտորեն նշանակութիւն չունի և լավագույն դեպքում զուտ ստեղծում էր դրանց աշխատավորական ընդլայնը ցուցադրելու երևութականութիւն: Ավելին, բանվորները, կամ Թե միամա, դառնում էին գնազան անօրինականութիւնների ու թունութիւնների մեղսակիցներ: Ստալինի և նրա մերձավոր շրջապատի կողմից գործի գցված պատմիչ մեքենան աշխատում էր ոչ Թե դասակարգային պատկանելութեան կամ ուրիշ սկզբունքներով, այլ սեփական օրենքներով ու տրամաբանութեամբ: Այս ամենը նկատի ունենալով անհրաժեշտ է որոշակի վերադարձումով վերաբերվել արդարադատութեան մարմիններում և դրանց մասնաշաղկապ աշխատանքներում բանվորների ընդգրկմանն ու նրանց գործունեութեանը:

Երկու խոսք պետական առարառի կարևոր օղակներից մեկում՝ բանվորական բանվորների ընդգրկման վերաբերյալ: Նկատի ունենալով, որ գինված ուժերին և առավել ևս այնտեղ դանկոնների ներգրավմանը վերաբերող փաստական նյութն աղքատիկ է, նպատակահարմար ենք համարել առանձին դեպքերում գիտական շրջանառութեան մեջ դնել պրոլետի մասին Թեկուզե ընդհանուր պատկերացում տողով տվյալներ: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման առաջին օրերին միջոցառումներ ձեռնարկվեցին կարմիր բանակի ստեղծման ու ամրապնդման ուղղութեամբ¹²¹: Այդ խնդիրներն իրականացնելիս կարևոր նշանակութիւն էր հատկացվում գինված ուժերն ու նրա հրամկազմը բանվոր դասակարգի ներկայացուցիչներով համալրելու հարցին: Հանրապետութիւնում՝ գտնվող բանակի՝ հայկական հրաձգային դիվիզիայի շարքայինները, դիվիզիայի հրամանատար Հ. Հովսեփյանի վկայութեամբ, մինչև 1923 թ. համարյա բացառապես գյուղացիներ էին¹²²: Նործում ենք, որ դա հիմնականում պայմանավորված էր Հայաստանի գերազանցապես գյուղացիական երկիր լինելով: 20-ական թվականների կեսերից պատկերը սկսեց փոխվել, գորակոչիկների շարքերում ամեց բանվորների Թիւը: Դրա հիմնական պատճառներից մեկն այն էր, որ արդյունաբերութեան զարգացման հետ կապված որոշակի տեղաշարժեր կատարվեցին բանվոր դասակարգի ընտանական կազմում, որն իր հերթին հանգեցրեց գորակոչիկների մեջ բանվորների աճին: 1924 թ. գորակոչիկների շարքերում բանվորների ու բարակների քանակը հավասար էր 11,6 օ/օ¹²³: Երկու տարի հետո քանակի շարքային անձնակազմում բանվորները կազմում էին 10¹²⁴, 1928 թ.՝ 19,9, իսկ 1930 թ.՝ 23,4 օ/օ¹²⁵: Զինված ուժերում նրանց ներգրավման վերաբերյալ ավելի ամբողջական պատկերացում է տալիս հրամկազմում, բաղկազմում և կուսակազմակերպութիւնում նրանց Թիւը /քանի որ շարքային

կազմը պարբերաբար փոփոխվում էր/: Փաստերը վկայում են, որ վերոհիշ-
յալ օդակներում բանվորներն ունեին իրենց ներկայացուցչությունը:
1930 թ. հայկական դիվիզիայի հրամանատարական կազմի սոցիալական պառ-
կերն այսպիսին էր՝ բանվորներ և բաղադրակներ 29,4 օ/օ /ընդ որում,
միայն արտադրության բանվորներ՝ 26,2 օ/օ/ գյուղացիներ՝ 42,1, ծա-
ռայողներ՝ 22 օ/օ, այլը՝ 6,5 օ/օ¹²⁶: Այսպիսով, հրամկազմի պրուե-
տարական միջուկը մոտ 30 օ/օ էր, որը փոքր ցուցանիշ չէր: Եթե նկատի
ունենանք, որ հրամկազմի հիմնական մեծամասնությունը կազմում էին
կրտսեր հրամանատարները, որոնց մեջ բանվորների թիվը շատ ավելի մեծ
էր¹²⁷, ապա պատկերն ավելի ամբողջական կդառնա: Հրամանատարական կազ-
մը պատրաստվելու գործում կարևոր դեր էին կատարում ռազմական դպրոց-
ները /կարծում ենք, որ Հայաստանի հանրապետության զինված ուժերի
սպաների նկատմամբ թույլ տրված անօրինականություններն ու բռնություն-
ները չէին կարող բացասաբար չանդրադառնալ նորաստեղծ բանակի հրամկազ-
մի կազմավորման վրա/:

Չնայած նյութական ծանր պայմաններին, 1921 թ. հուլիսին Ալ.
Մյասնիկյանի նախաձեռնությամբ նրևանում կազմակերպվեցին առաջին հրա-
մանատարական դասընթացները, որոնք 2 տարի հետո տվեցին անդրանիս-
շքնաւարտները՝ 79 հրամանատար բանվորներից և գյուղացիներից¹²⁸:
1923 թ. այդ դասընթացները վերածվում են եռամյա հրամանատարական
դպրոցի¹²⁹, որտեղ սովորելու համար արված հայտարարության մեջ նըշ-
վում էր, որ „լայն հնարավորություններ են տրվում առավելապես բան-
վորներին և աշխատավոր գյուղացիներին՝ որպես բանվորագյուղացիական
կարմիր բանակի միջուկի: Դրա համար հրամանատարական դպրոցին կից բաց-
ված է նախապատրաստական դասարան, որը յուրաքանչյուր բանվորի և գյուղ-
ացու հնարավորություն է տալիս ստանալու հարկավոր ընդհանուր զարգա-
ցողական պատրաստակալություն՝ ավելի հաջող անցնելու համար մասնագի-
տական դասարանները,¹³⁰ Հասկանալի է, որ 1926 թ. շրջանավարտների
մեջ պետք է լինեին բազմաթիվ բանվորներ:

1929 թ. ռազմական դպրոցներն ավարտած հրամանատարներից բանվոր-
ներ էին 74, իսկ մեկ տարի հետո 83 օ/օ¹³¹: Ռազմական դպրոցների ու-
սանողության մեջ պրուետարական խալը մեծացնելու նպատակով 1931 թ.
Կենտրոնական ժողովի ստեղծվել էր հատուկ հանձնաժողով, որը թեկնա-
ծուների ընտրությունը կատարում էր հետևյալ չափանիշներով, գործող-
վածների 60 օ/օ-ը պետք է լինեին արտադրության բանվորներ, իսկ 30
օ/օ-ը բաղադրակներ¹³²: Հայտնի է, թե ինչպիսի դեր ունեին քաղաշխատող-
ները բանակում: Փաստերը ցույց են տալիս, որ դիվիզիայի քաղաշխատող-

ների շարքերում բանվորների թիվը բավականին մեծ էր: 1921 թ. և 1923 թ. կազմակերպվեցին ռազմաքաղաքական դաշնակցություններ, 1924 թ. հունվարին ստեղծվեց համառուս դպրոց, որտեղ, ընդունելուց յուրեք կառավարում էր նախ և առաջ բանվորներից և գյուղացիներից,¹³³: 1925 թ. դպրոցը տվեց իր առաջին շրջանավարտները՝ 22¹³⁴ ընդառաջում: 1930 թ. բանվորները կազմում էին ընդհանուրների 23, ապա 1933 թ. 75 օ/օ¹³⁵: Հն/բ/ն-ն կարևոր նշանակություն էր տալիս բանվորական կուսակազմակերպության ամրապնդման խնդրին: Այդ գործում կառավարված առաջին քայլերից մեկը՝ 1922 թ. հունվարին անցկացված 4 հասակի կոմունիստների զորահավաքն էր¹³⁶: 1923-1926 թթ. դիվիզիայում կուսակցության շարքերը հավաքեցին նորանոր կարմիրբանակայիններ¹³⁷: Ընդ որում ընդունվողների մեջ մինչև 1926 թ. բանվորներն ու բառարկները կազմում էին 35-40 օ/օ¹³⁸: Միայն 1930 թ., 3 ամսում կուսակցության շարքերը հավաքել էին 22,000 զինվորներ, որը հավասար էր ամբողջ 1929 թ. ընդունվածների թվին¹³⁹: Եթե 1924 թ. կոմունիստները կազմում էին դիվիզիայի անձնակազմի 10¹⁴⁰, ապա 1931 թ.՝ 36 օ/օ¹⁴¹: Նրանց թիվը անհամեմատ ավելի բարձր էր հրավազմում: 1929 թ. կոմունիստները կազմում էին սպաների 40, իսկ 1930 թ. 63 օ/օ. նույն ժամանակամիջոցում կորուսեր հրավազմում ցուցանիշներն էին 40 և 80 օ/օ¹⁴²: Վերոհիշյալից թ. Նախկին ժամանակները եզրակացնում է, որ, դիվիզիան սկսած հրամանատարից և վերջացած շարքային կարմիրբանակայինով ցեմենտված է կոմունիստական ուժեղ կորիզով ու ազդեցությամբ,¹⁴³ Ավելացնենք, որ բավականին ներկայացուցչական էր դիվիզիայի կուսակազմակերպության բանվորական խավը: 1927 թ. այն կազմում էր 37¹⁴⁴, իսկ 1930 թ. 61 օ/օ¹⁴⁵: Բացի այլ պատճառներից /մասնավորապես բանակ էին զորակոչվում արդեն կուսակցական դարձած մարտիկներ/ դիվիզիայի կազմակերպության աճի համար կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ առանձնակի նշանակություն էր տրվում կուսակցության շարքերը հավաքողների մեջ բանվորների թվի մեծացմանը: 1927 թ. դիվիզիայի կազմակերպության կողմից կուսակցության մեջ ընդունվածների թվում բանվորները կազմում էին 18,2¹⁴⁶, 1929 թ. 63, իսկ 1930 թ. 72 օ/օ¹⁴⁷: Ավելացնենք, որ կուսակցականների աճը հիմնականում կատարվում էր կոմերիտականների հաշվին: 1929 թ. դիվիզիայում կուսակցության շարքերն ընդունվածների 70-75 օ/օ կոմերիտականներ էին¹⁴⁸: Դա նպաստում էր կոմերիտականության մեջ կուսակցական կորիզի մեծացմանը, որը կազմում էր 30,9 օ/օ: Ինչպես նշում էր, Խորհրդային Հայաստանը, , դա բարձր ցուցանիշ էր¹⁴⁹: Քանի որ բանվորական կազմակերպության աճը հիմնականում կատարվում էր կոմերիտականության

հաշվին և, ինչպես նշվեց, կուսակցության շարքերը հիմնականում համա-
լրում էին բանվորները, ապա կարելի է ենթադրել, որ կոմունիստների
շարքերում մեծ էր կոմերիտական բանվորների թիվը: Փաստերը ցույց են
տալիս, որ բանվորներն իրենց ներկայացուցչությունն ունեին նաև դիվի-
զիայի կուսակցական ընտրովի մարմիններում: 1925 թ. դիվիզիայի կուս-
քը 37 անդամ-ընկերաններից 8-ը բանվոր էին¹⁵⁰: 1930 թ. գնդային
կուսքյուներին /որի բոլոր բարտուղարները բանվորներ էին/ պրոլետա-
րական միջուկը կազմում էր 72,5 /նրանցից արդյունաբերական բանվոր-
ներ 50 օ/օ/, իսկ վաշտային կոմքիջների բյուրոների՝ 66 օ/օ /նրան-
ցից արդյունաբերական բանվորները 49 օ/օ/¹⁵¹: ինչպես նշում էր Թ.
Խաչիկովյանը, ,,կուսկազմակերպության և ընտրովի կուսմարմինների
սոցիալական ալոսրինակ կազմը Հայաստանի պայմաններում պետք է համա-
րել միանգամայն բավարար և խոշորագույն նվաճում,¹⁵²

Զինված ուժերը համալրող երիտասարդների շարքերում մեծ էր կոմ-
երիտականների թիվը: Ժամանակին հրապարակված ժողովածուներից մեկում
նշվում էր, որ ,,կոմերիտիությունը տարեցույթի ավելի ու ավելի մեծ
հեղինակություն է ձեռք բերում կարմիր բանակի մեջ,¹⁵³: 1929 թ. հայ-
կական դիվիզիայում հաշվվում էր 130.000 կոմերիտական, որը 1936 թ.
համեմատությամբ ավելի էր 30.000-ով¹⁵⁴: 1929 թ. զորակոչվածների
90-95 օ/օ-ը կոմերիտականներ էին¹⁵⁵: ՀԱ/Ե/Կ 6-րդ համագումարն ար-
ժանագրեց, որ ,,կոմերիտիությունը դերը բանակում խոշոր է,¹⁵⁶: 1931
թ. կոմերիտականներ էին զինված ուժերի անձնակազմի 50 օ/օ-ը /կու-
սակցականներ՝ 36 օ/օ, անկուսակցականներ՝ 14 օ/օ/, հրամկազմի 30
օ/օ-ը¹⁵⁷: Ավելացնենք, որ դիվիզիայի կոմերիտականների շարքերում
ամուսնացածներ էին 1933 թ. կոմերիտական բանվորների թիվը
1931 թ. համեմատությամբ ավելացավ 14,2 օ/օ-ով¹⁵⁸: Նշենք, որ բա-
նակի հրամկազմում բանվորների ներգրավման հարցում մեր դիրքորոշու-
մը համահունչ էր ընդհանրապես կառավարման համակարգում նրանց առաջ-
ընտրված վերաբերյալ արտահայտած տեսակետներին: Միանշանակ չի կարելի
զնադատել նաև զինված ուժերում կուսկազմակերպության բանվորական մի-
ջուկի ամր /պետական ապարատում կոմունիստների ընդգրկման վերաբերյալ
մեր մոտեցումը կարտահայտենք ստորև/: Մասնավորապես, կազմակերպու-
թյունների ու դրանց անդամների գործունեությունը վրա չէր կարող բացա-
սաբար չանդրադարձալ ներկում տիրող մթնոլորտը, կուսակցության թույլ
տված սխալներն ու վրիպումները: Հարկ է նշել, որ մասսայական ընդու-
թյունների տարիներին ինչպես միությունում, այնպես էլ Հայաստանում
հանցագործությունների զոհ դարձան բազմաթիվ անմեղ զինվորականներ,

որոնց թվում նաև շինել հազած նախկին բանվորներ:

Երկու խոսք ապարառում կոմունիստների նկարգուման վերաբերյալ: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում այնտեղ զգալիորեն աճեց ՀԿ/Բ/Կ անդամ-թեկնածուների թիվը: 1928 թ. նրանք կազմում էին ապարառի ծառայողների 24,6¹⁵⁹, 1931 թ. 48¹⁶⁰, իսկ 1932 թ.՝ 54 օ/օ¹⁶¹: Կառավարման մարմիններում աշխատող բազմաթիվ կոմունիստներ նվիրված էին սոցիալիզմի գաղափարներին, գործում էին եռանդով ու համոզվածությամբ: Սակայն նրանց գործունեությունը չէր կարող զերծ մնալ այդ բարդ ու հակասական ժամանակաշրջանին բնորոշ սխալներից ու ձևախեղումներից:

Բ/ Բանվոր դասակարգը և 1929-1932 թթ. պետական ապարառի
գտումը

ՀամԿ/Բ/Կ 16-րդ կոնֆերանսի /1929 թ./ որոշումներից պարզորոշ երևում է, որ պետական ապարառի գործունեություն վերակառուցումը ուղղակիորեն պայմանավորված էր այսպես կոչված ,,Մեծ բեկման,, քաղաքականությամբ: ,,Ինդուստրիալ առաջ տնտեսի իրագործման և գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման ընտանացում սովետական երկրի առջև դրված խնդիրների կատարումը պահանջում է պետական կառավարման մեթոդի ապարառի սխեմատիկ վերակառուցում՝ մեր տնտեսության սխեմային և սոցիալիստական շինարարության խնդիրներին համապատասխանեցնելու իմաստով¹⁶²»։ Եթե նկատի ունենանք, որ շրջադարձային այդ կուրսի կենսագործումը հիմնավորված չէր /այդ մասին նշվել է նախորդ էջերում/, ապա ակնհայտ է, որ նման քաղաքականությամբ պայմանավորված, դրա բնույթին ու ուղղվածությանը համապատասխան, կառավարման համակարգի վերակառուցմանն ուղղված այդ քայլերը՝ որոնց թվում նաև ապարառի ստուգման ու գտման Լույնամասշտաբ կամպանիան, ինքնին չէին կարող արդարացված լինել: Բնականաբար, ապարառի բարելավման յուրաքանչյուր միջոցառում անհրաժեշտություն է, նթե այն բխում է հիմնավորված քաղաքականությունից և իրականացվում ընդունելի մեթոդներով: Տվյալ դեպքում, ինչպես նշվում էր ՀամԿ/Բ/Կ 16-րդ կոնֆերանսի որոշման մեջ, պետական ապարառի թերություններին դեմ պայքարը ,,դառնում է դասակարգային պայքարի կարևորագույն ձևերից մեկը¹⁶³»։ Նկենով չհիմնավորված այդ մոտեցումից /որոշ իմաստով այսպես կոչված դասակարգային պայքարի սրումը հետևանք էր այն անհեռատես քաղաքականության, որն իրականացրեցին

Ստալինն ու նրա մերժավոր շրջապատը, դա միլիոնավոր անմեղ մարդկանց ռեպրեսիան էր բռնադատության նկատմամբ: /Սնդիր էր դրվում ապարատը գտել,, քայքայված տարրերից, սովետական օրենքները խեղաթյուրողներից, կուլակների ու նեպմանների հետ միաձուլվողներից, բաշբշուկի և այն քողարկողների դեմ մղվող պայքարի խանգարողներից, աշխատողների կենսական կարիքների նկատմամբ մեծամոռոն, չինովնիկաբար, բյուրոկրատորեն վերաբերվողներից, վատնիչներից, կաշառակերներից, սաբոտաժիստներից, վնասարարներից, ծուլներից,¹⁶⁴ /Համ/բ/4 16-րդ կոնֆերանսի որոշումներից/: Պետական ապարատից զտվողների համար սահմանվեց նրիք կառնագործի: Առաջինի մեջ մտնում էին բացարձակ թշնամական տարրերը, որոնց գործունեությունն ուղղված էր խորհրդային իշխանությունից դեմ: Այդ կառնագործիայով զտվածներն իրավունք չունեին աշխատելու որևէ հիմնարկում, ֆոշակ կամ նպաստ ստանալու: Նրկորդ կառնագործիայում մտնում էին իրենց գործին կամ ընդհանրապես տվյալ հիմնարկության պահանջներին չհամապատասխանող աշխատակիցները, որոնք կարող էին աշխատել այլ բնագավառում: Նրկորդ կառնագործիայի մեջ մտնում էին պատասխանատու աշխատանքի չհամապատասխանողները, որոնք կարող էին աշխատել ստորին պաշտոններում և այլ հիմնարկություններում: Վարձուներ, որ գտման կամպանիան ուղղված էր ոչ միայն ու ոչ այնքան իրենց աշխատանքում թերացողների դեմ /կաշառակերներ, բյուրոկրատներ, ծուլներ, որն ինքնին կարող էր արդարացված լինել/, այլև նախ և առաջ ուներ ընդգծված դասակարգային ուղղվածություն: Շնտը դրվում էր ,,կուլակներից ու նեպմանների հետ միաձուլվողներից,, ,,սաբոտաժիստներից,, ու ,,մնասարարներից,, ազատվելու վրա, որը փաստորեն ընդունեց անցանկալի մարդկանցից խմբակային, սարքովի քաղաքական դատավարությունների միջոցով և այլ եղանակներով ազատվելու կամպանիայի ձև: Իսկ նրկորդ իրականացվող ընդհանուր քաղաքականության մեջ այդ ,,գտումը,, նշանակում էր դասակարգային պայքարի հետագա սրում, համատարած տեղոր ընդդեմ կուլակների /որի անվան տակ գոհ գնացին հիմնականում ունեւոր ու միջակ գյուղացիները/ և հանձնա նեպմանների՝ պայքար իրեն արդարացնող, բայց ժամանակից շուտ տորպեդահարված նեպի դեմ, որը հակոտնյա էր ստալինյան ,,Մեծ բեկմանը,,: Ակնհայտ է, որ ապարտի գտման կամպանիան թելադրված էր այդ ժամանակաշրջանում կենսագործվող շրջադարձային կուրսով: Վերջինիս դրսևորումներից էին նաև 20-ական թվականների վերջերին հին մասնագետների ու մտավորականության

նկատմամբ կատարված անհիմն բռնությունները՝ „Ճախտի գործը“, ¹⁶⁵ /1928 թ./, „Գրոմպարտիայի դատավարությունը“, /1930 թ./, „Աշխատավոր գյուղացիական կուսակցության“, դատավարությունը, ¹⁶⁶ /ավելացնենք, որ սարքովի մեղադրանքներով դատապարտվածներից շատերը մեր օրերում արդեն արդարացվել են/¹⁶⁷:

Եթե նկատի ունենանք, որ կառավարման մարմինների վերակառուցումը, ինչպես նաև հին մասնագետների ու մտավորականության մի մասի նկատմամբ կատարված բռնությունները թելադրված էին „մեծ բեկման“, խնդիրներով, ապա կարելի է ենթադրել, որ Ստալինի և նրա մերձավոր շրջապատի վերջնական նպատակը ապագաորեն իրենց որդեգրած շրջադարձային քաղաքականությանը հավանություն չտվող կամ այն ուղղակիորեն մերժող ուժերից ազատվելն էր և նրանց փոխարեն այդ „նոր կուրսը“, անվերապահորեն ընդունող և հնազանդորեն կատարող ուժերին ասպարեզ դուրս բերելը: Դա Ստալինի ձեռագիրն էր և բնորոշ էր նրա գործունեությանը ¹⁶⁸: Մեր կարծիքով այս ամենը ամրապնդվող վարչահրամայական համակարգին հատուկ կողմերից մեկը՝ այսպես կոչված „հնազանդ պոուտակը“, գործի գցելու քայլերից էր, որը ենթադրում էր այդ համակարգի բնույթին համապատասխան ապարառում առաջընթաց ոչ թե ինքնուրույն, մտածող, ձեռներեց, մասնագիտական պատրաստվածություն ունեցող ու գիտակ, այլ հեշտ կառավարելի, հարմարվող, վերևի հրամաններն անվերապահորեն կատարող, իրենց ընդունակություններով աչքի չընկնող, գործի վարչարարական կողմով հրապուրվող ու հրամայել սիրող մարդկանց: Ավելացնենք, որ գտնվող հետո առաջընթացների մեջ կային նաև արժանի մարդիկ: Սակայն նրանք օբյեկտիվորեն „պոուտակի“, դեր էին կատարում վարչահրամայական համակարգում, շատերը հավատում էին դրա ամենակարգողությանը, գրոհային եղանակով, խանդավառությամբ ու հրամայելու ուժով ցանկացած պրոբլեմ լուծելու հնարավորությունը: Այդ հավատն ու համոզմունքը օգտագործվում էր և նպատակաուղղվում նաև չհիմնավորված խնդիրների իրականացմանը: Հեղինակը բաժանում է այն տեսակետը, որ հին մասնագետների ու մտավորականության „առաջարկությունները կտրուկ տարբերվում էին միջոցներն անմտորեն փոշիացնելուց և ծախական հրահանգներից: Որակավորում ունեցող մասնագետները, շուկայական կոնյուկտուրայի գիտակները հարմար չգտնվեցին հրամայական տնտեսությանը, նրանցից շատերը հայտարարվեցին լրտեսներ, դիվերսանտներ և դատապարտվեցին, ¹⁶⁹: Ամրապնդվող վարչա-հրամայական համակարգի էությունը խորթ էին Ա. Չայանովի, Ն. Գոռդրասևի և քաղաքիկ այլ խոշոր գիտնականների ու մասնագետների գաղափարները: Իսկ 20-ական թվականների վերջերին երկրի առջև կանգնած բարդ խնդիրների լուծումը անհրաժեշ-

տուխյուն էր դարձնում կառավարման համակարգում ընդգրկել /և ոչ թե հեռացնել/ մասնագիտական բարձր պատրաստվածություն ունեցող ու լայն մտահորիզոնի տեր գիտակ-անհատներին, այլ ոչ թե ,,հնազանդ պետուտակի,, դեր կառարող մարդկանց: Ստալինի և Նրա մերձավոր շրջագծի կողմից ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ առկա պրոբլեմները լուծելու համար պարտադրվեց մեր կարծիքով միանգամայն անընդունելի եղանակ՝ շատ դժգոբերում ոչ թե գիտակ ու գործունյա կադրերի առաջնություն, այլ առաջողորմի ,մեծ բեկման,, կուրսն անվերապահորեն ընդունող և տառաջիորեն կենսագործող, իրենց ընդունակություններով աչքի չընկնող մարդկանց /թեկուզ շատ դժգոբերում ազնիվ ու նվիրված/ նշանակումը: Այս մշացող հակասությունը միանգամայն ընտրոշ ու հատուկ է վարչահրամայական համակարգին և դրա բացասական հետևանքներն առ այսօր իրենց զգացնել են տալիս: Վերոհիշյալից ելնելով կարծում ենք, ընդունելի է պրոֆեսոր Ա. Բուտենկոյի այն թեզը, որի համաձայն 20-ական թվականների վերջերին Ստալինի կողմից իր անձնական իշխանությունն ամրապնդելու մտահիման ըստ ընթացիկության իրականացման շրջանակներում առանձնացվում է նաև պետական ապարատի գոման կամպանիան¹⁷⁰: Ավելացնենք, որ ,,արմատական բեկման,, կուրսին համապատասխան կառավարման համակարգը վերակառուցելու ստալինյան կոնցեպցիան պարզորոշ արտահայտված է Նրա հետևյալ խոսքերում. ,,Գարտիան..., լայն կամպանիա կազմակերպեց Բյուրոկրատիզմի դեմ պայքարելու համար, լուրջագ տալով գտելու պարտիական, պրոֆեսիոնալ, կոոպերատիվ ու սովետական կազմակերպությունները խորթ ու Բյուրոկրատացած տարրերից,, /ընդգծումը մերն է - Վ.Դ./¹⁷¹: Զախագանցություն չի լինի, եթե նշենք, որ այդ գոմանները որոշ իմաստով պարունակում էին 1937 թ. սաղմերը: Հայաստանում պետական ապարատի ստուգման և գոման կամպանիան սկսվեց 1929 թ. նոյեմբերին և շարունակվեց մինչև 1931 թ. վերջը: Զոման անհրաժեշտության պրոբլեմը ընտրվելիս սկզբունքային նշանակություն ունի խորհրդային իշխանության նկատմամբ հին մասնագետների ու մտավորականության ունեցած վերաբերմունքի հարցը: Փաստերը ցույց են տալիս, որ Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին տարիներից Նրանք հիմնականում դրական դիրք զրավեցին նորաստեղծ իշխանության նկատմամբ /ինչպես նշվել է, սկզբնական շրջանում ընդունություններ եղան հին մասնագետների ու մտավորականության որոշ ներկայացուցիչների նկատմամբ/: Դա քանիցս արտահայտվեց հանրապետության ղեկավարների պաշտոնական ելույթներում: Թորհուրդների 5-րդ համագումարում /1927 թ./ Ս. Համբարձումյանը նշեց, որ ,,մեր խորհրդային ինտելիգենցիան չնչին բացառությամբ /նկատի ունենանք, որ ,,չնչին բացառություն,, որակումը

ելում էր ժամանակի մոտեցումներից ու չափանիշներից - Վ.Դ./ այսօր
ևս առանց սարսափի լծված է խորհրդային շինարարության գործին և ծա-
ռայում է բանվորին ու գյուղացուն,¹⁷²: Համանման գնահատական տվեց
Նաև Ա. Գաբրիյանը¹⁷³: Թորոնթոնցի 6-րդ համագումարում /1929 թ./
Ս. Տեր-Գաբրիելյանը խոսելով մասնագետների օգտագործման մասին ընդ-
գծեց, որ ,,հնից ժառանգած մեր ինտելիգենցիայի մեշոդ մեծամասնու-
թյունը լծված է սոցիալիստական շինարարության մեծ գործին,¹⁷⁴: Հիշ-
արժան է նաև համագումարում Ս. Տեր-Գաբրիելյանի արտահայտած հետևյալ
միտքը. ,,մենք չպետք է ասենք, քի մեզ մոտ Շախտի տիպի հալահեղափո-
խականներ չկան և հանգստանան: Դեռք է գզոն լինենք,¹⁷⁵: Եթե նկատի
ունենանք, որ միութենական մարմինների հրահանգների համաձայն, զբո-
ւման հիմնական նպատակներից մեկը ապարատից բայթայիչ աշխատողների, սար-
տածնիկների ու վնասարանների հեռացումն էր /որն, ինչպես նշվել է,
հիմնականում արհեստականորեն ստեղծված պրոբլեմ էր/, իսկ Նույնիսկ
ժամանակի չափանիշներով Հայաստանում հին մասնագետներն ու մտավորա-
կանությունը, ,,չնչին բացառությամբ, առանց սաշտածի, լծված էին խոր-
հրդային շինարարության գործին,, և առավել ևս ,,մեզ մոտ Շախտի տի-
պի հալահեղափոխականներ չկան,, ,ապա ստացվում է, որ Հայաստանում
նման կառավարման անցկացնելու անհրաժեշտություն չկար: Միաժամանակ կա-
րելի է ենթադրել, որ գոյություն ունեցող իրիտ կենտրոնացման ու կա-
ռավարման միջակ համակարգի պայմաններում Նույնիսկ մեծ ցանկությամբ
դեպքում տեղերում դժվար կլինեին կամ չէին կարող չիրականացնել կենտ-
րոնից թելադրված դիրեկտիվը: Ժամանակի դրոշմը կրող, կասկածի ու անծ-
նական թշնամանքի մթնոլորտում ընթացող, կամպանիոն ընույն թաղան-
այդ միջոցառումն արդեն իսկ իր բովանդակությամբ ու ուղղվածությամբ
ծայրահեղություն լինելով, չէր կարող պատճառ չդառնալ չափազանցում-
ների, իրականում չստանալ անընդունելի ձևեր: Ասվածը չի բացառում,
որ զտման ընթացքում բացահայտվեին ապարատի գործունեության նաև սովե-
րոտ կողմեր: Ինչ վերաբերում է ողջ կառավարչային մասին եղած փաստական
նյութին, ապա քննականաբար դրան պետք է մոտենալ քննադատաբար՝ նկատի
ունենալով, որ այն կրել է ժամանակի դրոշմը: Ուստի անհրաժեշտ ենք
համարել ներկայացնել հարցին վերաբերող երբեմն տարբերությամբ փաստա-
թղթեր, որպեսզի հնարավորին չափ առավել ամբողջական պատկերացում
ստեղծվի քննարկվող պրոբլեմի վերաբերյալ՝ երբեմն վերջնական գնահա-
տականներ առև հնարավորությունը թողնելով նաև ընթերցողին: Նախ-
քան զտմանը բանվորների մասնակցության հարցը լուսաբանելը, անդա-
դառնալ կամպանիայի ընույնի ու մթնոլորտի մասին պատկերացում տվող

ուղղվել են: Երջաններում առաջին կառեգորիայով գտված 63 հոգուց վերականգնվել են 53 և հաստատվել է միայն 10 մարդու վճիռը¹⁸¹: Կամպանիայի ընդհանուր մթնոլորտը գիտեսլով, կարելի է ենթադրել, որ սխալներ կարող էր թույլ տալ նաև հենց կենտրոնական հանձնաժողովը: Ներքոհիշյալ փաստերը վերաբերում են անհիմն կերպով գովաձևներին՝ կենտրոնական հանձնաժողովի կողմից արդարացնելուն. 1/ մի դեռսանի գտել էին առաջին կառեգորիայով /որպես բացարձակ թշնամական տարր/, որոշման մեջ նշելով. «, նկատի ունենալով նրա քաղաքական անզրգիտությունը, ծայրահեղ պասսիվությունը սոցիալիստական շինարարության գործում, այն, որ նա չի ցանկանում պատրաստ գտնվել պաշտպանելու խորհուրդների երկիրն իմպերիալիստների հարձակումից, նրա աջ օպորտունիստական տրամադրության ցուցաբերումը, սխառմաթիկ հարբեցողությունը՝ անհրաժեշտ համարել նրան գտել 1-ին կարգով: Սակայն հաշվի առնելով նրա երիտասարդությունը և բեմական աշխատանքը, պայմանական թողնել ճառրոնում մի սեզոն ևս, եթե չուղղվի, բոլորովին հանել խորհրդային աղաքատից առաջին կարգով, . . 2/1914 թ. ծնված, հանրային գրադարանի աշխատակցուհու գտել էին առաջին կառեգորիայով, քանի որ նա «, թաքցրել է իր անցյալը, . . : Մինչդեռ Հոկտեմբերյան հեղափոխության օրերին նա 3 տարեկան է եղել¹⁸²: Համանման փաստերը մի անգամ ևս մեծ հարցականի տակ են դնում կամպանիայի անցկացման անհրաժեշտությունը, ստիպում ամենայն զգուշությամբ ու մեծ վերապահումով վերաբերվել գտման վերջնական արդյունքներին: Համ/Կ/Ե/Կ նենտկոմի գտման կապակցությամբ ընդունած որոշման մեջ նշվում էր, որ կամպանիայի հաջողությունը նախ և առաջ պայմանավորված էր դրանում աշխատավորության լայն ընդգրկմամբ¹⁸³: Հատկանշական է, որ հենց այս առումով էլ 1929-1932 թթ. կամպանիան սկզբունքորեն տարբերվում էր նախկինում կատարված ստուգումներից ու գտումներից: Այս հանգամանքը նույնպես մտորումների աղիթ է տալիս: Ղեկավարվելով վերոհիշյալ որոշմամբ հանրապետությունում ձեռնարկվեցին միջոցառումներ: ՀԱՄԾ-ը բանվոր դասակարգին ուղղված դիմումում կոչ արեց ակտիվորեն մասնակցել գտմանը¹⁸⁴: Կարծում ենք, որ «, մեծ բեկմամբ, «, թելադրված այդ ծայրահեղ միջոցառումը մասսայականացնելու հիմնական նպատակն այն էր, որ բարդ ու տևական աշխատանք պահանջող հարցերը մեկ հարվածով, գրոհային եղանակով լուծելու մտայնության պայմաններում, երկրում կուտակված պրոբլեմներով /որոնք արտահայտվում էին նաև կառավարման համակարգում/ պայմանավորված հասարակության որոշ խավերի մոտ կուտակված անհանդուրժողականությունն ու դժգոհությունը օգտագործել քաղաքական նպատակներով: Թվացյալ մասսայականության պայմաններում դյուրին

էր քաղաքական խաղերում արդյունքի հասնել : Արհեստականորեն ստեղծվել էր մի իրավիժակ, երբ եղան դժվարութիւնները վերագրվում էին , , վնասարարներին , , , , սարսափեցնելու , , և այլևայլ , , թշնամիներին , , և բնականաբար դրվում էր նրանցից ազատելու խնդիրը : Կամուսնիայի հետք առաջին օրերին գտող հանձնաժողովների աշխատանքներին սկսեցին մասնակցել ձեռնարկութիւններում ստեղծված բանվորական քրիզադները : Երևանում և Լենինականում կազմակերպեցին այդպիսի 15 քրիզադներ, որոնք ամբացվեցին համապատասխան հիմնարկութիւնների : Մայրաքաղաքի կարգիդի, վայտամշակման, մեխանիկական գործարանների և տպարանի բանքրիզադաներն ամբացվեցին համապատասխանաբար Ֆինսոդկոմատին, պետրակին, հողմողկոմատին և աշխտողկոմատին¹⁸⁵ : Մեր կարծիքով, բանվորական քրիզադների գործունեութիւնը քննելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել սկզբունքային նշանակութիւն ունեցող հետևյալ հանգամանքները . ա/ Հայաստանում նման մասսայական կամպանիա անցկացնելու անհրաժեշտութիւն չկար, բ/ գոմանը վերաբերող փաստաթղթերը կրում են ժամանակի դրոշմը, գ/ տվյալ հանգամանքներում գործել են համապատասխան մոտեցումներ ու չափանիշներ, դ/ ապարատի գործունեութեան մեխանիզմին ու նրբութիւններին բանվորների համարյա անտեղյակութիւնը՝ նրանց կուտուր-կրթական ո՛չ բարձր մակարդակի պայմաններում չէր կարող չանդադառնալ գոման արդյունքների վրա, ե/ ընդհանրապես կամպանիայի անցկացման ողջ մթնոլորտը, որը արտահայտվում էր նաև բանքրիզադների աշխատանքում : Վերոհիշյալը նկատի ունենալով հանդերձ, նշենք, որ բանքրիզադների գործունեութեան ընթացքում կարող էին բացահայտվել ապարտիտի իրոք գոյութիւն ունեցող թերութիւններ : Բարձր գնահատելով մեխանիկական գործարանի բանվորական քրիզադի կատարած աշխատանքը հողմողկոմատի ապարատի գոման ընթացքում , , Խորհրդային Հայաստանը , , գրում էր, որ քրիզադի հետազոտութեան շնորհիվ բացահայտվել էին բյուրոկրատիզմի, սյրոտեկցիոնիզմի, անտեսմամբութեան, քաշքշուկի և ֆինանսական խախտումների բազմաթիւ փաստեր, հիմնարկութիւնում անբավարար էր կուլտուր-կրթական աշխատանքների վիճակը¹⁸⁶ : Այլ պայմաններում ասվածը թերևս ամբողջութեամբ ու անառարկելիորեն ընդունելի լիներ : Սակայն կամպանիայի ուղղվածութիւնն ու մթնոլորտը իմանալով կարծում ենք, որ այդ և նմանատիպ այլ փաստերի հաժախութեանը ևս պետք է վերաբերվել որոշակի վերադասումով : Այդ տեսակյունից հազիւ թե հնարավոր լինի միանշանակ վերաբերմունք ունենալ նաև ստորև բերվող փաստի նկատմամբ : , , Խորհրդային Հայաստանը , , գրում էր, որ Ֆինսոդկոմատում կարքիդի գործարանի բանվորական քրիզադի , , երևալը դարձավ ապարատի գոմամբ հրա-

հընդու և նախադատության աշխատանքներն աշխուժացնելու ամենագործող խթանը: Բրիգադի շնորհիվ ամբողջ հասարակայնությունն աշխուժացավ և աշխատանքները ստացան մասսայական ընդունված: Նրանք կարճ ժամանակամիջոցում երևան են հանել բազմաթիվ թերություններ: Վարչություններում հայտնաբերել և հասարակայնության քննության նյութ են դարձրել այնպիսի բացեր, որոնք բավականաչափ հիմք են ծառայել ապարատը խորթ ու վնասակար տարրերից մաքրելու և ֆինսոդկոմատի բոլոր աշխատակիցներին ռացիոնալ կերպով օգտագործելու, ¹⁸⁷ : /ընդգծումը մերն է - Վ.Ի./:

Ժամանակի մամուլում և պաշտոնական փաստաթղթերում կամպանիային մեծ ուշադրություն էր նվիրվում, բանվորական բրիգադների աշխատանքը որպես կանոն, քնակաճար, ղրական էր ներկայացվում: 1930 թ. հունվարին կայացած ՀԿ/Բ/Կ 3-րդ պլենումը, որտեղ ամփոփվեցին գտման նախնական արդյունքները, բարձր գնահատելով բանբրիգադների կատարած աշխատանքը՝ ընդգծեց դրանց լայնորեն աշակցելու անհրաժեշտությունը ¹⁸⁸:

Կամպանիայի արդյունքներն ամփոփող ԲԳՏ-ի հաշվետվությունում նշվում էր. «, մեծ արդյունք տվեցին Երևանի և Լենինականի բանբրիգադները: Բանվորները, անձամբ ծանոթանալով ստուգման ենթակա յուրաքանչյուր աշխատակցի գործունեությանը, կազմում էին մանրամասն քննակարգեր, որոնք ներկայացվում էին համապատասխան հանձնաժողովներին, ¹⁸⁹ : Բարձր գնահատելով կենտրոնական ապարատի գտմանը մասնակցող այդ բրիգադների կատարած աշխատանքը, Խորհրդային Հայաստանը, գրում էր. «, բանվորական բրիգադները լիովին արդարացրին իրենց վրա դրված հույսերը: Նրանց մասնակցությունը կենտրոնական մարմինների գտմանը չափազանց բարձրացրեց գտման քաղաքական նշանակությունը և ապահովեց կամպանիայի հաջողությունը, ¹⁹⁰ : Կամպանիայում ընդգրկված էր նաև կոմբերիտիությունը: Կոող հանձնաժողովներին օժանդակում էին 650, , թեթև հեծելազորայիններ, ¹⁹¹ : Ապարատի ստուգման ու գտման վերաբերյալ հանրապետական ու տեղական թերթերում բանգյուղթղթակիցները հանդես եկան բազմաթիվ հոդվածներով ¹⁹² : Ավելացնենք, որ հիշյալ հրապարակումները կրում են ժամանակի դրոշմը: Կրկնում ենք, որ ինչպե՞ս այդ տարիների մամուլում, առավել ևս պաշտոնական փաստաթղթերում փաստերը ներկայացված են ժամանակի մոտեցումներով ու չափանիշներով: Այդ տեսակետից թերևս բացառություն չեն կազմում նաև գտմանը աշխատավորության մասնակցությունը տրված ներդրվող գնահատականները: ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ համագումարում ԲԳՏ ժողկոմ Ա. Գալոյանը նշեց. «, գտմանը բանվորական և աշխատավորական մասսաները հսկայական ակտիվություն են ցուցաբերել: Երևանում կենտրոնական ապարատների գտմանը մասնակցել է մոտ 100 հա-

գար մարդ, իսկ շրջաններում /15/ մասնակցողների թիվը կազմում է 65,938 հոգի, որոնցից ելույթ են ունեցել 7947 հոգի, իրենց այդ ելույթներով օժանդակելով գտման հանձնաժողովների աշխատանքներին,¹⁹³։ Կամպանիայի, ինչպես նաև այս և արդեն հիշատակված համանման փաստերի նկատմամբ մեր ունեցած հայտնի դիրքորոշմամբ հանդերձ չենք բացառում, որ Ա. Գալոյանի վերոհիշյալ գնահատականը ներառում է նաև Շշմարտություններ։ Տոգերիս հեղինակը հավան չէ անվերապահորեն պնդել, որ գտման ընթացքում բանվոր դասակարգի գործունեությունն ունեցել է բացառապես ու միախառն բացասական կողմեր։

ՀԳ/Բ/Գ 8-րդ համագումարը բարձր գնահատելով կամպանիայի նշանակությունը նշեց, որ ,,սովետական ապարատի գտումը, որ կատարել է ԳՎՀ-ԲԳՏ-ն բանվորական մասսաների ակտիվ մասնակցությամբ, շոշափելի հարված է հասցրել բյուրոկրատիզմին, վռնդել է ապարատից բացահայտված դասակարգային թշնամական անպետք տարրերին,¹⁹⁴։ Կամպանիան ,,մոտեցրեց պետապարտը մասսաներին. ...բարձրացավ մասսաների հսկողությունը պետապարտի վրա, բարձրացավ պետապարտի զգոնությունը ու պատասխանատվության զգացումը,¹⁹⁵։ Անկասկած, վերոհիշյալ փաստերը մեծապես կընդունվեցին ժամանակի ազդեցությունը, փաստեր, որոնցում արտահայտված որակումների, չափանիշների, մոտեցումների և առավել ևս Հայաստանում ապարտի գտման անցկացման անհրաժեշտությունը վերաբերյալ մեր գնահատականներն արդեն արվել են։ Կամպանիայի արդյունքները¹⁹⁶ նույնիսկ պայմանականորեն ընդունելու դեպքում պարզորոշ երևում է, որ աշխատակիցների բացարձակ մեծամասնությունը զանազան տույժեր էին ստացել բյուրոկրատիզմի, անփութության, քաշքշուկի համար, իսկ առաջին կատեգորիայով գտվածները /այսինքն՝ թշնամական տարրերը/ կազմում էին ընդամենը 5,2 օ/6¹⁹⁷։ ԲԳՏ ժողկոմատի հաշվետվության մեջ նշվում էր, որ Հայաստանում ապարտում եղած թշնամական տարրերը համեմատաբար քիչ էին¹⁹⁸։ Հեռևաբար՝ անգամ ժամանակի չափանիշներով նրանք փոքրաթիվ էին¹⁹⁹։ Այս փաստը նույնպես ապացույց կարող է դառնալ, որ ապարտում իսկապես գոյություն ունեցող լուրջ թերությունները անհրաժեշտություն չկար հաղթահարել ժամանակի դրոշմը կրող, կամպանիոն ընդլայն ստացած, կասկածի մթնոլորտում ընթացած ու մասսայականացրած միջոցառման ընթացքում, երբ թշնամիներ, սպրտածնիկներ ու վնասարարներ էին փնտրվում նրանց գրեթե բացակայության, նույնիսկ ժամանակի չափանիշներով հին մասնագետների ու մտավորականության խորհրդային իշխանության նկատմամբ ունեցած բարյացակամ վերաբերմունքի պայմաններում։

ձտումը սերտորեն կապված էր սոաջըաշման, ապարտի բանվորականաց-

ման խնդրի հետ: Համ/բ/Կ 16-րդ կոնֆերանսը ընդգծեց՝ գտնանքներն ձեռնարկուելու նկատմամբ ու խորհրդային ստորին աշխատանքում առանց նոր կադրերով փոխարինելու կարևորությունը²⁰⁰: , , Խորհրդային Հայաստանը, , զբոսում էր. , , եթե գտնանք հիմնական նպատակն այն է, որ ապարատից հեռացվեն նրա աշխատանքները փուլացնող տարրերը, ապա պարզ է, որ նրանց փոխարինողները խնդիրը պետք է գտնան աշխատանքների առանցքը կազմի: Միայն այն դեպքում, երբ գտնվողների փոխարեն առաջաշարժներն որակյալ նոր ուժեր, միայն այդ դեպքում գտնան արդյունքները կարող են մասսաների աշխատանքները փոխարինել նրա նշանակությունը և խոշոր դաստիարակչական ազդեցությունները: Այսպիսով առաջաշարժի աշխատանքները պետք է հաջորդեն գտնանքը,²⁰¹ : Կառավարության ժամանակ փոխվեց առաջաշարժի ընդլայնումը, այն դարձավ ավելի կազմակերպված, մասսայական ու պլանավորված: Համ/բ/Կ 16-րդ համագումարում Գ. Սրժնովիչին նշում էր, որ գտնանք հետ կապված այլ կերպ դրվեց առաջաշարժի խնդիրը: Եթե նախկինում ապարատ էին ուղարկվում զրա աշխատանքին համարյա անձանո՞ր բանվորներ, ապա այժմ առաջ էին բաշխվում այնտեղ աշխատելու որոշակի փորձ ունեցողները /որը ձեռք էին բերել կամպարտիայի ընթացքում/: Դա նպաստում էր առաջաշարժի գործունեության արդյունավետությանը²⁰²: Համ/բ/Կ 16-րդ կոնֆերանսը խնդիր դրեց նախօրոք ձեռնամուխ լինել գտնանքների փոխարեն նոր կադրերի նախապատրաստմանը: Այդ գործում կարևոր դեր էր վերապահվում ՀԱՄԽ-ին, որը, առաջնորդվելով , , եթե առաջաշարժն անհաջող լինի, գտնում էր նշանակությունը կկորցնի, , նշանաճանով, իրականացրեց մի շարք միջոցառումներ: Զտվածների փոխարեն նոր կադրեր ունենալու նպատակով ծրագրվել էր 1929 թ. ամռանը պատրաստել 450 մարդ, որոնցից 375-ը՝ արտադրության բանվորներ²⁰³: Առաջաշարժի ենթակայանների ֆեկնաճությունը բնարկվում էր բանվորական ժողովներում: Նոր առաջաշարժի գտնանք 1929 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին ծրարում, Լենինականում, Ալավերդիում և Ղափանում կազմակերպվեցին 6-շաբաթյա դասընթացներ²⁰⁴: Նախատեսվում էր 450 առաջաշարժի գտնանք առաջին շրջանում աշխատանքի ուղարկել 200-ին, մյուսներին պահել ուղեգրվում²⁰⁵: Հայաստանում կամպարտիայի ընթացքում առաջաշարժի 300 մարդ, որոնք հիմնականում բանվորներ էին²⁰⁶: Ստորև կանդրադառնանք գտնանք և առաջաշարժի փոխհարաբերությանը: Նշենք միայն, որ այդ ժամանակ թույլ տրված ծայրահեղություններն արտահայտվեցին անգամ ՀԿ/բ/Կ 7-րդ համագումարին տրված Ա. Խանջյանի հաշվետվության հետևյալ տողերում. /որոնք կարծում ենք մեկնաբանությունների կարիք չունեն/. , , ապարատի գտնանք ընթացքում միայն արհմիությունների գծով առաջաշարժի 287 բանվոր: Հայաստանի պայմաններում սա բավարար երևույթ

է: Մանավանդ, որ առաջըաշուումից հետո շատ անգամ տեղեւում է այնպիսի դրոււթյուն, որ գործարանում որակյալ ըանկոր չի մնում /ընդգծում մերն է - Վ.Դ./: Առաջիկայում պետք է մեն ուշադրություն դարձնել առաջըաշուաների որակին և միաժամանակ այնպես առաջըաշել, որպիսզի արդյունաբերությունը չմնա առանց որակյալ ուժի, ²⁰⁷: Ավելացնենք, որ 30-ական թվականների սկզբներին առաջըաշման հարցում դրսևորվան նոր երևույթների հիմնական պատճառներից մեկը վերոհիշյալ հանգամանքն էր: Զտման և առաջըաշման փոխհարաբերակցության պրոբլեմին վերաբերող վերոհիշյալ փաստերը /որոնք անկասկած կրել են ժամանակի ազդեցությունը/ ընկնելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել հետևյալը: Զամպանիայից հետո կատարվան առաջըաշումները, որոնց հետևանքով Ա. Խանջյանի պրոտայտությամբ ,,շատ անգամ գործարանում որակյալ ըանկոր չէր մնում,, , ընթանում էին ապարատից աշխատակիցների հեռացնելու պայմաններում: Զտման ուղղվանությունն ու ընուլջը, այդ ընթացքում Թուլլ տրվան ծայրահեղություններն ու չափազանցումները, ընդհանուր մթնոլորտը հիմք են տալիս ենթադրելու, որ անհիմն ձևով հեռացվել կամ զանազան տուլժների էին ենթարկվել իրենց գործին ըաշատեղյակ, խորհրդային իշխանությանը նվիրվան ըազմաթիվ անմեղ մարդիկ, որոնց փոխարեն նոել էին ոչ արդարացվան առաջըաշումներ: Հասկանալի պատճառներով դա ըացատրաք էր անդրադառնում և արդյունաբերության և պետապարատի աշխատանքի վրա: Զացի այդ, մասնագիտական կրթություն չունենալն ու կառավարման մարմիններում աշխատելու փորձի ըացակայությունը հազիվ Թե կարող էին համարժեքորեն փոխարինվել կարմատև դասընթացներում ձեռքքերվան գիտելիքներով նամանավանդ ըանկորների կուլտուր-կըթական ոչ ըարժր մակարդակի պայմաններում: Այսպիսի իրավիժակում ապարատի ըանկորականացումը չէր կարող հանգեցնել դրա գործունեության ըարելավմանը: Այստեղից էլ կարող էր ստեղծվել նաև մի այնպիսի հակասական ու շատ հավանական իրավիժակ, երբ անհիմն ձևով հեռացվան, ինքնուրույն, մտածող ու ըանիմաց կադրերին փոխարինելին գուցեև ազնիվ ու նվիրվան, ըայց գործին ոչ այնքան գիտակ, կամ անտեղյակ, վերեի հրամաններն անվերապահորեն կատարող մարդիկ: Զպետք է ըացառել, որ դա հեռահար նպատակներ հետապնդող ու կանխամտանվան ըաղաքականություն էր: Այսպես, Հն/ք/ի նետուկումի և ԿՎՀ-ի 1931 թ. միացյալ պետումը կոչ անելով ուժեղացնել պայքարն ընդդեմ ,,դասակարգային գձի աղավաղման փաստերի... ընդդեմ կոնդրատևականության ու վնասարարության,, առաշարկում էր ,,ք/ սիստեմատիկ կերպով պետապարատ առաշ ըաշելու նոր կադրեր ըանկորներից /ընդգծում մերն է - Վ.Դ./ ու կոլտեսնականներից, գ/ սիստեմատիկ մաքրել պետապարատն

անհրազատ ու զշնամական տարրերից,²⁰⁸ Ապարտի զտման ժամանակ
,,պարզվել էր,, ,,մի շարք կոնդրառականներ և բանվոր դասակարգին
անհրազատ տարրեր, որոնք խցկվել էին Պետականի ապարատը, ոչ միայն
չէին օժանդակում մեր կուսակցության գծի անշեղ կիրառմանը, այլև
ընդհակառակն՝ արգելալներ էին ստեղծում երկրի սոցիալիստական զարգաց-
ման առաջ /ընդգծումը մերն է - Կ.Գ./,²⁰⁹ Վերոհեշյալ փաստերը բն-
նարկելիս սկզբունքային նշանակություն ունի այն հանգամանքը, որ, ինչ-
պես նշվել է նաև որդ էջերում, այդ տարիներին իրականացվող շրջադար-
ձային բաղադրանքներում, որի արտահայտություններից էր զտման կամ-
պանիան, հիմնավորված չէր: Ավելացնենք նաև, որ ժամանակի բազմաթիվ
խոշոր գիտնականների ու մասնագետների /Ս. Նոնդրառ, Ա. Չայանով,
Ա. Չելինցև և ուրիշներ/ գործունեությունը ևսորհրդային պատմագրության
մեջ սկզբունքորեն վերանայվել է: Իրականում Հայաստանում ,,կոնդրատե-
վականներ,, ,,վնասարարներ,, ,,անհրազատ տարրեր,, պիտավորում-
ներով կառավարման մարմիններից հիմնականում հեռացվել էին անեղ մար-
դիկ /այդ Պիում նաև կենսագործվող ,,շրջադարձային կուլըսին,, հավա-
նություն չափողներ/, որոնց փոխարեն նշանակվել էին գլխավորապես
այդ կուլըսն ,,անշեղորեն,, իրականացնող, հնազանդ և վերելի հրամա-
ներն անվերապահորեն կատարող մարդիկ: Ասվածը չի բացառում, որ առաջ-
քաշվածների մեջ լինեին նաև արժանի կադրեր բանվորներից:

զ/ Բանշեֆությունը և սոցիալատեղությունը պետապարատում

Պետական ապարատի զտման ընթացքում սկիզբ դրվեց հիմնարկություն-
ների նկատմամբ ձեռնարկությունների շեֆությունը: Դրա նախաձեռնողը
Մոսկվայի էլեկտրագործարանի կոլեկտիվն էր: Որը 1929 թ. հուլիսին
ստանձնեց ԽՍՀՄ Ֆինոդկոմատի շեֆությունը /այդ ձեռնարկության բան-
քրիզադները մասնակցում էին Ֆինոդկոմատի ապարատի զամանը/²¹⁰: Ծե-
ֆական շարժումը լայն տարածում ստացավ 1929 թ. աշնանը, երբ ,,Պրավ-
դա,, թերթում տպագրվեց էլեկտրագործարանի բանվորների կոչը երկրի
արդյունաբերական ձեռնարկություններին՝ պետապարատի շեֆությանը զարկ
տալու վերաբերյալ²¹¹: Մոսկվացիներին առաջինն արձագանքեցին Լենին-
գրադի, Խարկովի և մյուս արդյունաբերական կենտրոնների բազմաթիվ բան-
վորական կոլեկտիվներ: Փաստորեն շեֆությունը սկզբնավորվեց զտման
կամպանիայի ընթացքում և մինչև 1931 թ. շեֆությունները հիմ-
նականում զբաղված էին ենթաշեֆ հիմնարկությունների ապարատների ստուգ-
մամբ ու զտմամբ: Այստեղից էլ՝ շեֆության երևույթին մեր մոտեցումը

հիմնականում համահնչուն է և վերջին հաշվով ելնում է գտման կամ պահան-
ջի անցկացման անհրաժեշտությունը տրված գնահատականներից: Պատահական
չէր, որ շեֆուծյունը սկզբնավորվեց հենց գտման ընթացքում և չնայած
ուղղակի փաստեր չկան դրա վերաբերյալ որպես վերևից ձևավորված երե-
վույթի, այնուհանդերձ, ամենայն հավանականությամբ, այն վերջին հաշ-
վով պայմանավորված էր կառավարման համակարգը, մեծ բեկման, խնդիր-
ներին համապատասխանեցնելու քաղաքականությամբ, որի հիմնական եղանակ-
ներից մեկը գտման կամ պահանջն էր: Այդ տեսակետից հսկանշան էր ստա-
լինի ելույթը Համ/Ե/Կ 16-րդ համագումարում. «,Պարտիան... Լայն
կամպանիա կազմակերպեց Բյուրոյի քաղաքական գծի պայքարելու համար, լո-
գունգ տալով գտնելու պարտիական, պրոֆեսիոնալ, կոոպերատիվ ու սովե-
տական կազմակերպությունները խորք ու Բյուրոյի քաղաքական տարրերից: Այս
կամպանիայի շարունակությունն է հանդիսանում Կենտկոմի և ԿԿՀ 1930
թվականի մարտի 16-ի հայտնի որոշումն այն մասին, որ սխտը է պետապա-
րտում առաջ քաշել բանվորներին և սովետական ապարատի վրա բանվորա-
կան մասսայական վերահսկողություն ունենալ /գործարանների շեֆուծյու-
նը/: Հայտնի է, որ այդ կամպանիան առաջացրեց բանվորական մասսաների
մեծագույն վերելքն ու ակտիվությունը /ընդգծումը մերն է - Վ.Դ./, ²¹²:
Հասկանալի է, որ շեֆ ձեռնարկությունների գործունեությունը նպատակա-
ուղղված էր տվյալ ժամանակաշրջանում իրականացվող շրջադարձային քաղա-
քականության ապահովմանը համապատասխան հիմնարկություններում: Ինչպես
նշվում էր Համ/Ե/Կ 16-րդ համագումարի որոշումներում, «Շեֆուծյան
հիմնական խնդիրն այն պետք է լինի, որ շեֆ գործարաններն ամենօրյա
հսկողություն իրականացնեն ենթաշեֆ ապարատի կողմից կուսակցության
և կառավարության կարևորագույն դիրեկտիվների կատարման նկատմամբ, ²¹³:
Իսկ Թե Ինչպիսին էին այդ դիրեկտիվներն ու որոշումները, կենսագործ-
վող քաղաքականությունը, այսօր հայտնի է: Այսպիսով շեֆ ձեռնարկու-
թյունների գործունեությունը անհրաժեշտ է գնահատել վերահիշյալ հանգա-
մանքներից ելնելով:

Հայաստանում շեֆական շարժման նախաձեռնողները Երևանի մեխանիկա-
կան, կարբիդի և, «Արարտ», գործարանների բանվորներն էին, որոնք
ստանձնեցին հողմողկոմատի, ֆինմողկոմատի և Երևանի քաղխորհրդի շեֆու-
ծյունը /այդ ձեռնարկությունների բանբերագրները մասնակցում էին հիշ-
յալ հիմնարկությունների գտմանը/: 1929 թ. դեկտեմբերի 19-ին, «Խոր-
հրդային Հայաստան», թերթում տպագրվեց հիշյալ ձեռնարկությունների
բանբերագրների դիմումը: Նրանք հանրապետության բանվոր դասակարգին ²¹⁴
կոչ արեցին, հետևելով իրենց օրինակին, գարկ տալ շեֆական շարժմանը:

Մենք չենք բացառում, որ այդ նախաձեռնության համար ազդակներ ստացվել են վերևից: Աւշազարավ է, որ 1930 թ. օգոստոսին կայացած,,Արարատ,, գործարանի և Հայկոռաի կոլեկտիվների միացյալ ժողովի արձանագրությանը, որի որոշման մեջ նշվում էր,,ողջունել ԲԳՏ-ի և պրոֆկազմակերպությունների կողմից ձեռնարկված շեփուքունը պետապարտի վրա,,²¹⁵: 1930 թ. 10, իսկ 1932 թ. 17 ձեռնարկություն հիմնարկություններում շեփական աշխատանք էին կատարում²¹⁶: Հարկ է նշել, որ գոյություն ունեցող փաստական նյութը մեծապես կրում է ժամանակի ազդեցությունը, որպես կանոն դրական կողմերով է ներկայացվում շեփ ձեռնարկությունների գործունեությունը:,,Խորհրդային Հայաստանը,, գրում էր. ,,շեփուքունը հզոր խման է դարձել ապարատի սյուզեման, ձկունացման և թերությունների դեմ պայքարի համար,,²¹⁷: Ինչպես նրշվեց, սկզբնական շրջանում շեփ ձեռնարկությունները գլխավորապես օժանդակում էին գոման հանձնաժողովների աշխատանքին: Այդ ընթացքում նրանց գործունեությունը գնահատելիս սկզբունքային նշանակություն ունեն գոման կամայանիայի անցկացման անհրաժեշտության վերաբերյալ մեր տված գնահատականները:,,Խորհրդային Հայաստանը,, գրում էր. ,,չնայած փորձի նոր լինելուն, բանքիզադների պահանջված հատունությունները չունենալուն, նրանք հսկայական աշխատանք են կատարել: Բանշեփրիզաները լույս աշխարհ են հանել բյուրոկրատների,,սխաղործությունները,, , մերկացնելով նրանց դեմը: Նրանք ապարատի բացերի վերացման այնպիսի գործնական առաջարկություններ են արել, որոնց ուեալ իրագործումն իսկ զգալի չափով կարգացնի մեր պետապարտի վերակառուցումը,,²¹⁸: /ընդգծումը մերն է - Վ.Դ./: Նկատենք, որ կամայանիայի անցկացման անհրաժեշտությունն ու ուղղվածությունը հաշվի առնելով, դրա ընդհանուր մոնոկորտը գիտենալով, կարելի է ենթադրել, թե ինչի կարող էր հանգեցնել,,բանքիզադների պահանջված հատունություն չունենալուն,, պայմաններում նրանց կողմից,,հսկայական աշխատանք,, կատարելը: Հարկ է նշել, որ նույնիսկ ժամանակի չափանիշներով Հայաստանում մինչև 30-ական թվականների սկզբները շեփուքունը թույլ էր տարածված: Այդ փաստն արձանագրեց ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի և ԿԿՀ-ի 1931 թ. հուլիսյան միացյալ պլենումը, որը խնդիր դրեց,,ամենամոտիկ ժամանակում վճռական բեկում առաջ բերել այդ ասպարեզում,,²¹⁹: Այդ տեսակետից հիշարժան է նաև ԿԿՀ-ԲԳՏ մարմինների նախաձեռնությամբ 1931 թ. անցկացված պետության կառավարմանը բանվոր դասակարգի մասնակցության վիժակի ստուգատեսը²²⁰: Հետագոտության նպատակն էր ակտիվացնել մասսայական աշխատանքների հիմնական ձևերը /շեփուքուն, սոցհամատեղություն, խորհուրդների սեկցիաներ և

այլն/։ Ստուգվեց այդ ուղղությամբ մեխանիկական, պահածոների, կարբի-
դի և փայտամշակման գործարանների, ,Արարատ, տրիստի, տպարանի և
նրանց ենթաշենք հիմնարկությունների՝ ֆինմոդկոմատի, մատոդկոմատի,
գերագույն դատարանի, ժողովարանի, Հայկոոպի և հոդմոդկոմատի գոր-
ծունեությունը։ Ստուգատեսը ցույց տվեց, որ շնայած դրական տեղաշար-
ժերին շենական շարժումը Հայաստանում դեռևս թույլ էր տարածված²²¹։
ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ համագումարում արձանագրվեց. ,շնայած այս փորձն /շե-
նությունը - Վ.Դ./ անայսմանորեն արդարացրել է իրեն, այնուամենայ-
նիվ աշխատանքի այս ձևը դեռ չի դարձել իսկական մասսայական կոնտրո-
լի գործնական ձև,²²²։ Բանշենությունից և սոցհամատեղությունից աշխատանք-
ների բարելավման նպատակով՝ 1933 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին ՀԱՄԹ-ի,
ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի և ԲԳՏ ժողովմատի մասնակցությամբ անցկացվեց ստուգա-
տես²²³։ Բանվորական բրիգադների կողմից հետազոտվեցին հանրապետու-
թյան ձեռնարկությունների գործունեությունից վերոհիշյալ կողմերը։ Այդ
ընկացում ևս 3 կոլեկտիվներ հիմնարկությունների շենությունն ստանձ-
նիցիսենԱյսպիսով 1934 թ. շեն ձեռնարկությունների թիվը հասավ 20-ի²²⁴
/ինչպես նշվեց 1930 թ. դրանց թիվը 10 էր/։ ՀԱՄԹ-ի գեկուցագրերից
մեկում նշվում էր, որ ստուգատեսից հետո ,գգալիորեն աշխուժացավ
շենությունից և սոցհամատեղության աշխատանքը,²²⁵։ 1934 թ. մարտին Երե-
վանում հրախրված բանշենության և սոցհամատեղության առաջին հավաքը
բարձր գնահատելով դրանց նշանակությունը զարգացման լայն ձրագիր մշա-
կեց²²⁶։ ՀԿ/Բ/Կ 9-րդ համագումարն արձանագրեց, որ ,նկատելի աշխա-
տանք է կատարված... բանվորական շենությունից գծով,²²⁷։ Զտման կամուր-
անիայի ավարտից հետո շեն գործարանների բանվորական բրիգադները շա-
րունակեցին իրենց գործունեությունը ենթաշեն հիմնարկություններում։
Գրկնում ենք, որ շնայած դրանց աշխատանքներն ընթանում էին որոշակի
ուղղվածությամբ, սակայն առկա էին նաև ընդունելի կողմեր։ Հիշարժան
էր ,Արարատ, գործարանի բրիգադի գործունեությունը /1930-1932 թթ.
ընթացքում/, որը ստանձնել էր Հայկոոպի շենությունը։ Բրիգադը մաս-
նակցել էր հիմնարկության ապարտի գտմանը, որի ավարտից հետո պարե-
րաբար անց էր կացրել ստուգումներ։ Նրա առաջարկությամբ կրճատվել էին
հիմնարկության վարչակառավարչական ծախսերը, գործարանի և Հայկոոպի
կոլեկտիվների միացյալ ժողովում լավել էր հիմնարկության որոշ անբարե-
խիղճ աշխատակիցների հարցը, հետագոյվել էր բանմատակարարման և գների
բաղարկանությունից իրականացման ուղղությամբ Հայկոոպի գործունեություն-
ը²²⁸։ 1934 թ. ՀԱՄԹ-ի գեկուցագրերից մեկում դրական էր գնահատվում
Երևանի կաշվի, հացի և կարբիդի գործարանների բանվորների աշխատանքը

ենթաշեփ ժողկոմիտոյի, ՆԳ ժողկոմատի և Երևանի քաղաքային քաղաքացիական պալատներում²²⁹։ Գարբիդի գործարանի բանշեփերիզադը համաթափի ստուգումները էր անցկացրել ՆԳ ժողկոմատում, որի ժամանակ հայտնաբերվել էին թեթուլթյուններ ու բացթողումներ /գործերի անհարկի ձգձգում, բաշքը-շուկ, քաղաքացիների նկատմամբ կոպիտ ու բուռնություններով վերաբերմունք և այլն։ Հետազոտությունների արդյունքները պարբերաբար ըն-նարկվել էին բանվորության ու ժողկոմատի միացյալ ժողովներում, որոնց ընթացքում մեղավորները պատժվել էին, ընդունվել էին աշխատանք-ների արդյունավետության բարձրացմանը նպաստակառնողված որոշումներ²³⁰։

1930 թ. վերջերին շեփությունը վերափոխվեց սոցիալիստական հա-մատեղության, որի նախաձեռնողները Լենինգրադի,, Գրասնի Դուտիլովեց,, գործարանի բանվորներն էին²³¹։ Սոցհամատեղության էությունը այն էր, որ բանվորներն իրենց հիմնական աշխատանքից ազատ ժամերին անվճար զանազան հիմնարկություններում պետական պարտականություններ էին կա-տարում։ Սովորաբար սոցհամատեղողներին հանձնարարվում էր այնպիսի աշխատանք, որը կարելի էր կատարել երեկոյան, նաև տանը։ Յրանք հիմ-նականում աշխատում էին որպես բաժինների ու ենթաբաժինների վարիչնե-րի տեղակալներ, հրահանգիչներ, տեսուչներ, վերահսկիչներ, դատական կատարածուներ, դիրեկտորների տեղակալներ և այլն²³²։ Երկրում սոցհա-մատեղության տարածման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ ԳՎՀ-ԲԳՏ-ի 1931 թ. օգոստոսի 19-ի որոշումը²³³։ Միաժամանակ ՀամԳ/Բ/Գ Գենտկոմի նախագահությունն ու բանգյուղտեսչության ժողկոմատի կոլե-գիան տեղական կազմակերպություններին կոչ արեցին ծավալել ու սոցհա-մատեղությունը։ Ելնելով վերոհիշյալից և ՀԳ/Բ/Գ Գենտկոմի և ԳՎՀ-ի 1931 թ. հուլիսյան միացյալ պլենումի՝ ապրապտի ըրելավմանը նպատա-կառնողված որոշումներից՝ մասնավորապես սոցհամատեղություն մտցնել ու վերաբերյալ²³⁴, ԲԳՏ ժողկոմատը օգոստոսին առաջարկեց Երևանի մեխանի-կական,, Սրբաբաշ,, պահանջների զործարանների և տպարանի կոլեկտիվ-ների փորձի կարգով բանվորներից սոցհամատեղողներ առաջադրել ենթա-շեփ հիմնարկություններում աշխատելու համար²³⁵։

Սակայն այդ ձեռնարկությունների ղեկավարության անհետողակա-նության պատճառով սոցհամատեղողների ընտրության գործը ձգձգվեց։ Թատոորեն հանրապետությունում սոցհամատեղողների ինտիտուտը սկսեց գործել 1931 թ. սեպտեմբերից, երբ վերոհիշյալ ձեռնարկությունների որոշ բանվորներ աշխատանքի անցան ենթաշեփ մատժողկոմատի, հայկոոպի, հողժողկոմատի և ֆինժողկոմատի ապարատներում²³⁶։ Դժվար չէ նկատել, որ սոցհամատեղությունը նույնպես կյանքի կոչվեց վերևից։ Մինչև 1932

թվականը ընդ որ կնիքաշեմ հիմնարկություններում սկսեցին գործել սոց-
համատեղողները²³⁷: Նրանց շեկնահունքությունները քննարկվում էին կոլեկ-
տիվների մոդովներում, սովորաբար առաջարկվում էին ըստցրիգողների ան-
դամները, որոնք որոշ չափով հանդի էին ապարատի աշխատանքին և գոր-
ծում էին ենթաշեմ հիմնարկություններում: Փաստերը ցույց են տալիս,
որ սկզբնական շրջանում սոցհամատեղությունը թույլ էր տարածված²³⁸:
1931 թ. վերաբերող արձիվային փաստաթղթերից մեկում նշվում էր, որ
հայկոստումկաղերի բամի վարիչի տեղակալ առաջարկված , ,Արարատ, ,
գործարանի բանվոր Մկրտիչ Հակոբյանին ոչ միայն չէին աջակցել, այլև
նույնիմի աշխատելու համար սեղան չէին տրամադրել²³⁹: Հիշաբման են
ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ համագումարում քանգյուղտեսչություն մոդով Ա. Գալմյանի
հետևյալ գնահատականները. սոցհամատեղողները , ,կարծ ժամանակամիճո-
ցում յուրացիել են ապարատի փունկցիաները և երևան բերել մեծ հետա-
քըքըրություն դեպի նրա աշխատանքը, , : Միաժամանակ Ա. Գալմյանը նշում
էր, որ այդ գործում կան նաև թերություններ. , ,հիմնարկներում չեն
մշակել օրացուցային պլան, չեն թվարկել այն խնդիրները, որոնցով պետք
է զբաղվի սոցհամատեղիչը խորհապարտում, չեն սահմանագծել իրավունք-
ներն ու պարտականությունները վարիչի և նրա տեղակալի միջև /սոցհա-
մատեղիչ/²⁴⁰: Մեր ձեռքի տակ եղած փաստերը թույլ են տալիս ասելու,
որ չի կարելի գերազնահատել Հայաստանում սոցհամատեղություն ընդունած
նախկները: Այդ տեսակետից չափազանցված են վերոհիշյալ երևույթին պաշ-
տոնական փաստաթղթերում տրված գնահատականները: Մասնավորապես, ՀԿ/Բ/Կ
8-րդ համագումարն արժանազրեց , ,սոցիալիստական համատեղություն ասպա-
րեզում գոյություն ունեցող նվաճումները²⁴¹: Արծում ենք, որ իրական-
ությունը համեմատաբար ավելի մոտ է Հայաստանի կոմկուսի 9-րդ համա-
գումարի տված գնահատականը. , ,նկատելի աշխատանք է կատարված սոցհամա-
տեղություն զեծով²⁴²: Սոցհամատեղության աշխատանքի աշխուժացման նպատա-
կով 1933 թ. անցկացվեց ստուգատես, իսկ 1934 թ. երևանում հրավիրվեց
բանշեֆության և սոցհամատեղության առաջին համալսար /դրանց մասին նշվել
է նախորդ էջերում/: Եթե 1931 թ. հանրապետության միայն կենտրոնական
ապարտում գործում էին 15²⁴³, ապա 1934 թ. 54 սոցհամատեղողներ²⁴⁴:
Ավելացնենք, որ սոցհամատեղությունը միություն բանվորաշատ կենտրոննե-
րում հասկանալի պատճառներով շատ ավելի մասսայական բնույթ ունեն:
Նկատի ունենալով, որ սոցհամատեղության մասին փաստերը կրել են ժամա-
նակի ազդեցությունը, որոշակի վերապահումով ենք վերաբերում դրանց:
Արիվային փաստաթղթերից մեկում բարձր է գնահատվում երևանի մեխանի-
կական գործարանից առաջարկված 11 սոցհամատեղողների գործունեություն-

նը: Նրանք հաջողութեամբ էին կատարում ՀԱՄԻ-ի կազմածնի, աշխատավարձի ու արտադրութեան, աշխատանքի պաշտպանութեան, ֆինանսականութեան և վարչիչների ու տեղակալների պարտականութեան շրջանները²⁴⁵: Արդյունավետ էր նաև կաշվի գործարանից առաջադրված 9 սոցիալատեղողների աշխատանքը և ուսավորութեան աշխատողների կենտրոնական վարչութեան շրջանները²⁴⁶: Հիշարժան էր նաև սոցիալատեղողներ Հ. Դրամվանի, Ջ. Միլիթարյանի և Թ. Թորոսյանի գործունեութեան շրջանը²⁴⁷: Սոցիալատեղութեանը տարածված էր նաև դատարանական մարմիններում: Գերագույն դատարանի նախագահ Գ. Ղարիբջանյանը բանգլուդեշականութեան ուղղված գեկուցագրում դրական գնահատելով դատարանի շեմ կարբիդի գործարանի 5 սոցիալատեղողների գործունեութեանը, նշում էր, որ նրանք հաջողութեամբ կատարում էին ժողովրդական դատարանի նախագահների ու անդամների, հասարակական մեղադրողների և կատարածութեան պարտականութեան շրջանները: Գերագույն դատարանի նախագահութեանը իրենց գործում հետագայ 3 սոցիալատեղողների հրավիրել էր մշտական աշխատանքի: Նրանց մասնագիտական որակավորումը բարձրացնելու նպատակով կազմակերպվել էին դասընթացներ²⁴⁸: Կարբիդի գործարանի բանվոր Հ. Աղեկյանը ամբողջել էր գերագույն դատարանի դատական կուրսը: Կարմ ժամանակամիջոցում ծանոթանալով օրենսդրութեան հիմունքներին, սոցիալատեղողն առաջ էր քաշվել որպես գերագույն դատարանի պատժիչ կուրսի նախագահի տեղակալ: Նա մասնակցել էր նիստերին, հաջողութեամբ փոխարինել կուրսի նախագահին, մասնակցել ավելի քան 500 գործի քննութեան, 1933-1934 թթ. ինքնուրույն քննել էր 6 գործ, որից 5-ին միշտ եզրակացութեաններ էր տվել²⁴⁹: Իրեն որպես լավ աշխատակից էր դրսևորել նաև Լենինականի մանածագործական Ֆաբրիկայի առաջավոր բանվոր, բաղադրյալ դատախազութեան սոցիալատեղող Թ. Գրիգորյանը: Նա ինքնուրույն քննել էր կենցաղային քննութի և աշխատավարձի հարցերի հետ կապված 15 գործ, որպես դատախազ լինելով որոշ գլուղներում, մասնակցել մի շարք գործերի քննութեանը, որոնք վերաբերում էին կուրսակների կողմից հացամեքենայների պլանների խախտմանը²⁵⁰: 1934 թ. կայացած բանշեմութեան և սոցիալատեղութեան համամիութենական հավաքում Հ. Աղեկյանը և Թ. Գրիգորյանը լավ աշխատանքի համար պարգևատրվել էին²⁵¹: Հասկանալի պատճառներով առավել մեծ վերապահումով ենք վերաբերում դատարանական մարմիններում սոցիալատեղողների գործունեութեանը՝ մասնավորապես , կուրսակներին, , գնազան մեղադրանքներ ներկայացնելու փաստերին: Փաստեր չունենալով կասկածելու կարբիդի գործարանի 14-ամյա բանվոր Հ. Աղեկյանի ընդունակութեան շրջանների վրա, կարծում ենք, որ մասնագիտական կրթութեան չունենալը և դատարանական մարմիններում աշխա-

տել ու փորձի բացակայութիւնը հազիւ թե կարող էին համարժեքորեն փոխարինվել, ,կարծ ժամանակամիջոցում օրենսդրութեան հիմունքներին ծանոթանալով,,՝ հանգամանքներ, որոնք կարող էին լրջորեն անդրադառնալ սոցհամատեղողի գործունեութեան վրա:

Հեղինակը չի բաժանում Լ. Մորոզովի և Վ. Պորտնովի այն տեսակետը, որ Հայաստանում շեփութիւնը, ,լուրջ զարգացում չստացավ,, ,իսկ , ,սոցհամատեղութիւնը,, բոլորովին չէր կիրառվում²⁵²: Մեր կողմից բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ հանրայնացման շեփութիւնում որոշակի մասշտաբներով գոյութիւն ունեն սոցհամատեղողների ինստիտուտը: Ինչ վերաբերում է ձեռնարկութիւնների կողմից հիմնարկութիւնների նկատմամբ շեփութեանը, ապա հարկ է նշել, որ շնայած միութեան բանկորաշատ շրջանների համեմատութեամբ շեփութեան ծախսերը Հայաստանում ընդգրկու են էին, այնուհանդերձ այն բավականաչափ տարածված էր: Մենք բաժանում ենք սոցհամատեղութեան վերաբերյալ 30-ական թվականներին գրականութեան մեջ տեղ գտած տեսակետի /ըստ որի սոցհամատեղութիւնը բնութագրվում էր որպէս դեպի պետութեան մահացում տանող անմիջական գործնական միջոցառում/ ընտադատութիւնը Ա. Կրասնովի կողմից²⁵³: Ավելացնենք, որ 30-ական թվականների կեսերից շեփութիւնն ու սոցհամատեղութիւնը աստիճանաբար վերացան: Մեր կարծիքով այդ երևույթները գնահատելիս, սկզբունքային նշանակութիւն ունեն հետևյալ հանգամանքները. ա/ շեփութեան ու սոցհամատեղութեան առաջացումը վերջին հաշվով պայմանավորված էր 20-ական թվականների վերջերից երկրում իրականացվող շրջադարձային քաղաքականութեան խնդիրներին համապատասխան պետական ապարատի վերակառուցմամբ և ունեն որոշակի ուղղվածութիւն: Պատահական չէ, որ դրանք սկզբնավորվեցին գոման կամպանիայի ընթացքում; բ/ Սոցհամատեղողները համալս փոխարինում էին ապարատի հաստիքային ծառայողներին, որոնցից շատերը գոման ընթացքում անհիմն ձևով հեռացվել էին: Այդ պայմաններում նրանց գործունեութեան արդյունավետութեան վրա չէր կարող բացասաբար չանդրադառնալ մասնագիտական կրթութիւն չունենալը, հիմնարկութիւններում աշխատելու փորձի բացակայութիւնը, անբավարար կուլտուր-կրթական պատրաստվածութիւնը; նաև հոգնածութիւնը /որպես կանոն նրանք աշխատում էին հիմնականում աշխատանքից հետո՝ երեկոյան ժամերին/ և այլն: Գ/ Գոյութիւն ունեցող վարչահրամայական համակարգի պայմաններում շեփութիւնն ու սոցհամատեղութիւնը չէին կարող վկայել պետութեան կառավարմանը բանվոր դասակարգի իրական մասնակցութեան մասին, այլ լավագույն դեպքում ստեղծում էին դրա երևութականութիւնը: Հավանաբար կառավարման տվյալ մեխանիզմի պայմաններում դյուրին էր

սոցհամաեղողների գործունեությանը տալ ցանկալի ուղղվածություն,
նրանց դարձնել այդ մեխանիզմի հնազանդ պոռոտակներից մեկը:

Այնուհանդերձ, անկախ այն բանից, որ շենուլթյան ու սոցհամաեղողության առաջացումը անխուսափելի անհրաժեշտություն էր ներկայացնում թե ոչ, ինչպիսի դրդապատճառներ ու ուղղվածություն ունեն, դա չէր կարող ստվեր զգեւ այն մարդկանց վրա, որոնք աշխատում էին նվիրվածությամբ ու եռանդով, հավատացած էին, որ կառուցում են իրենց նոր սոցհան:

դ/ Բանվորների մասնակցությունը ԿԿՀ-ԲԳՏ-ի աշխատանքին

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում բանվորները մասնակցում էին կուսակցական-պետական վերահսկողություն մարմինների գործունեությանը²⁵⁴: մասնավորապես, ՀԿ/Բ/Կ 5-րդ համագումարը ԿԿՀ-ԲԳՏ-ի առջև խնդիր դրեց առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել իրենց աշխատանքում բանվորների ներգրավմանը²⁵⁵: Այս պրոբլեմը քննարկելիս մեր կարծիքով սկզբունքային նշանակություն ունի հետևյալ հանգամանքների հաշվառումը. ա/ գոյություն ունեցող համակարգի պայմաններում ԿԿՀ-ԲԳՏ-ի աշխատանքը դիրքեկտավորվում էր կուսակցական վերադաս մարմինների կողմից: Բ/ 20-ական թվականների վերջերից այդ գործունեությունը փաստորեն նպատակաւղղված էր շրջադարձային բաղադրակաւրության իրականացմանը: Գ/ Նման պայմաններում բանվորների գործունեությունն ընթանում էր սահմանված շրջանակներում, Բելադովում վերևից և ուներ որոշակի բաղադրական ուղղվածություն ու նպատակներ: Դ/ Հետևաբար վերահսկողության մարմիններում բանվորների ընդգրկումը դեռևս չէր վկայում այնտեղ նրանց իրական ազդեցության մասին:

Որոշակի հետաքրքրություն հն ներկայացնում բանգյուղտեսչության ժողկոմատի անձնակազմին վերաբերող փաստերը: Հատկանշական է, որ ԿԿՀ-ԲԳՏ-ի ապարատի աշխատողների բանակը կրթամասն միտում ուներ: Եթե սկզբնական շրջանում ծառայողների թիվը 150 էր, 1923 թ.՝ 90, ապա 1925 թ. հասավ 40-ի²⁵⁶: 1926-27 թթ. բանգյուղտեսչության ապարատի 38 աշխատակիցներից 4-ը բանվորներ էին: Ընդ որում նրանց օպերատիվ աշխատողներ էին, որոնց ընդհանուր թիվը հասնում էր 20-ի²⁵⁷: 1931 թ. հունիսի տվյալներով, բանվորները կազմում էին ԿԿՀ-ԲԳՏ անձնակազմի 14 /համեմատության համար նշենք, որ ամենաբարձր ցուցանիշը արձանագրվեց աշխժողկոմատում՝ 16 օ/օ²⁵⁸/, իսկ դեկավար անձնակազմում՝ 29 օ/օ²⁵⁹: Հարկ է նշել, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում ԿԿՀ-ԲԳՏ ժողկոմատ-

տի աշխատանքները զլխավորում էին նաև առաջընթաց բանվորներ Ս. Սարգսյանը և Ա. Գալոյանը: Վերոհիշյալ փաստերը ցույց են տալիս, որ բանվոր դասակարգն իր ներկայացուցչությունն ուներ ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի ապարատի զանազան օղակներում: Սակայն դա չէր ենթադրում, նրանց իրական ազդեցությունը վերահսկողություն մարմինների կազմավորման ու գործունեություն վրա:

ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի 1921-1925 թթ. գործունեությունը վերաբերող գեկուցագրերից մեկում նշվում էր, որ այդ մարմիններն իրենց աշխատանքներում լայնորեն ընդգրկել էին բանվորներին, աշխատավորներին, նրանց մասնակից դարձրել հեռագոտություններին ու ստուգումներին: Կազմավորվել էին բանգյուղտնայության աշակցող մասսայական օղակները, որոնցից էին ԲԳՏ-ին աշակցող ընկերները: Կենտրոնում և տեղերում ստեղծվել էին այդպիսի 400 ընկերներ, որոնց անդամագրվել էին 40,000 բանվորներ և գյուղացիներ²⁶⁰: Այլ տվյալներով, 1921 թ. վերջերին հանրապետությունում գործում էր աշակցող 433 ընկեր, որից 52-ը քաղաքներում ու բանվորական ավաններում: Իրենց գործունեության ընթացքում դրանք կառարեցին հարյուրավոր հեռագոտություններ ու ստուգումներ²⁶¹: ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի 1926-1927 թթ. հաշվետվությունից երևում է, որ այդ ընթացքում բանվորների կողմից զգալի աշխատանք էր կատարվել վերահսկողության մարմիններում, իսկ վերջիններին ներկայացուցիչներն էլ պարբերաբար իրենց գործունեության վերաբերյալ հանդես էին եկել աշխատավորական կոլեկտիվներում²⁶²: Բանվորներին իրենց հեռագոտական աշխատանքներում ընդգրկելու միտումը ծավալվեց հատկապես 30-ական թվականների սկզբներից: Հ/Ե/Կ 8-րդ համագումարում ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողովում Ա. Գալոյանը նշեց. «,մինչև վերջին տարիներս մասսաների մասնակցությունը մեր աշխատանքներին սահմանափակվել է լուրջ ուսումնասիրված օբյեկտների շրջանակներով: Վերջին տարում խոշոր աշխատանք է կատարվել նրանց անմիջական մասնակից դարձնելու օպերատիվ հեռագոտական աշխատանքներին: Վերջին շրջանում մասսաների այս ձևի մասնակցությունն ակնհայտ կերպով ծավալվել է: Եթե 1928-29 թթ. ներգրավված են 334 մարդ, 1929-30 թթ.՝ 650, ապա այժմ 2230,²⁶³ Հասկանալի է, որ նման մասսայականացման պայմաններում մեծանում էին վերահսկողության մարմինների գործունեությունը շրջանակները: Եթե 1928 թ. կատարվել էր 89, 1930 թ.՝ 423, ապա 1931 թ.՝ 1255 առաջադրանք²⁶⁴: ԿՎՀ-ԲԳՏ մարմինների մասսայական գործունեությունը զանազան ձևերով և անհրաժեշտ է հաշվի առնել այն, որ գոյություն ունեցող համակարգի պայմաններում բանվորները շատ դեպքերում կամա թե ակամա ընդգրկվում էին այնպիսի խնդիրների իրականացման ասպարեզ, որոնք անընդունելի կամ

կապահելի էին /առիճը չի նշանակում, որ լիկուզե նման պայմաններում քանդորների գործունեությունը վերահսկողության մարմինների զանազան օդակներում ունենալ նաև դրական կողմեր/: Այդ տեսակետից հիշարժան է աշխատավորների մասնակցությունը 1932 թ. օգոստոսի 7-ի Խիստահոշալ որոշման կատարմանը: Հայտնի է, որ Ստալինի և Նրա մերձավոր շրջապատի կողմից գյուղում իրականացվող հանցավոր քաղաքականության հետևանքով 1932-1933 թթ. երկրի մի շարք շրջաններում սով սկսվեց /ձանդ վիճակ ստեղծվեց նաև Հայաստանում՝ մասնավորապես լեռնային շրջաններում/: Քաղցից չմոռնելու և սովահար երեխաներին կերակրելու համար մարդիկ /հիմնականում կանայք/ հացահատիկը կալից տանում էին գրպանները լցնելով կամ ձողում պահում/, օգտագործում նաև չհասունացած արտերը: Այսպիսի պայմաններում ընդունվեց այդ անմարդկային օրենքը, որով գողություն համարվող քայլին դիմող սովյալներին նախատեսվում էր զնդակահարություն, իսկ մեղմացուցիչ հանգամանքների դեպքում ազատազրկում 10 տարուց ոչ պակաս ժամանակով: Միայն 1933 թ. առաջին հինգ ամիսներին այդ օրենքով դատապարտվեց 54,645 մարդ, որոնցից 2110-ը զնդակահարվեց²⁶⁵: Ամելացեներ, որ չէր քացառվում իսկական գողերի առկայությունները: Տվյալ դեպքում խոսքը երևույթի էություն մասին է: ՀԱ/Բ/Կ 9-րդ համագումարում ժողովում Ա. Գալոյանը նշեց. ,,Թոշոր աշխատանք է կատարված ԿԼՀ-ԲԳՏ-ի մարմինների գնով՝ օգոստոսի 7-ի ղեկերի կիրառման գործով: ...2ըսվարդվելով ապարատի միջոցով կատարվող աշխատանքով, ԿԼՀ-ԲԳՏ-ն լայն չափով օգտագործեց հանրային սեփականության պաշտպանության մասսայական պայքարի ձևերը, գրավելով այդ պայքարում հազարավոր աշխատավորների և քանդորների,,²⁶⁶: Այդ արշավներից մեկի ժամանակ /1933 թ. ապրիլ-մայիս/ 1939 ակտիվիստների մասնակցությամբ ստուգվեցին 23 շրջանների 944 առևտրական կազմակերպություններ ու ձեռնարկություններ, ճաշարաններ, հացի փոեր, պահեստներ: Այդ ընթացքում հայտնաբերված վատնումների, պակասորդների և յուրացումների գումարը կազմում էր 208,614 ռուբլի: Արձանագրվել էր ապրանքն անձնական նպատակներով թաքցնելու 69, ինքնամատակարարման՝ 695, զնդերի խախտման 218 դեպք: Ստուգումից հետո դատական մարմիններին հանձնվեց 247 զործ, աշխատանքից հեռացվեց 184 մարդ, զանազան տույժերի ենթարկվեց 166 հոգի²⁶⁷: Ամփոփելով արշավի արդյունքները, Ա. Գալոյանը նշեց, որ մի շարք կազմակերպություններ, ղեկուս չէին հասկացել մասսայական գողությունների ու հափշտակությունների քաղաքական իմաստը, չէին ըմբռնել, որ հափշտակումները դասակարգային թշնամու փորձերն են՝ ծախողելու կուսակցության ու կառավարության որոշումները քանդորների մատակարարումը

բարեխալիկու ասպարեզում²⁶³ : Մեր կարծիքով, 1932 թ. օգոստոսի 7-ի օրենքի վերաբերյալ ամպահից հետո դրա իրականացման ընթացքին աղընչ-վող փաստերին անհրաժեշտ է մոտենալ մեծ վերադարձով : Տվյալ դեպքում բանվորների, աշխատավորութան եռանդը նպատակադրվել էր այնպիսի օրենքի կենսազորմանը, որով նախատեսվում էին խիստ պատիժներ փաստորեն կիսաբաղձ մարդկանց նկատմամբ : Կրկնում ենք, որ այդ իրավիճակում հնարավոր էին իսկական գողութիւններն ու հաճախակիութիւնները, ըայց մեր համոզմամբ կամա թե ակամա օրենքը հիմնականում հարվածում էր իրենց զոյութիւնը պահպանելու համար ստիպւած քայլերի դիմողներին՝ քայլեր, որոնք պաշտոնապես՝ որակւեցին որպես , , քաղաքական իմաստ ունեցող, , և , , դասակարգային թշնամու գործը, , : Զանդրադաւնալով մանրամասներին և ներքոհիշյալ փաստը գնահատելու հնարավորութիւնը թողնելով ընթերցողին, նշենք, որ հիմնականում անընդունելի ենք համարում այն կամպանիան /հետեւաբար և նրանում լայնորեն ընդգրկւածների գործունեութիւնը/, երբ ԿԸ-ԲԳՏ-ի նախաձեռնութեամբ՝ բանվորների, աշխատավորների ներգրաւմամբ /մասնակցել էր 68,000 մարդ/ 1934 թ. հանրապետութիւնում կատարւեց , , կուտնտեսութիւնների դեկլար-վար-չական կազմի ստուգում-գտում՝ նպատակ ունենալով հայտնաբերել և դուրս շարտել կուտնտեսութիւնների ապարատը խցկւած դասակարգային խորթ, կուլակային տարրերին /ընդգծումը մերն է - Վ.Դ. /,²⁶⁹ : Անլիմելի է, որ ԿԸ-ԲԳՏ մարմինների գործունեութիւնը՝ այդ թվում նաև դրա կողմից անցկացւող մասսայական կամպանիաներն ընթանում էին տվյալ ժամանակաշրջանում իրականացւող քաղաքականութեան շրջանակներում, կրում հայտնի հանգամանքների ազդեցութիւնը : Սակայն կան ոչ քիչ թվով փաստեր, որոնք վկայում են բանգուղտեսչութեան մարմինների և դրանց աշխատանքներում ընդգրկւած բանվորների՝ կատարած արդյունաւետ աշխատանքի մասին : 1932 թ. ընթացքում ԿԸ-ԲԳՏ-ի կատարած մի շարք մասսայական հետազոտութիւնների շնորհիվ հայտնաբերւել էին կոպիտ խախտումներ գների քաղաքականութեան ասպարեզում /Ախտայում կոստյումը փոխանակ 59 ուրելով վաճառելու, վաճառել էին 71 ուրելով և նմանատիպ բազմաթիվ փաստեր/²⁷⁰ : Հիշարժան էին նաև բանվորների մասնակցութեամբ կատարւած դատաբնիչական մարմինների ստուգումները, որոնց ընթացքում բացահայտւել էին լուրջ խեղութիւններ : 1932 թ. Ախտայի շրջանի դատավորը մթերման գործերով մեկնել էր Օրդաբուլ գյուղ /ներկայիս Մևանի շրջան, գյուղ Լճաշեն/ : Գյուղակառարածուն ժամանակին չէր հանձնել ծանուցագրերը, իսկ հետո էլ ուշացրել և չէր կատարել թանաք բերելու վերաբերյալ դատավորի պահանջը : Զայրացած դատավորը նրա այդ վարմունքը որակել էր որպես

րել խոշոր հաջողութիւններ: Բանվորական լայն մասսաների մասնակցութեամբ և նրանց անխիջական ջանքերով սրել է պայքարը պետական ապարադի անհարազատ տարրերի դեմ, սիստեմատիկորեն հետեւել կուսակցութեան ու կառավարութեան որոշումների կատարմանը,²⁷⁶: Հի/ը/կ 9-րդ համագումարում ժողովում Ա. Գալոյանը դրական գնահատելով բողոքների բյուրոյի գործունեութիւնը ընդգծեց, ,,ընտրոշն այստեղ այն է, որ բողոքների բյուրոյի աշխատանքին ներգրավվել են աշխատավորական լայն զանգվածները,²⁷⁷: Ավելորդ չէ նշել, որ 1931 թ. տվյալներով հանրապետական բողոքների բյուրոյի աշխատակիցներից 2-ը /այդ թվում և վարիչը/ առաջնաշված բանվորներ էին: Բողոքների բյուրոյի կողմից հաշտվում առաջադրվել էին 9 աշխատակիցներ, Երևանի բոլոր աշքի ընկնող գործարաններում բանվորներից ընտրվել էին տեղականներ և կամավոր տեսուչներ՝ թվով 40 մարդ²⁷⁸: Բողոքների բյուրոյում ստացված բողոքների վերաբերյալ ստուգումները կատարվում էին նաև բանվորական բրիգադների կողմից: Դրանցից մեկի ընթացքում պարզվել էր, որ Երևանի մեխանիկական գործարանը 1927 թ. պատվեր էր ստացել պատրաստելու Շիրվարդ մեքենան /բանվոր գյուտարարներ Շիրվարդի և Վարդանյանի անունով/: Սակայն 4 տարվա ընթացքում ոչ միայն մեքենան չէին պատրաստել, այլև կորցրել էին զննարների որոշ մասը, ստիպել գյուտարարներին նոր զննարներ տալու և անգամ կորցրել գործարկվող մեքենայի որոշ մասերը: Մինչդեռ Շիրվարդը մեծագույն ավելացնելու էր աշխատանքի արտադրողականութիւնը և տեքստիլ արդյունաբերութեանը տալու էր խնայողութիւն: Դա հաստատել էր Մոսկվայի գյուտարարական կոմիտեն և գյուտարարներին տվել արտոնագիր²⁷⁹:

Համաման դեպք էր եղել նաև Ղափանի կոմբինատում /ի դեպ Ղափանի բողոքների բյուրոյի կողմից/ 7 անդամներից 6-ը բանվորներ էին/²⁸⁰: Բողոքների բյուրոյում ստացված բողոքի ստուգումից պարզվել էր, որ Յեմշինում դժբախտ պատահարից ծանր վիրավորվել էին 4 բանվոր, որոնց տեղափոխել էին Երևան: Սակայն հերթապահ ըմբիշների անմարդկային վերաբերմունքի պատճառով ձմռան խիստ ցրտին նրանք 2 ժամ սպասում են դրսում, եղած քաղաքի սենյակներում, թեկուզև ժամանակավորապես, բանվորներին չեն տեղափոխում: Եվ միայն զրոյում հավաքածների գայրույթի մշման տակ հիվանդներին ընդունում են²⁸¹: Հարկ է նշել, որ Նույնիսկ ժամանակի չափանշներով բողոքների բյուրոյի աշխատանքում կային լուրջ թերություններ²⁸²: Այդ տեսակետից հատկապես ,,աշքի էր ընկնում,, բողոքների բյուրոյի Երևանի կողմից²⁸³: Բողոքների բյուրոյի գործունեութեան բարելավման նպատակով 1932 թ. ապրիլին Կիձ-ի և ԽՍՀՄ ԲԳՏ ժողկոմատի որոշմամբ անցկացվեց հնգօրյա ստուգառես²⁸⁴: Երկրում այն լայն ծավալ ստա-

ցավ²⁸⁵ : Հայաստանում հնգօրյակն անցկացվեց ապրիլի 27-ից մայիսի 3-ը²⁸⁶, որի ընթացքում հարյուրավոր բանվորներ մոտիկից ծանոթացան բյուրոների աշխատանքին, դրանց բարելավման ուղղությամբ կատարվեցին թափաքիվ առաջարկներ: Երևանում, Լենինականում և Ղարաբաղի մարզում 67 կոլեկտիվներում քննարկվեցին բողոքների բյուրոների հաշվետվությունները²⁸⁷ : Ստուգատեսի ընթացքում այդ բաղադրներում ստեղծվեցին բողոքների բյուրոների 38 պոստեր²⁸⁸ : Լենինականում հնգօրյակի ժամանակ հետազոտվեց բանվորական գյուտարարություն կիրառման վիճակն ու ռաբբյուրների գործունեությունը : Պարզվել էր նաև, որ անբավարար էր կանանց ներգրավումը բողոքների բյուրոյի աշխատանքին, ուստի ապարտում տեղ էին գտել բյուրոկրատիզմի ու անտնտեսավարության երեւույթներ : Փոստի շեփույունը հանձնվել էր տպարանին և այնտեղ առաջադրվել էին բանվոր սոցհամատեղողներ : Բարելավվել էին ձեռնարկություններում գործող ԲԳՏ-ին աշակցող 58 խմբակների և բողոքների բյուրոների պոստերի գործունեությունը, կազմակերպվել էին 12 նոր պոստեր²⁸⁹ : Հնգօրյակին վերաբերող վաստաճիղներից մեկում նշվում է, որ Ղարաբաղի մարզի , ,գրանիտի գործարանում տեղի հարվածային բանվորներից կազմվել է քրիզաղ, որը հետազոտել է բաղադր բողոքների բյուրոյի աշխատանքը : Բանվորական ժողովում հաստատվել է նորընտիր բյուրոյի կազմը, քննարկվել է նախկին բյուրոյի հաշվետվությունը, որին ակտիվորեն մասնակցել են բանվորները : Նրանք կանգ են առել արդիւնաւանների կատարման վիճակի, բանառաւարարման քերույունների վրա²⁹⁰ : Բանվորների մասնակցութլամբ անցկացված հնգօրյակը կարևոր նշանակություն ունեցավ բողոքների բյուրոների գործունեությունը բարելավման համար : Բանգյուղտեսչության գեկուցաղբերից մեկում նշվում էր, որ , ,հնգօրյակի հետևանքով տեղերում նկատելի է աշխատավորության հեռ ԲԳՏ-ի կապի ուժեղացումը, բանգյուղտեսչությանը օժանդակող նոր իմբերի և բողոքների բյուրոների պոստերի ստեղծումը²⁹¹ :

ԿվՀ-ԲԳՏ մարմիններին օժանդակում էին դրանց շուրջը համախմբված արտահաստիքային հրահանգիչներն ու տեսուչները, որոնք ընտրվում էին բանվորներից ու մասնագետներից : Նրանք ունեին ապարտի հաստիքային աշխատակցի իրավունք : Բանգյուղտեսչության արտահաստիքային աշխատակիցները ընդգրկվում էին գանազան աշխատանքներում : Այդպիսի հետազոտություններին միայն 1929-1931 թթ. մասնակցել էր ավելի քան 3000 բանվոր-ծառայող, իսկ 1931 թ. անցկացված ծախսերի կրճատման միամսյակին մասնակցել էր 500 մարդ²⁹² : Նկատի ունենալով արտահաստիքային աշխատակիցների դրական գործունեությունը՝ ՀամԿ/բ/Կ ԿվՀ նախա-

գահութիւնը և ՌՍՀՄ ԲԳՏ ժողովմամբ 1931 թ. փետրվարին որոշուած ընդունեցին վերահսկողութեան մարմիններում արտահաստիքային տեսուչների ինստիտուտ ստեղծելու մասին²⁹³։ 1931 թ. դրանք կազմավորվեցին նաև Հաշատանում²⁹⁴։ Հասկանալի է, որ արտահաստիքային տեսուչների գործունեութիւնը նույնպէս նպատակաւորվում էր այդ տարիներին իրականացվող խնդիրների կենսագործմանը։ Այս հանգամանքը սկզբունքային նշանակութիւն ունի դրանց աշխատանքը զնահատելու համար։ Եթե 1929 թ. հանրապետութեան ԲԳՏ-ի ապարտում գործում էին 140, ապա 1932 թ. 350 արտահաստիքային տեսուչներ²⁹⁵։ Արտահաստիքային աշխատակիցների գերակշռող մասը արտադրութեան բանվորներ էին։

Բանգյուղտեսուչութեան ժողովմամբ 1930-1931 թթ. հաշվետւութեան մեջ նշվում էր. ,,բոլորների ստուգման ու քննութեան գործում մեծ դեր են խաղացել և անմիջականորեն մասնակցել են արտահաստիքային տեսուչները, որոնց 55 օ/օ-ը հաստոցի բանվորներ են։ Նրանք ընկել են բոլորների 20,6 օ/օ, տույժի են ենթարկել 135 մարդու²⁹⁶։ Ուշագրավ է, որ ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի 1930-1931 թթ. աշխատանքների 32 օ/օ-ը իրականացվել էր արտահաստիքային տեսուչների միջոցով²⁹⁷։ ՀԿ/Բ/Կ 3-րդ համադրումարում նրանց գործունեութիւնն արժանացավ բարձր զնահատականի²⁹⁸։

Բողոքների բյուրոյի աշխատանքներին օժանդակում էին ձեռնարկութիւններին, կոլտնտեսութիւններին ու սովխոզներին կից կազմակերպված բողոքների բյուրոյի պոստերը։ ԲԳՏ ժողովմամբ 1931-1932 թթ. հաշվետւութիւնում նշվում էր, որ ,,բողոքների բյուրոյի պոստերը, որոնք տեղից ահազանգող օղակներ են /այդ ահազանգերը կարող էին լինել Միշտ կամ սիւլ - Վ.Ի./ լայնորեն օժանդակել են բողոքների բյուրոյին թե կենտրոնում և թե շրջաններում²⁹⁹։ Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում հանրապետութիւնում գոյութիւն ունէր բողոքների բյուրոյի պոստերի լայն ցանց։ 1932 թ. գործում էին այդպիսի 265 պոստեր³⁰⁰։ Վերոհիշյալ հաշվետւութիւնում բարձր էր զնահատվում Երևանի երկաթուղային կայարանի պոստերի գործունեութիւնը, որոնց կազմն ամբողջութեամբ բանվորական էր³⁰¹։ Դրանք պարբերաբար ահազանգել էին կայարանում թույլ տրված զեղծարարութիւններին ու շռայլումներին, բանվորական մատակարարումների գործում եղած բացթողումների մասին։ Ելնելով դրանից բաղադրային բողոքների բյուրոն, պոստերի անիմշական մասնակցութեամբ անց էր կացրել ստուգումներ, որի ընթացքում հաստատվել էին այդ ահազանգերը, բացահայտվել այլ թերութիւններ։ Երկաթուղային կայարանի ղեկավարութեան թույլ հսկողութեան հետևանքով տեղ գտած բացասական երեւոյթները վերացնելու նպատակով բողոքների բյուրոն ձեռնարկել էր

միջոցառումներ³⁰²։ Արեւիայի փաստաթղթերից մեկում բարձր է գնահատու-
մում նաև Երևանի մեխանիկական գործարանի ահազանգող պոստերի գործու-
նեութիւնը, որոնց 11 անդամներն էլ բանվորներ էին։ Դրանց պարբերա-
բար ահազանգել էին ձեռնարկութիւնում եղած թերութիւնների մասին,
մասնակցել դրանց վերացմանը³⁰³։ Ահազանգող պոստերի աշխատանքների
բարելավման գործում կարևոր նշանակութիւն ունեցան 1933 թ. կայացած
հանրապետական և 1934 թ. հրապարակած Երևանի ձեռնարկութիւնների ահա-
զանգող պոստերի խորհրդակցութիւնները, որոնց շնորհիվ , ,զգալի բե-
կում առաջացավ պոստերի աշխատանքներում, ,³⁰⁴։ ՀԱՄԻ-ի 1934 թ. զեկու-
ցագրերից մեկում բարձր էր գնահատու-
մում հանրապետութեան 13 ձեռնարկու-
թիւնների ահազանգող պոստերի գործունեութիւնը, որոնց թվում Լեն-
դեպոյի, Լենտեքստիլի, Կիրովականի քիմկոմբինատի, Ալալեղոու հանքերի,
Երևանի կարի ու պահածոների գործարանների, Դավալուի /Արարատ/ ցեմեն-
տի գործարանի պոստերի աշխատանքը³⁰⁵։

Բանվորները վերահսկողութեան մարմինների գործունեութեանը մաս-
նակցում էին նաև ձեռնարկութիւնների բանվորական ժամանակավոր վերա-
հրակիչ հանձնաժողովների /ժԱՀ/ միջոցով, որոնք Հայաստանում ստեղծվե-
ցին 1928 թ. և շուտով լայն տարածում ստացան³⁰⁶։ Ի տարբերութիւն
ժԱՀ-ների, 1927-1928 թթ. առաջացած ԲԳՏ-ին աշակցող խմբակները³⁰⁷ կազ-
մակերպվում էին որպէս վերահսկողութեան մշտական օղակներ։ Դրանք
ստեղծվում էին կամավորական հիմունքներով ձեռնարկութիւններում, մե-
քենատրակտորային կայաններում և կոլտնտեսութիւններում ԲԳՏ-ի տեղա-
կան մարմինների կողմից՝ կուսակցական և արհմիութենական կազմակերպու-
թիւնների անմիջական մասնակցութեամբ։ Աշակցող խմբակների անդամներն
ընտրվում էին բանվորական կոլեկտիվների կամ կոլտնտեսութիւնների
ընդհանուր ժողովում։ Նրանք իրենց կողմից ընտրված քուլտուրայի ղեկավա-
րութեամբ և ԲԳՏ-ի հանձնարարութեամբ ստուգում էին կուսակցութեան և
կառավարութեան որոշումների կատարումը, քննարկում աշխատավորների դի-
մումներն ու ջողոթները, մասնակցում վերահսկողութեան մարմինների
կողմից կատարվող հետազոտութիւններին։ ԲԳՏ-ին աշակցող խմբակների
գործունեութիւնն ընթանում էր հիմնական աշխատանքին զուգահեռ³⁰⁸։
Հայաստանում ԲԳՏ-ին աշակցող խմբակները սկսեցին կազմակերպվել 1931
թ. գարնանը³⁰⁹։ Բանգյուղտեսչութեան 1931 թ. ապրիլի 20-ի որոշման
համաձայն այդպիսիք պետք է ստեղծվեին հանրապետութեան մի շարք խոշոր
ձեռնարկութիւններում³¹⁰։ Աշակցող խմբակներ կազմակերպվեցին Երևանի
մեխանիկական գործարանում, Լենինականի տեքստիլում, Ալալեղոու պղնձ-
արդյունաբերական ձեռնարկութիւնում, Արթիկ տուփում և մի շարք խորհ-

տրտեսութիւններում ու կոլտնտեսութիւններում³¹¹: Շուտով աջակցող խմբակները տարածում ստացան: 1932 թ. վերջերին գործում էր այդպիսի 1319 խմբակ³¹²: Չմիջամտելով ձեռնարկութիւնների վարչատնտեսական դեկալարութեան գործերին՝ դրանք բանդուկտնսչութեանը տեղյակ էին պահում տնտեսական ասպարեզում գոյութիւն ունեցող բացասական երևույթների, բյուրոկրատիզմի, բաշքշուկի և այլ քերութիւնների մասին, որոնց հիման վրա վերահսկողութեան մարմինները կատարում էին հետազոտութիւններ, ձեռնարկում միջոցառումներ դրանք վերացնելու համար: Երևանի մեխանիկական գործարանի Յ բանվորից բաղկացած աջակցող խմբակը 1931 թ. 3 ամիսների ընթացքում ԲԳՏ ժողովմատին մի քանի անգամ ահազանգել էր որոշ արտադրամասերում պլանների խեղաթափման, բանվոր-ծառայողների աշխատանքային ցածր կարգապահութեան, բանտատակարարման քերութիւնների, ձեռնարկութեան պահակային ծառայութեան անբավարար աշխատանքի մասին: Այդ ահազանգերի հիման վրա խմբակի մասնակցութեամբ կատարված սնուցումները հաստատել էին գործարանում վերոհիշյալ բացասական երեւույթների առկայութիւնը: Դրանք վերացնելու համար արվեցին մի շարք գործնական բայեր, ձեռնարկութեան դեկալարութեանը հանձնարարվեց իր ցույց դնել պլանները խեղաթափող և անկարգապահ աշխատողներին, բանվորական ժողովում լսել նրանց հարցը: Բանտատակարարումը կանոնավորելու նպատակով ժողովմատի կողմից քանկոտի դեկալարութեան հետ միասին ձեռնարկեց միջոցառումներ, որոնք դրական արդիւնք տվեցին: Ժողովմատի աջակցութեամբ բարելավվեց ձեռնարկութեան պահակաժամի աշխատանքը³¹³: Հկ/բ/կ 8-րդ համագումարում անդրադառնալով ձեռնարկութիւնների ԲԳՏ-ին աջակցող խմբակների գործունեութեանը՝ ժողովում Ա. Գալոյանը մասնավորապես նշեց. «,Աշխատանքի այս ձևը միանգամայն արդարացի է իրեն: ...խմբակները զբաղվել են աշխատանքի արտադրողականութեան, աշխույժի պլանային, գործաւժման, պարագրուդների և այլ խնդիրներով: Սակայն պետք է նշել, որ այս բոլորը դեռևս սխառմատիկ բնույթի չեն կրել, խմբակները հավաքվել ու զբաղվել են դեպքից դեպք...: Բոկ նրանց որոշ մասը բոլորովին չի աշխատել /մեխգործարան, ցեմէին/,³¹⁴: ԿվՀ-ԲԳՏ մարմինները լուծարել են Խարկովիւց հետո /1934 թ./ աջակցող խմբակների դեկալարութիւնը սկսեցին իրականացնել արհմիութիւնները³¹⁵: 1936 թ. Հայաստանի ձեռնարկութիւններում հաշվովում էր 850 խմբակ, որտեղ ընդգրկված էր 9350 բանվոր³¹⁶:

Գործարաններում և արտադրական օբյեկտներում գործում էին նաև բանվորական ստուգող խմբակներ: Դրանց թիվը 1933 թ. հասնում էր 85-ի³¹⁷ 1929 թ. 18-ի փոխարեն³¹⁸: Այդ խմբակները հետևում էին արտադրանքի ո-

րակի, ինքնաբժեքի իջեցման, աշխատանքային կարգապահության հարցերին: Հիշարժան էին Ծրեանի մեխանիկական, կարբիդի, պահածոների գործարանների, Ալախերդու Էնհանքերի և Անիպիմզայի ընտիրական ստուգող ընդգտները³¹⁹: Բանվորները վերահսկողության մարմինների աշխատանքին մասնակցում էին նաև տեղական Խորհուրդներին կից գործող բանգյուղ-տեսչության սեկցիաներում: 1932 թ. կար ալգախի 277, իսկ երկու տարի հետո 600 սեկցիա³²⁰:

Բանգյուղտեսչության կառավարման հետազոտությունների արդյունքները համակարգի ամփոփում էին կոլեկտիվների ժողովներում: 1931 թ. բողոքների բյուրոն իր աշխատանքների և հետագա տնեկիքների մասին ղեկուցումներ էր տվել 15 ձեռնարկությունում, կազմակերպել կոլեկտիվի դոնաց ցուցադրական 4 նիստ՝ ,,Արարատ,, , կարբիդի, կարի գործարաններում և հայկառաշինում³²¹: Դրանց ժամանակ ընտիրների ակտիվ մասնակցությունը քննարկել էին մի շարք հիմնարկություններում կառավարման հետազոտությունների արդյունքները /ստուգումների ընթացքում դրանց աշխատանքում հայտնաբերվել էին լուրջ թերություններ/: Բանվորների դատին էին ներկայացվել խոշոր մասշտաբի անօրինականություններին մի շարք դեպքեր³²²: Այսպես, 1931 թ. հայկոռայի շեմ ,,Արարատ,, գործարանի ընտիրներից և բանգյուղտեսչության աշխատակիցներից կազմված ընդհանուր, ստուգելով հայկոռայի ապրարտի աշխատանքը պարզել էր, որ այնտեղ որոշ պատասխանատու աշխատակիցների մասնակցությամբ յուրացվել էր 6202 ռուբլու մեծ պահանջարկ ունեցող ապրանք: ԲԳՏ-ի բողոքների բյուրոյի կոլեկտիվն ստուգման արդյունքները քննարկել էր ,,Արարատ,, գործարանում՝ 200 ընտիրների և հայկոռայի ապարարտի անձնակազմի միացյալ ժողովում: Ինչպես նշվում էր ժողովի արձանագրությունում ,,քննարկման ամենաակտիվ մասնակցություն ցույց տվին ընտիրները, որոնք խստագույն կերպով դատապարտելով ինքնամատակարարման կազմակերպչներին և մասնակիցներին պահանջեցին իրստ պատասխանատվության ենթարկել նրանց,³²³: Ավելացնենք, որ զեղծարարները դատի էին տրվել:

Բարձր գնահատելով ԳԿՀ-ԲԳՏ-ի գործունեությունը, ժողովում Ա. Գալոյանը ՀԳ/ԲԳ 9-րդ համագումարում նշեց. ,,Մեր աշխատանքի արդյունքները պետք է չափել նաև նրանով, թե ինչպես ենք մենք գրավել մասսաներին պետական շինարարության մեջ, հենց այս ուղղությամբ էլ մեր հաջողություններն ակնբախ են,³²⁴: Գարծում ենք, որ այս գնահատականը չափազանցված է: Հասկանալի է, որ գոյություն ունեցող համակարգի պայմաններում վերահսկողության մարմինների կազմավորումն ու աշխատանքների շրջանակները թեւադրվում և դիրեկտիվավորվում էին միեւրեւ: Փաստո-

րեն 20-ական թվականների վերջերից /իսկ եթե ընթերցողը նկատեց ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի մասսայական աշխատանքները լայն ծավալ ստացան հատկապես այդ շրջանում, որը գուցեև պատահական չէր/ երկրում կենսագործվող շրջադարձային քաղաքականությունը վերջին հաշվով կանխորոշեց նաև այդ մարմինների գործունեությունը ուղղվածությունը և, ըստ էության, բանավորների եռանդը նպատակաուղղվեց որոշակի խնդիրների /իսկ հարցականի տակ դրվող/ իրականացմանը: Նման պայմաններում ավելորդ է խոսել ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի գործունեության վրա բանավորների իրական ազդեցության մասին: Ավելին, նրանք թվացյալ ակտիվությամբ փաստորեն հանդես էին գալիս որպես զոյություն ունեցող համակարգի քաղաքական պատվերի կատարողներ: Ասվածն ամենևին սովեց չի գցում վերահսկողության զանազան օղակներում ընդգրկված բազմաթիվ բանավորների վրա, որոնք աշխատում էին եռանդով, նվիրումով ու համոզվածությամբ և որոնց գործունեությունն ունեւր նաև դրական կողմեր: Մեր խորին համոզմամբ, նրանք պատասխանատու չեն երկրում իրականացվող քաղաքականության կոպիտ սխալների համար:

Ստալինյան բռնությունների տարիներին ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի և ընդհանրապես կառավարման ողջ համակարգի մեխանիզմը գործում էր յուրահատուկ օրենքներով: Թերևս պատմության հեզնանքն էր, որ Հայաստանի բանգյուղտեսչության ժողովում, առաջընթացած բանավոր Աղասի Գալոյանը ձերբակալվեց և զննակահարվեց: Այս փաստն ինքնին խոսուեն է և մեկնաբանությունների կարիք չունի:

Վ Ե Ր Զ Ա Ր Ա Ն

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո հաստատվեց կառավարման մի համակարգ, որը համապատասխանեցված էր ամբողջատիրական պետության քնույթին ու նպատակներին, ղեկավարում էր կենտրոնից և հիմնականում նմանակում վերջինիս: Առավարող կուսակցությունը դարձած Հայկոմկուսի ղեկավարությամբ բանվոր դասակարգը, աշխատավորությունը նոր հասարակարգի ստեղծումն իրականացնում էին անհրաժեշտ փորձի բացակայության, սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ծայրաստիճան դժվարին պայմաններում: Պետությունը կառավարելու փորձ չունենալը քնորոշ էր ողջ բոլշևիկյան կուսակցությանը: Ն. Յակովլևը նշում է. «,Երեկվա ընդհատակայինները, անկեղանները, քաղաքական արտոյալները դառնում էին ժողովուհներ, հատուկ լիազորներ, արտակարգ կոմիսարներ: Առաջին ժողովուհներից մեկը՝ Լոմովը գրում էր. «,Մեր դրությունը արտակարգ դժվար էր: Մեր մեջ շատ էին հրաշալի, բարձր որակավորում ունեցող աշխատողներ, շատ կային բոլոր ուղղություններով մուսաստանն ակոսած, Պետերբուրգից, Վարշավայից, Մոսկվայից մինչև Յակուտիա և Վերխոյանսկ ամբողջ խաչի մանապարհը շղթայակապ անցած շատ նվիրված հեղափոխականներ, բայց բոլորին պետք էր դեռ սովորել պետություն կառավարել: Մեզանից յուրաքանչյուրը կարող էր թվարկել մուսաստանի գրեթե բոլոր բաժները՝ դրանցում գոյություն ունեցող հեծիմի մանրամասն նկարագրությամբ: Մենք գիտեինք որտեղ են ծեծում, ինչպես են ծեծում, որտեղ և ինչպես են մեխախուց ստեղծում, ինչքան մենք չէինք կարողանում պետություն կառավարել...»: Ի դեպ, ինքը՝ կառավարության գլուխ Ուլյանով-Լենինը ինչ-որ մեկից բողոքներ լսելով փորձի պակասի վերաբերյալ, քրքջաց. «,Իսկ դուք կարծում եք մեզանից որևէ մեկն ունի այդպիսի փորձ, ¹: Բնականաբար այս հանգամանքը չէր կարող բացառաբար չանդրադառնալ պետության ղեկի մոտ կանգնած բոլշևիկյան կուսակցության գործունեության վրա:

Տիրապետող զաղափարախոսության համապատասխան մասսաների հեղափոխական եռանդը, հնի նկատմամբ ժխտողական վերաբերմունքը, անցյալը հիմնովին և վերջնականապես խորտակելու մտայնությունն ու արմատացող անհանդուրժողականությունը նպատակաուղղվեց նաև կառավարման հին մեքենան ջարդելուն ու փշրելուն: Ծայրահեղությունների այդ ժամանակահատվածում չափազանց դժվար, իսկ որոշ դեպքերում ուղղակի անհնարին էր հին կառուցվածքների ու մեխանիզմների ընդունելի կողմերի, նախկին կադրերի փորձի ու գիտելիքների նպատակային օգտագործումը: Միևնույն ժամանակ

տագրին արժանացան նաև Հայաստանի հանրապետութեան երկամյա գոյութեան ընթացքում ստեղծված բազմակուսակցական խորհրդարանը, /դրա գործունեութիւնն ի դեպ հալված չենք գունազարդել կամ գերազնահատել/, որի անդամ էր նաև ընկերակի Արշավիր Մելիքյանը, ժողովրդավարական մյուս կառույցները, որոնք փոխարինեցին կենտրոնից պարտադրված նշանակովի մարմիններով՝ հեղկոմներով։ Փաստորեն Հայաստանում 1920 թ. փորձ ակադարվեց կառավարման տվյալ համակարգի միջոցով Թուսաստանի օրինակով ընակչութեան փոքրամասնութիւնը կազմող բանվորութեան վրա հենվելով գյուղացիական ստվար մասսային տանել դեպի սոցիալիզմ։ Անոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ծայրաստիճան դժվարին պայմաններում պետութեան կառավարման փորձ չունեցող կառավարող կուսակցութիւնը դարձած հայկումբուսը ելակետ ունենալով դասակարգային մոտեցումը և դրան համապատասխան էլ հիմնականում հենվելով պատրաստութեամբ, կուլտուր-կրթական մակարդակով և քաղաքական հասունութեամբ աչքի չընկնող սակավաթիվ բանվոր դասակարգի վրա, խնդիր դրեց նրա ղեկավարութեան /որը փաստորեն դարձավ կուսակցական վերնախավի ղեկավարութեան/ օգնութեամբ ստեղծելու ժողովրդավարական կարգեր։ Ժամանակը ցույց տվեց, թե ինչպես և ինչպանով իրականացավ այդպիսի նպատակը։ Երկրում զործող միակուսակցական համակարգի պայմաններում իշխանութեան ու կառավարման մարմիններն իրականացնում էին այն քաղաքականութիւնը, որը թելադրվում և ղեկավարվում էր կուսակցական վերադաս մարմինների կամ կուսակցական վերնախավի ու առանձին անհատների կողմից։ Այդօրինակ համակարգում կոմկուսի առանձնահատուկ դերը /անկասկածաբար պատմա-նորից/ արդեն իսկ նշանակում էր ժողովրդավարութեան սահմանափակում, ենթադրում կառավարման համապատասխան մոդելի ու մեխանիզմների առկայութիւն, երբ կուսակցական վերնախավի ընդունած որոշումները ներկայացվում էին ողջ ժողովրդի անունից և պարտադիր էին այդ համակարգի մյուս ծրագրերի համար, իսկ կուսակցական զծի անշեղ կատարումը դառնում էր սոցիալիզմի տվյալ մոդելին նմանազանութիւն արտահայտելու ապացույց, նախանշված կուլտից փոքրիշտե շեղումն անգամ արժանանում համապատասխան վերաբերմունքի։ Փաստորեն ստեղծվել էր մի իրախիմակ, երբ իշխանութեան նկատմամբ իր մենաշնորհը հաստատած կոմկուսը միահյուսվել էր կառավարման համակարգին և կատարում էր նաև կուսակցութեանը ոչ հատուկ ֆունկցիաներ՝ զբաղվում զուտ տնտեսական, սոցիալական և այլ հարցերով։ Անհրաժեշտ է նաև նկատի ունենալ, որ մասնավորապես 20-ական թվականների սկզբներից երկրի փաստացի ղեկավարութիւնն իրականացնող կոմունիստական կուսակցութեան քաղբյուրոյում եղած գա-

դափարակն տարածանությունները խորանում էին նաև իշխանության համար մղվող պայքարով² /անդրադռնալով քաղքուրդույում տիրող մթնոլորտին և այնտեղ գոյություն ունեցող անձնական մրցակցությանը Ն. Կրուպսկայաթ. 1923 թ. հոկտեմբերին Գ. Զինովիևն ուղղված նամակում մասնավորապես գրում էր. , , ծս մտածում էի, իսկ արդյոք արժե, որ նա /Լեւինը - Վ.Գ./ առողջանա, երբ աշխատանքային ամենամոտ ընկերներն այդպես են վերաբերվում նրան, այդքան քիչ են հաշվի առնում նրա կարծիքը, այդպես աղավաղում նրա գաղափարները, , /³: Մոտավորապես այսպիսին էին կենտրոնում ստեղծված կառավարման մոդելի որոշ կողմերը, որոնցից կառանձնացնեինք՝ ա/իշխանության նկատմամբ կոմկոսսի մենաշնորհը, Բ/ համակարգի մյուս օղակների ստորադասությունը կոմկուսի համեմատությամբ, որը ենթադրում էր դրանց կողմից վերևից դիրեկտավորված քաղաքականության անվերապահ կատարում, Գ/ աշխատավորության ենթարկվածությունն այդ համակարգին, որտեղ գործելու հնարավորությունը տրվում էր, իսկ սահմաններն ու շրջանակները վերջին հաշվով որոշվում ու թելադրվում էին կուսակցական վերադաս մարմինների կամ կուսակցական վերնախավի ու առանձին անհատների կողմից: Ավելացնենք, որ որոշ փոփոխությունների ենթարկվելով հանդերձ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում հիմնականում գործում էր կառավարման այդօրինակ մոդելը, որի գործունեության համար առանձնանում են ա/ հեղկոմների գոյության և Բ/ խորհուրդների հաստատման ժամանակաշրջանները:

Հասկանալի է, որ հեղկոմների գոյության մոտ մեկտարյա ժամանակահատվածում, որը հագեցված էր զանազան բռնություններով, ավելորդ է խոսել ժողովրդավարության կամ պետության կառավարմանը աշխատավորության իրական մասնակցության մասին: Նշանակովի այդ մարմինների համեմատությամբ դրական քայլ էր խորհուրդների համակարգին անցնելը, որոնց առաջին ընտրությունները Հայաստանում տեղի ունեցան 1921 թ. դեկտեմբերին: Մինչև 20-ական թվականների կեսերը գործում էին ընտրական հայտնի սահմանափակումներ: Ժամանակի չափանիշներով լայն համարվող 1925-1926 և մասամբ 1926-1927 թթ. կամայանիների ժամանակ կոմկուսի կողմից վարվող խորհուրդների աշխուժացման քաղաքականության հետևանքով ընտրական մեծորը նկատելիորեն կրճատվեց, բնակչության շահագործողական համարվող շերտի որոշ մասին թույլատրվեց մասնակցելու ընտրություններին: Այդ ընթացքում իշխանության բարձրագույն համարվող մարմիններն ու այնտեղ ընդգրկվածները թեկուզև վերևից սահմանված շրջանակներում փոքր-ինչ ինքնուրույն գործելու հնարավորություն ստացան: Այդ կարմառե ժամանակահատվածն առանձնանում է ողջ ուսումնասիր-

վող ժամանակաշրջանի համար: Սակայն 20-ական թվականների վերջերին , ,մեծ բեկման, , շրջադարձային քաղաքականություն պայմանավորված, կտրուկ բայկեր կատարվեցին կառավարման համակարգում, որի արտահայտություններն էին , ,դասակարգային ջշամիներին, , քաղաքական կյանքից առավել վճականորեն հեռացնելու նշանաբանով ընթացած 1928-1929 թթ. խորհուրդների ընտրությունները /այդ ժամանակ շնչափոխումն աճեց ժայնագուրկների թիվը/ և , ,վնասարներին, , ու , ,սարսափներին, , կառավարման մարմիններից վճողելու լոգուեզով անցկացված 1929-1932 թթ. պետական ապարտի գտման լայնամասշտաբ կամպանիան: Վերոհիշյալ միջոցառումները էապես նպաստեցին Ստալինի անձնական իշխանության ամրապնդմանը, վարչարարական համակարգի թափ առնելուն /այն ինտենսիվ ձևով շարունակվեց 30-ական թվականներին/՝ գործընթաց, որի ընթացքում բանվոր դասակարգի եռադն ու խանդավառությունը օգտագործվում էր գործող համակարգի բնույթին ու պահանջներին համապատասխան, նպատակաուղղվում երկրում իրականացվող , ,մեծ բեկման, , քաղաքականության կենսագործմանը: Փաստորեն 20-ական թվականների վերջերից կառավարման ողջ համակարգը ենթարկված էր , ,բոլոր ժողովուրդների առաջնորդի, , ու նրան հնազանդ մերձավոր շրջապատի կամքին: Այդօրինակ համակարգում քաղաքական բոլոր կամպանիաները թելադրվում էին վերևից, պահանջում դրանց տառն ու ոգին հնազանդ ու անվերապահորեն կատարողներ: Մասնավորապես իշխանության մարմինների ընտրություններն ընթանում էին հայտնի սահմանափակումների, ընտրական համապատասխան համակարգի /այլընտրանքի բացակայություն, նախընտք ճրագրված ու նախապատրաստված հարմար թեկնածուների առաջադրում և այլն/ պայմաններում, որը վերջին հաշվով ձևական էր դարձնում խորհուրդների ընտրական կամպանիաների ընթացքում այդ տարիներին բնորոշ խանդավառությունն ու ակտիվությունը: Իսկ ժողովրդավարությունը պահանջում է քաղաքական գործառնության բազմակարծություն ու քաղաքական բարձր կուլտուրա, որը ձեռք է բերվում ազատ ընտրություններին, քաղաքական կամպանիաներին, քաղաքական ճրագրերի ձևավորմանը մասնակցելու փորձի կուտակման շնորհիվ: Ավելացնենք, որ 30-ական թվականներին երկրում մոլեգնող մասսայական բռնությունների պայմաններում /այդ ընթացքում քաղաքականությունից իսպառ բացառվեցին բարոյական սկզբունքները: Իսկ 20-րդ դարի փորձը, ամբողջատիրության փորձը ցույց է տալիս, որ բարոյական երաշխիքից զուրկ քաղաքականությունը դատապարտված է/ ընթացող քաղաքական

կամայանիւնքը առաջիկ մասսայականորեն ու շքերհայտորեն անցկացնելու արտաովոր պրակտիկան դրա հեղինակների ու կազմակերպիչների բարոյազրկութեան ապացույցն է: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում կառավարման համակարգի կազմավորման հիմնական սկզբունքներից մեկը դրա բանկորակնացումն էր, որը որոշակի պայմաններում նպատակ էր հետապնդում քաղաքական ասպարեզից հեռացնել անցանկալի կադրերին և նրանց փոխարինել վարչահրամայական համակարգի խնդիրներին ու բնույթին համապատասխանող հնազանդ կատարողներով: Ահա բանվոր դասակարգը դրված էր այնպիսի համակարգում, որտեղ տիրապետում էր մեկ գաղափարախոսութուն, մերժվում այլախոհութունը, պահանջվում վերևից մեկադրված քաղաքականութունն անվերապահորեն իրականացնողներ: Այդպիսի համակարգում կուսակցական վերահսկման կողմից դիրքավորված կուրսը մատուցվում էր որպես նախ և առաջ բանվոր դասակարգի շահերից ընդդ, ամեն ինչ ներկայացվում քաղաքական կյանքին իրականում չմասնակցող աշխատավորության կողմից ու անունից: Իրականում բանվոր դասակարգը հեռացված էր քաղաքական ասպարեզից և նրա եռանդը, խանդավառութունն ուսուցիչի կողմից գաղափարներին նվիրվածութունը օգտագործվում և շահարկվում էր, նպատակաուղղվում որոշակի քաղաքականութեան կենսագործման: Իշխանութեան ու կառավարման մարմիններում առաջնաշված բանվորները կամ թե ակամա դառնում էին նորաստեղծ խորհրդային բյուրոկրատիայի համալրման աղբյուր, բյուրոկրատիա, որը վարչահրամայական համակարգի ու Ստալինի անձնական իշխանութեան պատվարն ու հենարանն էր: Ստալինյան մոսկեղևիկայով հղկված կառավարման համակարգում նույնիսկ ,առաջնորդի,, համախոհների կանայք պատկանում էին ոչ թե նրանց, այլ համակարգին, որը կարող էր Գալիսինի և Մոլոտովի լույն յայն համաձայնութեամբ ,բռնագրավել,, անգամ նրանց կողակիցներին, իսկ վերջիններս էլ այդ գորհուրելի երևույթին վերաբերվեին ,ըմբռնումով,,: Յուրօրինակ օրենքներով գործող այդ համակարգում մարդուն վերապահված էր ,հնազանդ պոռտուկի,, դեր, որին չհարմարվելը կամ չենթարկվելը շատ ու շատ ազնիվ ու նվիրված կադրերի ֆիզիկական հաշվեհարդարի պատժառ դարձան: Այդ տեսակետից անթույլատրելի է գոյութուն ունեցող համակարգի խոցերը վերադրել փաստորեն ընտրության հնարավորութուններից զրկված շարքային կատարողներին /բնականաբար խոսքը մորթապաշտների ու սրիկաների մասին չէ/ և դատապարտել նրանց վարքագիծը: Այդ համակարգում դրվելը ոչ թե նրանց մեղքն էր, այլ դժբախտութեանը և ինչ որ իմաստով այսօրվա սերնդի ,առավելութունը,, 20-30-ական թվականների սերնդի նկատմամբ այն է, որ վերջիններս գործել են պատմական այլ հանգամանքներում: Ընդհանրապես այդ սերնդի մակտազիրը

հերոսական, ողբերգական ու հալածական է: Թերևս պարտոքսալ հնչի, բայց վերջին հաշիվով նա փաստորեն ինքն էր ստեղծել ու ,,հզորացրել,, այն համակարգը, որի ամենագոր ուժին ստիպված էր հնազանդորեն ենթարկվել, որի չզրկած օրենքներին զոհ գնացին շատ ու շատ ազնիվ մարդիկ և որի սլայմաններում նույնիսկ իր աշխատանքի շնորհիվ առկա էին նաև ձեռքբերումների ու նվաճումների: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում իշխանության ու կառավարման մարմիններում ընդգրկված բանվորների գործունեությունը գնահատելիս պետք է նաև նկատի ունենալ, որ պրոլետների բարդությունն ու նորությունը, դրանք լուծելու նրանց մտավոր հնարավորությունների սահմանափակությունը, կառավարման անհրաժեշտ փորձի բացակայությունն ու կուլտուրայի պակասը ստեղծում էին մի հալածական իրավիճակ: Երբ եռանդով ու խանդավառությամբ համակված այդ կադրերը /և կադրերն ընդհանրապես/ դեռևս չէին հասունացել իրենց առջև դրված խնդիրները խորությամբ հասկանալու և, չունենալով բավարար տեսական պատրաստվածություն համախ հոլյաները դնում էին ,,դասակարգային հոռառություն,, վրա, գործում, այսպես կոչված, պրոլետարական զգացողությամբ ու բանականությամբ, գրոհային տրամաբանությամբ ու վարչական մեթոդների բացարձակացմամբ՝ այդպիսով փորձելով լրացնել պրոֆեսիոնալիզմի պակասն ու կառավարման արվեստին տիրապետելու անբավարարությունը: Կառավարման համակարգում բանվորների գործունեությունը գնահատելիս պետք է նաև հաշվի առնել, որ նրանք գործել են կառավարման համապատասխան մոդելի ու մեխանիզմների պայմաններում, չափանիշ ընդունել այն, թե թելադրված ու թույլատրված սահմաններում գործելով ինչպես են օգտագործել եղած հնարավորությունները, այլ ոչ թե այսօրվա հեռավորությունից ու չափանիշներով պահանջել և ակնկալել ավելին: Հպետք է մոռանալ, որ շատ ու շատ ազնիվ մարդիկ զոհ են գնացել հենց այն բանին, որ համարձակվել են անցնել թույլատրվածի սահմանը: Այդ ժամանակաշրջանում գործող /հատկապես 20-ական թվականների վերջերից սկսած/ պետության կառավարման մոդելը բացառությամբ առանձին առկայծումների որոշակիորեն սահմանում, խստորեն սահմանափակում և պարբերաբար սեղմում էր բանվորների, աշխատավորության գործունեության շրջանակները՝ վերջին հաշիվով նրանց դարձնելով գոյություն ունեցող համակարգի ,,հանազանդ պտուտակներից,, մեկը: Այդ տեսակետից ոչ թե համակարգն էր մարդու համար, այլ ընդհանրապես և որոշ իմաստով դա ոչ այնքան բանվոր դասակարգի գործունեություն էր բառիս լայն հասկացողությամբ, որքան տվյալ համակարգի բնույթին համապատասխանեցված ու նրա կողմից հրահանգվող բաղադրանքները հնազան-

դրեն իրականացնողների գործողություն: Որոշ իմաստով ապագա սակարգային այդ քաղաքականությունը նախ և առաջ արտահայտում էր վարչաճարձայական համակարգի թափ առնելու գործընթացում ատվարացող խորհրդային բյուրոկրատիայի շահերը: Չնայած հրապարակախոսություն մեջ դրսևորվող ժխտողական տրամադրություններին, համհնայնդեպս կառավարման համակարգում բանվորների գործունեությունը ունեցել է նաև դրական ու ընդունելի կողմեր: Այս հարցը սերտորեն կապված է ընդհանրապես 20-30-ական թվականների պատմության զնահատման հետ: Մենք չենք բաժանում գոյություն ունեցող ժխտողական այն տեսակետը, որ խորհրդային պատմության ժամանակաշրջանում դրական փոփոխություններ չեն կատարվել: Այդ առումով հիշարժան են ակադեմիկոս Ա. Սախարովի /որին հազիվ թե խորհրդային իշխանության շատագույ կարելի է համարել / 1972 թ. գրված հետևյալ խոսքերը. «,Նախկինի պես չեմ կարող չզնահատել մեծ, բարերար փոփոխությունները /սոցիալական, մշակութային, տնտեսական/, որոնք տեղի են ունեցել մեր երկրում վերջին 50 տարվա ընթացքում՝ ինքս ինձ, սակայն, հաշիվ տալով այն բանում, որ նմանատիպ փոփոխություններ են կայացել շատ երկրներում, որ դրանք համաշխարհային առաջադիմության դրսևորումներ են»,⁴: Ավելացնենք, որ Հայաստանի վերաբերյալ համանման տեսակետ է հայտնել նաև Գերագույն խորհրդի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը⁵: Բնականաբար այն ողջ դրականը, որը կատարվել է մեր հանրապետությունում, արդյունք է նաև բանվոր դասակարգի գործունեության և առավել ևս այսօր անթույլատրելի է ընկնելով հալածակ ծայրահեղության մեջ մերժելիի հետ մեկտեղ մերժել նաև ընդունելին: Թերևս փառազրույթությունը արդեն վաղուց սպառել է 1920-1930-ական թվականների պատմության բազմաթիվ հարցերի անկողմնակալ ու անաշտ լուսաբանման իրեն հատկացված լիմիտը և այսօր պարզապես իրավունք չունի բավարարվելու կիսամշտարտություններով ու քաղաքականությանը ծայնակցելով կամ թուրք տալով ամբոխավարության առարկություններ չհանդուրժող մամլիչի աճող մշտմանը, դեպքերի ու դեմքերի երեկվա գունագարդումներն ու գովեստները փոխարինի, միանշանակ մերժմամբ կամ հայհոյանքներով՝ մոշորության դուռ բացելով վաղվա սերունդի համար և այդպիսով կարճամտորեն փորձելով ժխտելու գումարելիների տեղափոխությունից գումարի անփոփոխականության մասին հանրահայտ քրսիմբը: Այդ տեսակետից ժամանակակից և ապագա սերունդներին պետք է մշտադաստիգորեն ներկայացնել այդ բարդ ու հակասական ժամանակաշրջանի պատմությունը, սեփական ժողովրդի անցած մանապարհը իր բոլոր կողմերով, նրբերանգներով ու առանձնահատկություններով, նվաճումներով ու սխալներով՝ սխալներ, որոնց գիտական խորն ու համակողմանի վերլուծում-

Թյուները սերունդներին կարող է գերծ պահել այսօրվա ու վաղվա նույն-
նման սխալներից, ստեղծել զրանք չկրկնելու երաշխիքներ, քանզի անցյա-
լի ուսումնասիրությունն ինքնանպատակ չէ, այլ ունի ճանաչողական և
ուսուցողական անգնահատելի նշանակություն: Ռուս նշանավոր պատմաբան
Վ. Կլյուչևսկու արտահայտությամբ պատմությունը ոչինչ չի սովորեցնում,
նա պատժում է իր դասերը լավ չիմանալու համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՔԱՅԻՆ

Ա ռ ա ջ ա ը ա ն

1. Մանրամասն տե՛ս Տ. Պետրոսյան, Պետական իշխանության մարմինների կազմավորումը Սովետական Հայաստանում /1920-1925 թթ./, Երևան, 1985 ., էջ 40-43:
2. Արզիս Լուկաշին, Հոգվածներ, զեկուցումներ, Ճառեր, Երևան, 1986, էջ 25:
3. Գրական թերթ, 10 նոյեմբերի 1989 թ.:
4. Հ. Կարապետյան, Հայկական հանրապետության ստեղծման ու զոյառման պատմությունից, Երեկոյան Երևան, 26 մայիսի 1989 թ.:
5. Հեղինակների գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Սահրադյան, Բազմառնությունից կոմիտեները Հայաստանում /1917-1922/, Երևան, 1961 А.Эльчибекян, От ревкомов к Советам, Ереван, 1978; Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու /1920 թ. նոյեմբեր - 1922 թ. հունվար/, Երևան, 1974:
6. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, Երևան, 1967, էջ 201:
7. Խորհրդային Հայաստան, հիսգ տարի 1920-1925, Երևան, 1926, էջ 9:
8. ՀԿ/Բ/Կ 4-րդ համագումարի բանաձևերը, Երևան, 1926, էջ 3-4:
9. Տե՛ս Ю.Кукушкин, Сельские советы и классовая борьба в деревне /1921-1932 թթ./, М., 1968, էջ 139-141:
10. Հայաստանի նորագույն պատմության պետական կենտրոնական արխիվ /այսուհետև՝ ՀՆՊԿԿԱ/ ֆ. 112, ց.3, գ. 351, թ. 14:
11. Սովետական Նրուժյան կոմունիստական կուսակցությունը համագումարների, կոնֆերանսների և նենտկոմի պլենումների բանաձևերում և որոշումներում /1898-1986/, Բարգմանված է ուսաներեն իններորդ հրատարակությունից, հ.4, /1926-1929/, Երևան, 1987 /այսուհետև ՍՄԿԿ-ն բանաձևերում.../, էջ 46:
12. Տե՛ս Ю.Кукушкин, Сельские советы и классовая борьба в деревне, էջ 163, 156-157:
13. Նույն տեղում, էջ 163:
14. ՀՆՊԿԿԱ, ֆ. 112, ց.2, գ. 8, թ. 128:
15. Նույն տեղում, ց.3, գ.7, թ. 15:
16. Գ. Գեղամյան, Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները Հայաստանում ՆԵՊ-ի տարիներին /1921-1936/, Երևան, 1978, էջ 129:

17. Ю.Кукушкин, Сельские советы и классовая борьба в деревне, էջ 163:
18. Նույն տեղում, էջ 156-157:
19. ՍՄԿ-ն քանակներում..., Կ. 4, էջ 195:
20. Տե՛ս Историки спорят, 13 бесед, М., 1988, էջ 126:
Ավելացնենք, որ այդ ընթացքում Ն. Բուխարինին, Ա. Ռիկովին, Մ. Տոմսկուն մեղադրելով այսպես կոչված ,,աջ,, թեքման մեջ Ստալինն անձնական իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով կատաղի պայքար սկսեց պետության և կուսակցության մեջ բարձր պոստեր զբաղեցնող այդ գործիչների դեմ: ,,Մեծ քեկման,, կուրսը հաստատելու, փաստորեն Նե՛կ-ից հրաժարվելու իր գաղափարները գործնականում իրականացնելու համար՝ ձգտելով հնազանդ մեծամասնություն ունենալ Կենտկոմում, նա քաղաքական ասպարեզից հեռացրեց իրեն ընդդիմախոս վերջին բուլշևիկներին, ովքեր հանդես էին գալիս խորհրդային հասարակության զարգացման այլ ընտրանքով: Այդպիսով գործի էին դրվում առաջնորդի կամքը կատարող մեխանիզմն ու նրա հնազանդ օղակները /այլ կերպ ասած, վարչահրամայական համակարգը/: Երբ ունենում Ստալինի մերժվող շրջապատի ու համախոհների դիրքերի նկատելի ամրապնդում ու համախմբում՝ գործընթաց, որը ինտենսիվ ձևով շարունակվեց հետագայում:
21. Տե՛ս Правда , 1 հունվարի 1929 թ.:
22. Խորհրդային Հայաստան, 21 դեկտեմբերի 1928 թ.:
23. Աղյուսակը կազմել ենք արխիվային հետևյալ նյութերի հիման վրա.
ՀնդդԿԱ, ֆ. 112, ց.3, գ.351, գ.353, թ.37, ց.2, գ.8, թ.18, գ.366, թ.13, գ.134, ֆ. 193, ց.12, թ.7, գ.7, թ. 204:
24. Ի. Ստալին, Կ.11, էջ 196:
25. ՀնդդԿԱ, ֆ. 112, ց.4, գ. 201, թ. 86-87:
26. Նույն տեղում, ց.3, գ. 14, թ.73:
27. Նույն տեղում:
28. Մանրամասն տե՛ս Ց. Գևորգյան, Հայաստանում կուսակցական սովետական ղեկավար կադրերի պատրաստման պատմությունից /1920-1953 թթ./, Երևան, 1984, էջ 14-20:

29. Հարկ է նշել, որ Հայաստանում վարվող ներքին քաղաքականության հարցերում հեղկոմի անդամների միջև կային սկզբունքային տարաձայնություններ: Ա. Կասյանը /հիշարժան է նրա ելույթը Երևանում՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 9-ին/, Ալ. Քեկզաղյանը, Ա. Մոսվյանը գտնում էին, որ տեղական առանձնահատկությունների պայմաններում միշտ չէ ուսուսկան փորձը Հայաստանում մեխանիկորեն կիրառել, անընդունելի էին համարում ժպյալ հանգամանքներում բունությունների լայնամասշտաբ գործադրումը /հիշեցնենք, որ փաստորեն համանման մոտեցում էր շարադրված Կովկասի կոմունիստներին ուղղված Վ. Լենինի 1921 թ. ապրիլի 14-ի հայտնի նամակում: Այնտեղ խորհուրդ էր տրվում հաշվի առնել, իրենց հանրապետությունների դրության յուրահատկությունը, ի տարբերություն ՌՍՖՍՀ-ի դրության ու պայմանների,, , ցուցաբերել, , , ալելի մեղմություն, զգուշություն, զիջողականություն մանր բուրժուազիայի, ինտելիգենցիայի և մանավանդ գյուղացիության նկատմամբ, , , , չընդօրինակել նույնությամբ մեր տակտիկան, : Տեն Վ. Լենին, Եժ, հ. 43, էջ 237-239: Այս ոգով էր նաև Ալ. Մյասնիկյանի ելույթը 1921 թ. մայիսին Երևանում: Մանրամասն տեն Ալ. Մյասնիկյան, ընտրի երկեր, Երևան, 1957, էջ 332-338/: Ծայրահեղ դիրքորոշում ունեին Գ. Ալիբանյանը, Ա. Նուրիջանյանը, Ի. Դովլաթյանը, որոնք զուտ բունի գործողությունների կողմնակից էին: Մանրամասն տեն Դ. Галоян, Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье 1900-1922, Ереван, 1969, Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի բանի հարցեր /1920-1922 թթ./, /ժողովածու/, Երևան, 1987, էջ 10-27, 95-104, Գ. Մանուկյան, Ա. Վիրաբյան, , , . . . Իսկ ժշմարտությունն ալելի թանկ է, , , Երեկոյան Երևան, 23 մայիսի 1989 թ.: Մենք հիմնականում բաժանում ենք վերոհիշյալ ժողովածուում Հայաստանում, , , ռազմական կոմունիզմի, , , քաղաքականության իրականացման անհրաժեշտության հարցում Գ. Գեղամյանի և Կ. Սարգսյանի տեսակետը: Ավելացնենք, որ խորհուրդների առաջին համագումարում /1922 թ. հունվար/ Ալ. Մյասնիկյանը նշում էր, որ ; , Եթե այսօր Ռուսաստանի քաղաքականությունը համարվում է նոր՝ այդ քաղաքականու-

Թյունը հենց սկզբից պիտի կիրառվեր Հայաստանում, : Տես
Ալ. Մյասնիկյան, Ընտիր երկեր, էջ 394:

30. Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի
բանի հարցեր, էջ 101:
31. Մանրամասն տես А.Григорьянц, Формирование и развитие техни-
ческой интеллигенции Армении, Ереван, 1966, стр.96-97.
32. Տես К.Худавердян, Культурная революция в Советской Армении,
Ереван, 1966, էջ 157-158, Գ. Մանուկյան, Ա. Վի-
րաբյան, ,...Իսկ ժշկարությունն ավելի թանկ է, , , երե-
կոյան երևան, 23 մայիսի 1989 թ.:
33. Ալ. Մյասնիկյան, Ընտիր երկեր, էջ 335-336:
34. Տես А.Аскеров, А.Спектор, Молодежь и массовая работа в Сове-
тах, М., 1930; Я.Малецкий. Массовая работа горсоветов; М.,
1929; М.Карева, Шефство и соцсовместительство, Л., 1932;
М.Буров, Шефство заводов над госаппаратом (завод №24-Мос-
финотдел), М., 1930; А.И.Берг, Массы учатся управлять госу-
дарством, М., 1933; М.Хавевский. Чистка как метод борьбы за
пролетарский госаппарат, М., 1932.
35. Տես Рабочий класс - ведущая сила в строительстве социалисти-
ческого общества 1921-1937, т.2, М., 1984.
36. Д.Рогачевская, Из истории рабочего класса СССР в годы
индустриализации. 1926-1927; М., 1959; Ее же. Рабочий
класс СССР (1926-1929гг), М., 1960; Советский рабочий класс.
Краткий исторический очерк (1917-1973), М., 1975; Ю.Кукуш-
кин. Исторический путь Советов в СССР, М., 1966;
37. Д.Морозов, В.Портнов, Органы ЦКК НК РКИ в борьбе за совер-
шенствование Советского государственного аппарата (1923-
-1934гг), М., 1964; С.Иконников, Организация и деятель-
ность объединенных органов ЦКК -РКИ в 1923-1934гг.М.,
1971; Краснов, ЦКК - РКИ в борьбе за социализм (1923-
- 1934гг), Иркутск, 1973;
38. Տես Д.Морозов, В.Портнов, , ԿԶԿ. աշխ., էջ 154:
39. Տես История СССР с древнейших времен до наших дней. Вторая се-
рия, т.7, М., 1967; т.8, М., 1968.

40. И.Ворожейкин, С.Сенявский, Рабочий класс - ведущая сила советского общества (Вопросы методологии и историографии), М., 1977.
41. В.Сидоровцев, Государственная деятельность рабочего класса БССР (1921-1937 гг.), Минск, 1978.
42. В.Чумаченко, Общественно-политическая деятельность рабочего класса Украины в период строительства социализма в СССР (1926-1937 гг.), Днепропетровск, 1973.
43. Ленинградские рабочие в борьбе за социализм. Л., 1965.
44. И.Луковцева, Руководящая роль рабочего класса в управлении государством (1926-1932), автореф. дис. канд. ист. наук, М., 1968; А.Виноградов, Рабочий класс СССР в управлении государством (1933-1937 гг.), автореф. дисс. канд. ист. наук, М., 1968.
45. Ш.Тетвадзе, Коммунистическая партия Грузии - организатор трудовой и политической активности рабочего класса (1926-1932 гг.), автореф. дис. канд. ист. наук, Тбилиси, 1966.
46. Е.Гинпельсон, Рабочий класс в управлении Советским государством, нояб. 1917-1920 г., М., 1932; П.Юлин, Рабочий класс в управлении общенародным государством; по материалам РСФСР (1961-1971 гг.), Л., 1984; Н.Демочкин, Советский рабочий класс в управлении государством, М., 1984.
47. Ա. Գրիգորյան, Հայաստանի բանվոր դասակարգը 40 տարում, Երևան, 1960, Հ. Կարապետյան, Սովետական Հայաստանի բանվոր դասակարգի ձևավորումը և զարգացումը /1920-1940/, Երևան, 1980. С.Аллахвердян - Роль рабочего класса в победе колхозного строя в Армении (1927-1935), Ереван, 1969.
Ա. Բաղմանյան, Հայաստանի վոլկուսը բանվոր-գյուղացիական դաշինքի ճամար մղված պայքարում, Երևան, 1976: Գ. Գեղամյան, Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները Հայաստանում և ԵՊ-ի տարիներին /1921-1936/, Երևան, 1978 և այլն:
48. Ա. Գրիգորյան, Հայաստանի բանվոր դասակարգը 40 տարում:
49. Հ. Կարապետյան, Նշվ. աշխ.:

50. Ե. Պողոսյան, Լենինյան վերահսկողությունը զործողության մեջ /Հայաստանի նվաճումների և ԲԳՏ-ի զործունեության պատմությունից 1920-1934/, Երևան, 1978, Ա. Հակոբյան, Հայաստանի բանվորագյուղացիական տնտեսության զարգացման միջոցառումներ /1920-1934/, Երևան, 1974; Ն. Ասատրյան, Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական վերահսկողության մարմինները պետական կարգապահության և օրինականության ամրապնդման համար մոզման պայքարում, Երևան, 1983:
51. Տես՝ В. Даллакян, Государственная деятельность рабочего класса Армянской ССР в период построения социализма (1926-1937 гг.), автореф. дис. канд. ист. наук, Ереван, 1986.
52. Տես՝ Историки отвечают на вопросы, М., 1988; Страницы истории КПСС: Факты. Проблемы. Уроки, М., 1988; Историки спорят. 13 бесед, М., 1988; Урок дает история, М., 1989; Переписка на исторические темы. Диалог ведет читатель, М., 1989; Страницы истории советского общества. Факты, проблемы, люди, М., 1989.
53. Ալ. Մյասնիկյան, Խորհրդային Հայաստանի ուղին, Խիճիկ, 1924, էջ 17: Ալ. Մյասնիկյանի կարծիքով, այդ օգնությունները տվեց, որովհետև Հայաստանում դրա համար, «պատրաստ հող կար», : Տես նույն տեղում: Ավելացնենք, որ հանրապետության համար ստեղծված ծանր պայմաններում երկրի տարբեր շրջաններից մեծ օգնություն ստացվեց: Ս. Լուկաշինը նշում էր. «,Մենք անցյալ տարի ապրիլ ենք Ռուսաստանի օգնությամբ, այնտեղից ստանալով մոտ 5 միլիոն ուղւրի, ոսկու արժողությամբ ապրանքներ, այն էլ մի այնպիսի ժամանակ, երբ Ռուսաստանն ունեցել է սով բառիս բուն նշանակությամբ», : Տես Խորհրդային Հայաստան, 1 հունվարի 1922 թ.:
54. Ալ. Մյասնիկյան, Ընտիր երկեր, էջ 384:
55. Խորհրդային Հայաստան, 1920-1925, էջ 27-28:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

1. Հասարակական քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտի արխիվ /այսպես հետև ՀԲՀԽ/ ֆ. 1, ց. 2, գ. 2, թ. 41:
2. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, էջ 197:
3. ՀԲՀԽ, ֆ. 1, ց. 6, գ. 3, թ. 8-12:
4. Հնդկ, ֆ. 112, ց. 3, գ. 351, թ. 26, Խորհրդային Հայաստան, 1920-1925, էջ 12:
5. Նույն տեղում, ց. 4, գ. 204, , Խորհրդային Հայաստան, , 20 մարտի 1926 թ.:
6. Խորհրդային Հայաստան, 20 մարտի 1926 թ.:
7. Հնդկ, ֆ. 112, ց. 3, գ. 367, հ. 5, ց. 4, գ. 238, թ. 12:
8. Նույն տեղում, ց. 2, գ. 265, թ. 39-45, ց. 3, գ. 398, թ. 28, Խորհրդային Հայաստան, 24 նոյեմբերի 1935 թ.:
9. Տե՛ս КОММУНИСТ , 26 դեկտեմբերի 1934 թ.:
10. Հնդկ, ֆ. 112, ց. 3, գ. 398, թ. 28:
11. Նույն տեղում, գ. 391, թ. 49-50:
12. Նույն տեղում, գ. 367:
13. Նույն տեղում, ց. 4, գ. 213, թ. 2:
14. Տե՛ս КОММУНИСТ , 18 նոյեմբերի 1934 թ.:
15. Սոցալիզմ, 18 նոյեմբերի 1934 թ.:
16. Բանվոր, 17 նոյեմբերի, Լեռնագործ, 20 նոյեմբերի 1934 թ.:
17. Սոցալիզմ, 16 նոյեմբերի 1934 թ.:
18. Հնդկ, ֆ. 112, ց. 3, գ. 398, թ. 67, ց. 2, գ. 257, թ. 34:
19. Տե՛ս КОММУНИСТ , 26 դեկտեմբերի 1934 թ.:
20. Նույն տեղում:
21. Հնդկ, ֆ. 112, ց. 4, գ. 209, թ. 124:
22. Խորհրդային շինարարություն, 1 նոյեմբերի 1934 թ.:
23. Հնդկ, ֆ. 112, ց. 4, գ. 213, թ. 117:
24. Նույն տեղում, թ. 119:
25. Խորհրդային շինարարություն, 23 նոյեմբերի 1934 թ.:
26. Հնդկ, ֆ. 65, ց. 2, գ. 1367, թ. 33:
27. Նույն տեղում, թ. 13:
28. Նույն տեղում, ֆ. 112, ց. 4, գ. 208, թ. 9:
29. Նույն տեղում, ֆ. 193, ց. 12, գ. 40, թ. 17:
30. Նույն տեղում, թ. 24, 28:

31. Խորհրդային Հայաստան, 22 նոյեմբերի 1934 թ.:
32. ՀԲՀԽԱ, ֆ. 47, ց.1, գ.115, թ.7:
33. ՏՆՍ КОММУНИСТ, 26 դեկտեմբերի 1934 թ.:
34. Բանվոր, 25 դեկտեմբերի 1929 թ.:
35. ՏՆՍ КОММУНИСТ, 20 նոյեմբերի 1934 թ.:
36. ՀՆՊՊԿԱ, ֆ. 112, ց.4, գ.208, թ. 107:
37. Նույն տեղում:
38. Խորհրդային Հայաստան, 21 փետրվարի 1929 թ.:
39. ՀՆՊՊԿԱ, ֆ. 112, ց.2, գ.368, թ.107-109:
40. Քանաքեռչին, 17 նոյեմբերի 1934 թ.:
41. Բանվոր, 10 հոկտեմբերի 1934 թ.:
42. ՏՆՍ КОММУНИСТ, 20 նոյեմբերի 1934 թ.:
43. Նույն տեղում:
44. Նույն տեղում, 9 հունվարի 1935 թ.:
45. ՏՆՍ ИЗВЕСТИЯ, 14 սեպտեմբերի 1934 թ.:
46. ՏՆՍ КОММУНИСТ, 6 հոկտեմբերի 1934 թ.:
47. ՏՆՍ КОММУНИСТ, 8 հոկտեմբերի 1934 թ., Խորհրդային Հայաստան, 9 հոկտեմբերի 1934 թ., Սոցալշավ, 21 հոկտեմբերի 1934 թ., Պղնձի Ֆրոնտում, 26 հոկտեմբերի 1934 թ.:
48. Բանվոր, 26 նոյեմբեր 1934 թ.:
49. ՏՆՍ КОММУНИСТ, 28 նոյեմբերի 1934 թ.:
50. Խորհրդային շինարարություն, 1934 թ. № 3, ՀՆՊՊԿԱ, ֆ.112, ց. 2, գ. 547:
51. ՀՆՊՊԿԱ, ֆ. 112, ց.2, գ. 257, թ.2, ց.4, գ. 238, թ. 12:
52. Պղնձի Ֆրոնտում, 15 դեկտեմբերի 1934 թ.:
53. Երկաթուղային, 18 հոկտեմբերի 1934 թ.:
- Բ. Շիգանյանը 1934 թ. մտնելով լավագույն մեքենավորների համախուժեցնական և անդրկովկասյան մրցության մեջ՝ երկրամասում գրավել էր առաջին տեղը:
54. Խորհրդային Հայաստանի 15 տարին թվելով, Երևան, 1935, էջ 239:
55. Խորհրդային Հայաստան, 1 հունվարի 1922 թ.:
56. Նույն տեղում:
57. ՀՆՊՊԿԱ, ֆ. 112, ց.4, գ. 198, թ. 132:
58. Նույն տեղում, ց. 2, գ. 752, թ. 12-13:
59. Աղյուսակը կազմել ենք հետևյալ նյութերի հիման վրա. Խորհրդային Հայաստանի 15 տարին թվելով, էջ 239; ՀՆՊՊԿԱ, ֆ. 112, ց.3, գ.43, թ.3, գ. 351, ց.25, գ. 366, թ.14;

- զ. 398, թ. 60, ֆ. 193, ց.12, զ. 7, թ.36; Խորհրդային Հայաստանի 15 տարին թվերով ժողովածուում խորհուրդների անդամների թվում բանվորների ցուցանիշը 1927 թ. կազմում էր 40,5, իսկ 1935 թ.՝ 54,9 տոկոս: Քանի որ արիթմային մի շարք փաստաթղթերում նշվում են մեր վկայակոչած թվերը, ուստի նախապատվությունը տրվել է դրանց:
60. Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության համառոտ ժամանակագրություն /1920-1980/, Երևան, 1981, էջ 99:
61. Արտ. Կարինյան, Ժողովուրդների բարեկամության դրոշի ներքո, Երևան, 1976, էջ 20:
62. Հ. Կարապետյան, Նշվ. աշխ., էջ 147; Հնդդակ, ֆ. 112, ց.2, զ. 134, թ. 14-20, ց.3, զ. 398, թ.60:
63. Հնդդակ, ֆ. 112, ց.3, զ. 351, թ.25:
64. Նույն տեղում, զ. 408, թ.11, ց.2, զ. 134, թ. 14-20:
65. Նույն տեղում, ց.3, զ. 365, թ. 104:
66. Նույն տեղում, զ. 478, թ.3:
67. Տե՛ս В.Сидорцов, Նշվ. աշխ., էջ 64:
68. Բանվոր, 8 փետրվարի 1931 թ.:
69. Հնդդակ, ֆ. 112, ց.2, զ. 265, թ.35:
70. Նույն տեղում, ց.3, զ. 408, թ. 11, ց. 2, զ. 134, թ. 14-20:
71. Աղյուսակը կազմել ենք հետևյալ նյութերի հիման վրա, Հնդդակ, ֆ. 112, ց.3, զ. 366, թ.7-9, զ. 496, թ.17, զ. 351, թ. 20-21, զ. 398, թ.28, թ. 47-50:
72. Հնդդակ, ֆ. 112, ց.3, զ. 398, թ.29-30, թ.37, զ. 43, թ.1:
73. Նույն տեղում, զ. 398, թ. 163:
74. Ս. Ամիրջան, Հասարակության սոցիալական կառուցվածքի վերափոխումն ու զարգացումը Հայկական ՍՍՀ-ում, Երևան, 1981, էջ 148- - 149:
75. Աղյուսակը կազմել ենք հետևյալ նյութերի հիման վրա. Հնդդակ, ֆ. 112, ց.3, զ.43, թ.9, զ. 366, թ.10, զ.594, թ.39, զ. 503, թ.5, ՀԽՍՀ բանվորների, գյուղացիների և կարմիր-բանակայինների Ա համագումարը, Երևան, 1922, էջ 129, ՀԽՍՀ բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների Բ համագումարը, Երևան, 1922, էջ 157: ՀԽՍՀ խորհուրդների չորրորդ համագումարը: Սղագրական հաշվետվություն, Երևան, 1926, էջ 179: Տողերիս հեղինակը անհրաժեշտ է համարում բացատրություններ տալ աղյուսակում բերված որոշ փաստերի մասին: 6-րդ համագումարին վերաբերող

փաստաթղթում աղյուսակի , , ընդամենը բանվորներ , , սյունակում բացի , , առաջ քաշված բանվորներ , , վերնագրից նշված է նաև , , կուսակցական աշխատող ընտրությամբ և առաջաջամբ , , և , , արհմիութենական աշխատող ընտրությամբ և առաջաջամբ , , վերնագրեր , որոնց ցուցանիշը միասին կազմում է 5 օ/օ : Սակայն նույնիսկ այդ քիմն էլ ավելացնելով առաջաջված և արտադրության բանվորների բանակի վրա՝ բանվորների ընդհանուր ցուցանիշը կազմում է 32,7 օ/օ , իսկ փաստաթղթում նըշված է 34,4 օ/օ : Տե՛ս ՀՆՊՊԿԱ : ֆ. 112, ց.3; գ. 366, թ.10 : 7-րդ համագումարին վերաբերող արևիմային փաստաթղթում նըշված չէ գյուղատնտեսական բանվորների և բաղրակների տվյալը , որ ստացել ենք բանվորների ընդհանուր թվից հանելով արտադրության և առաջաջված բանվորների ընդհանուր թվից հանելով արտադրության և առաջաջված բանվորների բանակը : Տե՛ս ՀՆՊՊԿԱ , ֆ. 112, ց.3, գ. 398, թ.32 : 8-րդ համագումարին վերաբերող փաստաթղթում նշված է ընդամենը բանվոր 22,1 օ/օ , որից արտադրության և տրանսպորտի՝ 22,1 , գյուղատնտեսություն չկա և առանձին նշված է վերնագիր , , վարչատնտեսական և հասարակական պաշտոնների ղեկավարներ և պատասխանատու աշխատակիցներ , , , որոնցից նախկին բանվորներ՝ 16,4 օ/օ : Տե՛ս ՀՆՊՊԿԱ , ֆ. 112, ց.3, գ. 503, թ.5 : Նրանց ներկայացրել ենք , , առաջ քաշված , , բանվորներ սյունակում : 9-րդ համագումարին վերաբերող փաստաթղթում նշված է արտադրության և տրանսպորտի բանվորներ 15,3 , գյուղատնտեսություն՝ 2,3 և ընդամենը բանվորներ 17,6 օ/օ : Առանձին նշված է , , վարչատնտեսական և հասարակական պաշտոնների ղեկավարներ և պատասխանատու աշխատակիցներ , , , որոնցից նախկին բանվորներ 9,3 օ/օ : Տե՛ս նույն տեղում ; Նրանց ներկայացրել ենք , , առաջաջված բանվորներ , , սյունակում :

76. Պղնձի ֆրոնտում , 26 հոկտեմբերի 1934 թ. :

77. Աղյուսակը կազմել ենք հետևյալ նյութերի հիման վրա . ՀԽՍՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր 1926-1927 և 1927-1928 թթ. : Նրևան , 1929 , էջ 1-5 , ՀՆՊՊԿԱ , ֆ. 112, ց.2, գ. 914, թ. 180-182, ց.3, գ. 398, թ. 56 : Ավելացնենք , որ որոշ ժամանակ Հայկենտգործկոմի նախագահը առաջաջված բանվոր Գևորգ Հանեսողլյանն էր :

78. Տե՛ս Рабочий класс-ведущая сила, էջ 315-316:
79. ՀնՊՊԽԱ, ֆ. 112, ց. 3, գ. 43, թ. 1-9, գ. 504, թ. 4-13, գ. 594, թ. 38-39, գ. 366, թ. 10, գ. 496:
80. Նույն տեղում, ց. 3, գ. 504, թ. 8:
81. Նույն տեղում, գ. 594, թ. 39:
82. Նույն տեղում, գ. 504, թ. 13:
83. Նույն տեղում, գ. 7, թ. 20:
84. ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի հաշվետու նյութեր ՀԿ/Բ/Կ 6-րդ համագումարին, Երևան, 1929, էջ 87:
85. Նույն տեղում, էջ 93:
86. 1927 թ. ՀԱՄԿԽ-ը անց էր կացրել լավագույն սեկցիայի մրցույթ:
Այդպիսին համարվում էր այն սեկցիան, որի անդամների մեծ մասը արտադրության բանվորներ էին: Հայաստանում լավագույն սեկցիայի մրցանակի արժանացել էր Երևանի Քաղխորհրդի կոմունալ-շինարարական սեկցիան:
87. ՀնՊՊԽԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 952, թ. 119:
88. Նույն տեղում, ց. 3, գ. 403, թ. 11-17:
89. Նույն տեղում, ֆ. 193, ց. 12, գ. 35, թ. 56:
90. Նույն տեղում, ֆ. 112, ց. 3, գ. 408, թ. 17:
91. Նույն տեղում, ց. 2, գ. 1097, թ. 25:
92. Նույն տեղում, ֆ. 193, ց. 12, գ. 48, թ. 2-3:
93. Նույն տեղում, գ. 108, թ. 33:
94. Նույն տեղում, ֆ. 112, ց. 2, գ. 119:
95. Նույն տեղում, ց. 3, գ. 362, թ. 1:
96. Նույն տեղում, գ. 368, թ. 114:
97. Նույն տեղում, ֆ. 193, ց. 12, գ. 103, թ. 145:
98. Նույն տեղում, ֆ. 112, ց. 2, գ. 222, թ. 110:
99. Տե՛ս Правда , 10 սեպտեմբերի 1930 թ.:
100. Խորհրդային Հայաստան, 19 հոկտեմբերի 1930 թ.:
101. ՀնՊՊԽԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 248, թ. 1-3:
102. Նույն տեղում, ֆ. 193, ց. 12, գ. 131, թ. 9-12:
103. Նույն տեղում:
104. Նույն տեղում, ֆ. 112, ց. 2, գ. 1041, թ. 75:
105. Նույն տեղում, թ. 8-9:
106. Տե՛ս Коммунист , 30 հունիսի 1935 թ.:
107. ՀնՊՊԽԱ, ֆ. 193, ց. 12, գ. 35, թ. 56:
108. Նույն տեղում, թ. 118:

109. Նույն տեղում, ֆ. 112, ց.3, գ. 408, Թ.11:
110. Նույն տեղում, ց.2, գ. 1213, Թ.7, ֆ. 360, ց. 1, գ. 18, Թ.12:
111. Խորհրդային շինարարություն, 1932 թ., № 1, էջ 7:
112. Հարվածային տեքստիլագործ, 1 փետրվարի 1932 թ.:
113. Հնդդկա, ֆ. 112, ց.2, գ. 1041, Թ. 32:
114. Նույն տեղում, գ. 978, Թ. 109, գ. 1975, Թ. 109:
115. Նույն տեղում, ֆ. 193, ց.12, գ. 108, Թ. 150-151:
116. Տե՛ն Коммунист , 30 սեպտեմբերի 1936 թ., Կառուչուկի համար,
15 փետրվարի 1936 թ.:
117. Տե՛ն Коммунист , 30 սեպտեմբերի 1936 թ.:
118. Տե՛ն Рабочий класс в управлении государством , էջ 88:
119. Նույն տեղում:
120. ՄՄԿԿ-ն բանաձևերում... հ.5, էջ 320-321:
121. Հնդդկա, ֆ. 112, ց.2, գ. 353, Թ.31:
122. Նույն տեղում, ֆ. 128, ց.1, գ. 608, Թ.3, գ. 1041, Թ. 25:
123. Նույն տեղում, ֆ. 112, ց.3, գ. 408, Թ. 19:
124. Նույն տեղում, ց.2, գ. 368:
125. Նույն տեղում, Թ. 110:
126. Նույն տեղում:---
127. Նույն տեղում, Թ. 1:
128. Նույն տեղում, գ. 1213, Թ.12, ֆ. 360, ց.1, գ. 18, Թ. 17:
129. Նույն տեղում, գ. 1213, Թ.90:
130. Նույն տեղում, գ. 2123, Թ. 150:
131. Նույն տեղում, Թ.2:
132. Նույն տեղում, գ. 368, Թ.1:
133. Նույն տեղում, ց. 3, գ. 496, Թ.14: Խորհրդային շինարարություն,
1932 թ., № 1, էջ 7, 1933, № 1, էջ 14:
134. Տե՛ն Известия , 21, 22 սեպտեմբերի 1932 թ.:
135. Հնդդկա, ֆ. 112, ց.2, գ. 368, Թ. 45:
136. Խորհրդային Հայաստան, 28 սեպտեմբերի 1932 թ.:
137. Հնդդկա, ֆ. 112; ց.2, գ. 1123, Թ. 2, գ. 368, Թ.1:
138. Նույն տեղում, գ. 523, Թ.1:
139. Նույն տեղում, գ. 1161, Թ. 20:
140. Նույն տեղում, ֆ. 360, ց.1, գ. 18, Թ.18: Խորհրդային շինարարություն,
1934 թ., № 4, էջ 27:
141. Խորհրդային շինարարություն, 1933 թ., № 2-3, էջ 17, 21,
4, էջ 11:

142. Նույն տեղում, 1934 թ., № 4, էջ 27:
143. Խորհրդային Հայաստան, 21 հոկտեմբերի 1936 թ.:
144. Հնդկական, ֆ. 112, ց.3, գ.504, թ.6:
145. Տե՛ս КИСС в резолюциях..., т.5, 1931-1941, М.,
էջ 159:
146. Հնդկական, ֆ. 112, ց.2, գ.523, թ.1, ց.3, գ.504, թ.6: Խորհրդ-
ային շինարարություն, 1934 թ., ապրիլ, էջ 34:
147. Խորհրդային Հայաստան, 14 փետրվարի 1931 թ.:
148. Հնդկական, ֆ. 112, ց.3, գ.7, թ.79:
149. Նույն տեղում, գ. 15, թ. 226:
150. Խորհրդային Հայաստան, 12 ապրիլի 1929 թ.:
151. Հնդկական, ֆ. 112, ց.3, գ. 15, թ. 30:
152. Նույն տեղում, թ. 234:
153. Նույն տեղում, գ. 22, թ. 7-9:
154. Նույն տեղում, գ. 25, թ. 16:
155. Խորհրդային Հայաստան, 17 փետրվարի 1931 թ.:
156. Մանրամասն տե՛ս Հնդկական, ֆ. 112, ց.3, գ.90, թ.8-10, գ.44,
թ. 25 և այլն:
157. Նույն տեղում, գ. 90, թ. 8-9:
158. Նույն տեղում, գ. 49, թ. 10-11:
159. Տե՛ս Рабочий класс в управлении государством , էջ 83:
160. Հնդկական , ֆ. 112, ց.2, գ. 211, թ. 49-50:
161. Նույն տեղում, գ. 342, թ. 27:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

1. Ինչպես նշվել է կառավարման համակարգում բախվորների ընդգրկման անհրաժեշտությունն արտահայտվում էր Խորհրդային պետության դեկլարացիայի կողմից: Մասնավորապես Վ. Լենինը նշում էր. ,...Մենք գիտենք, որ շարքային բախվորների և գյուղացիների մեջ շատ ու շատ մարդիկ կան, որոնք ափիւրված են աշխատավոր մասսայի շահերին և ընդունակ են դեկլարացիայի աշխատանքի: Նրանց մեջ կան կազմակերպչական և վարչական այնպիսի տաղանդներ, որոնց մենք ամեն կերպ օգտուում ենք և պետք է օգնենք առաջ գնալու և ձեռնարկելու սոցիալիզմի կառուցման աշխատանքին,,: Տե՛ս Վ. Լենին, ԵԼԺ, հ. 39, էջ 280:
2. ՍՄԿԿ-ն բանաձևերում... հ. 4, էջ 131:
3. Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության 4-րդ համագումարի բանաձևերը, էջ 5:
4. ՀՔՀԽԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 9, թ. 38:
5. Խորհրդային Հայաստան, 17 փետրվարի 1925 թ.:
6. Նույն տեղում, 8 օգոստոսի 1929 թ.:
7. ՀՔՀԽԱ, ֆ. 1, ց. 6, գ. 3, թ. 48:
8. Տե՛ս "Варя Востока", 24 նոյեմբերի 1927 թ., ՀՔՀԽԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 9, թ. 38:
9. ՀՔՀԽԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 9, թ. 38:
10. Խորհրդային Հայաստան, 27 ապրիլի 1927 թ.:
11. ՀԿ/Բ/Կ 6-րդ համագումարի բանաձևերն ու որոշումները, էջ 16:
12. ՀնդդԿԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 460, թ. 12, ֆ. 65, ց. 2, գ. 651, թ. 63:
13. Մանրամասն տե՛ս Նույն տեղում, ֆ. 65, ց. 2, գ. 752, գ. 651:
14. Նույն տեղում, գ. 752, թ. 65:
15. Խորհրդային Հայաստան, 3 հունվարի 1930 թ.:
16. ՀնդդԿԱ, ֆ. 65, ց. 2, գ. 651:
17. Նույն տեղում, թ. 66, 100:
18. Գ. Գեղամյան, նշվ. աշխ., էջ 241-242:
19. ՀնդդԿԱ, ֆ. 65, ց. 2, գ. 651, գ. 752:
20. Խորհրդային Հայաստան, 3 հունվարի 1930 թ.:
21. Նույն տեղում:
22. ՀնդդԿԱ, ֆ. 65, ց. 2, գ. 651:
23. ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի հաշվետու նյութեր ՀԿ/Բ/Կ 6-րդ համագումարին, էջ 20:

24. ՀնդդհԱ, ֆ. 65, ց. 2, գ. 416, թ. 3:
25. Նույն տեղում, ց. 4, գ. 263, թ. 18:
26. Նույն տեղում, ց. 2, գ. 752, թ. 22:
27. Մանրամասն տես Հ. Ֆելքյան, Հայաստանի պարբերական մամուլը սոցիալիզմի կառուցման պայքարում, Երևան, 1970, էջ 270-273:
28. ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի հաշվետու նյութեր ՀԿ/Բ/Կ 6-րդ համագումարին, էջ 30:
29. Գ. Գեղամյան, նշվ. աշխ., էջ 241:
30. Հարցի առանձին կողմեր լուսաբանելիս օգտագործել ենք նաև Կ. Կոզմոյանի՝ Երևանի Սո. Շահումյանի անվան կաշվի գործարանի 75 տարին, Երևան, 1969, Նույնի՝ Զաղաքների զարգացումը Սովետական Հայաստանում /1920-1970/, Երևան, 1977, աշխատությունների որոշ բաժինները: Տեղյալներ ենք վերցրել նաև Խորհրդային Հայաստան Քերթի 1933 թ. ապրիլի 26-ի և 1936 թ. օգոստոսի 5-ի համարներին:
31. ՀԶՀԽԱ, ֆ. 4, ց. 4, գ. 386, թ. 13, 15: Ավելացնենք, որ մենք անընդունելի ենք համարում հին մտավորականության նկատմամբ Կենտկոմի դեկլարության ունեցած դրական վերաբերմունքին ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի 4-րդ պլենումի /1928 թ./ տված բացասական գնահատականները: Տես ՀԿ/Բ/Կ կուս. ԿԿ-ի 4-րդ պլենումի բանաձևը. Երևան, 1928, էջ 10:
32. ՀԶՀԽԱ, ֆ. 1, ց. 78, գ. 1699:
33. Նույն տեղում, գ. 3944: Ա. Գալոյանի մասին տես նաև Ա. Զքմյան, Անկաշառ կոմունիստը, Սովետական Հայաստան, 6 ապրիլի 1989 թ.:
34. Տես Ս. Ամիրջյան, Երբ վրա հասավ 1936-ը, Երեկոյան Երևան, 30 օգոստոսի 1988 թ.Տ
35. ՀԶՀԽԱ, ֆ. 4, ց. 4, գ. 386, Խորհրդային Հայաստան, 25 մարտի 1930 թ.:
36. ՀԶՀԽԱ, ֆ. 1, ց. 78, գ. 4263:
37. Նույն տեղում, ց. 79, գ. 6238:
38. Նույն տեղում, ց. 70, գ. 45:
39. Նույն տեղում, գ. 1860:
40. Տես Рабочий класс в управлении государством, էջ 154-155:

41. Մանրամասն տե՛ն Социалистическое строительство Армянской
ССР, էջ 113-115: ՀԿ/Բ/Կ 9-րդ համագումարի սղագրա-
կան հաշվետվություն, Երևան, 1935, էջ 124-130 և այլն:
42. ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ համագումարի բանաձևերը, էջ 36-37:
43. ՀՔՀԽԱ, ֆ. 48, ց.1, գ. 501, թ. 60:
44. Հայաստանում ծավալված բոլորությունների մասին մանրամասն տես
Ա. Ամիրջան, Երբ վրա հասավ 1936-ը, Երեկոյան Երևան,
30, 31 օգոստոսի 1988 թ.: Յու. Մռավյան, Ա. Վիրաբյան,
Հայաստան, 1937, Երեկոյան Երևան, 8, 9 սեպտեմբերի
1988 թ.: Ա. Վիրաբյան, 1937 թ. դատախազներ, Երեկոյան
Երևան, 7 փետրվարի 1989 թ., Ա. Վիրաբյան, Նրանց մակատա-
գիրը, Երեկոյան Երևան, 19 օգոստոսի 1988 թ. և այլն:
45. Մանրամասն տե՛ն Խորհրդային Հայաստան, 14 հունվարի 1990 թ.:
46. Գր. Հարությունյան, ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի հաշվետվությունը ՀԿ/Բ/Կ
9-րդ համագումարին, Երևան, 1938, էջ 100:
47. Նույն տեղում, էջ 108:
48. Նույն տեղում:
49. Մ. Սաֆարյան, Հայաստանի կոմպարտիայի պայքարը ռեսպուբլիկայում
սոցիալիզմի զարգացման ու ամրապնդման համար /1937 թ.-
1941 թ. հունիս/: Երևան, 1966, էջ 86: Իրականացված
բոլորությունների մասին մանրամասն տես Նույն տեղում,
էջ 80-91:
50. ՀՔՀԽԱ, ֆ. 1, ց.78, գ. 3944:
51. Նույն տեղում, գ. 1699:
52. Նույն տեղում, գ. 1891:
53. Տե՛ն Ю.Емельянов,Заметки о Бухарине.Революция.История.Лич-
ность.М.,1989, , էջ 298:
54. Մանրամասն տե՛ն Դ. Գասպարյան, Ա. Վիրաբյան, Կենսագրության էջեր,
Գրական թերթ, 30 հունիսի 1989 թ.:
55. Տե՛ն Правда , 5 հուլիսի 1930 թ.:
56. Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը, զեկուցում ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ
համագումարում, Երևան, 1932, էջ 46:
57. Խորհրդային Հայաստան, 7 դեկտեմբերի 1923 թ.:
58. Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը, զեկուցում ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ
համագումարում, էջ 46:
59. Տե՛ն Рабочий класс в управлении государством, , էջ 139:
60. Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը, զեկուցում ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ
համագումարում, էջ 46, ՀնդդԿԱ, ֆ. 128, ց.1,
գ. 440, թ. 13:

61. Ա. Գալոյան, ԿԱՀ-ԲԳՏ- հաշվետվությունը, գեկուցում ՀԿ/Բ/Կ
8-րդ համագումարում, էջ 46:
62. Հաշվարկը կատարել է տողերիս հեղինակը. 1932, Հայաստանի ընակ-
չությունը կազմում էր 1,074200 մարդ /տես Գ. Ալազ-
յան, Հայկական ՍՍՀ ընակչությունը, Երևան, 1975, էջ
35/, իսկ ժողովրդական տնտեսության մեջ զբաղված բան-
վորների թիվը 93996 էր, տես Социалистическое стро-
ительство Арм.ССР, էջ 29:
63. ՀնդդԿԱ, Դ. 128, ց. 1, գ. 440, ը. 64:
64. Նույն տեղում, գ. 425, թ. 23:
65. Նույն տեղում, Ա. Գալոյան, ԿԱՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը, գեկու-
ցում ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ համագումարում, էջ 46:
66. ՀնդդԿԱ, Դ. 128, ց.1, գ. 425, թ. 25:
67. Նույն տեղում, թ. 23, գ. 442, թ. 6:
68. Նույն տեղում, գ. 425, թ. 23:
69. Նույն տեղում, գ. 425, թ. 23:
70. Նույն տեղում:
71. Մանրամասն տես Տ. Պետրոսյան, Նշվ. աշխ., Վ. Նազարյան, Նշվ.
աշխ.;
72. ՀնդդԿԱ, Դ. 123, ց.1, գ. 256, թ.2:
73. Խորհրդային Հայաստան 1920-1925, էջ 99, ՀնդդԿԱ, Դ. 65, ց.12,
գ. 21, թ.4:
74. Նույն տեղում:
75. ՀնդդԿԱ, Դ. 128, ց.1, գ. 256, թ. 1-2:
76. Խորհրդային Հայաստան 1920-1925, էջ 77:
77. ՀնդդԿԱ, Դ. 128, ց.1, գ. 256, թ. 2-3:
78. Նույն տեղում, գ. 2152:
79. Նույն տեղում, գ. 256, Թ. 53: ՀԽՍՀ կառավարության հաշվետվու-
թյան նյութերը 1926-27 և 1927-28 թթ., Երևան,
1929, էջ 21:
80. ՀնդդԿԱ, Դ. 128, ց.1, գ. 2154, թ. 18:
81. Նույն տեղում, գ. 442, թ.6:
82. Նույն տեղում:
83. Նույն տեղում, թ. 23:
84. ՀԽՍՀ արդարադարձության օրգանները հեղափոխական օրինականության
մակատմարտում /1928-1934 թթ./: Վաղարշապատ,
1935, էջ 52-54:

85. Նույն տեղում:
86. ՀնդդԱՍ, Ժ. 65, ց. 6, գ. 573, Թ. 31:
87. Նույն տեղում, Թ. 25, 31:
88. Խորհրդային շինարարություն, 1933 թ., 8-9, էջ 21:
89. ՀնդդԱՍ, Ժ. 128, ց. 1, գ. 2152, Թ. 51-53:
90. ՀԽՍՀ արդարադատության օրգանները հեղափոխական օրինականության ժախտամարտում, էջ 54:
91. ՀնդդԱՍ, Ժ. 128, ց. 1, գ. 2154, Թ. 30:
92. ՀԽՍՀ արդարադատության ժողովրդական կոմիսարիատի գործունեությունը 1927 և 1928 թթ. առաջին կիսամյակում: Երևան, 1929, էջ 26:
93. ՀԽՍՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր 1925-1927 թթ., Երևան, 1927, էջ 107:
94. ՀԽՍՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր 1926-27 և 1927-28 թթ., Երևան, 1929, էջ 21:
95. Նույն տեղում:
96. Նույն տեղում:
97. ՀնդդԱՍ, Ժ. 65, ց. 12, գ. 21, Թ. 5:
98. Նույն տեղում, Ժ. 128, ց. 1, գ. 256, Թ. 8:
99. Խորհրդային շինարարություն, 1933, 10, էջ 23:
100. Խորհրդային Հայաստան, 6 մարտի 1931 թ.:
101. ՀԽՍՀ արդարադատության ժողովրդական կոմիսարիատի գործունեությունը, էջ 13-14:
102. Մանրամասն տե՛ն Н.Апиян, Развитие органов милиции в Армянской ССР /1920-1975 թթ./, Ереван , 1979:
103. 1922 թ. անց էր կացվել միլիցիայի անձնակազմի գտում, որից հետո , միլիցիայի կազմը լրացվել է պրոլետարական և կուսակցական տարրերով,,: Տե՛ն Խորհրդային Հայաստան, 15 դեկտեմբերի 1923 թ.:
104. Խորհրդային Հայաստան, 1920-1925, էջ 65:
105. Տե՛ն Н.Апиян, Развитие органов милиции в Армянской ССР, էջ 52:
106. Խորհրդային Հայաստան 1920-1925, էջ 66:
107. ՀնդդԱՍ, Ժ. 65, ց. 12, գ. 22, Թ. 11:
108. Նույն տեղում, Ժ. 116, ց. 1, գ. 744, Թ. 31, գ. 785, Թ. 195:
109. ՀԽՍՀ ժողովրդական կոմիսարների 1920-1922 թթ. հաշվետվությունը, Երևան, 1923, էջ 19-20:

110. Խորհրդային Հայաստան, 1 ապրիլի 1923 թ.:
111. Հնդդան, Թ. 128, ց.1, գ. 467, Թ.10, 22: Ավելացնենք, որ ինչպես այդ տարիներին կատարված Նույնտիպ միջոցառումներին, այնպես էլ այդ կամպանիային վերաբերվում ենք մեծ վերապահումով:
112. Նույն տեղում, Թ. 22: .
113. Տե՛ս Н. Апиян, Развитие органов милиции в Армянской ССР, էջ 46, 77-80:
114. Կարմիր միլիցիա, 16 հունիսի 1933 թ.
115. Նույն տեղում:
116. Կարմիր միլիցիա, 30 հունիսի 1934 թ.:
117. Նույն տեղում, 30 հունվարի 1933 թ.:
118. Այդ ընթացքում զավթելով քաղաքական իշխանությունը Ստալինը իրականացրեց լայնամասշտաբ միջոցառումներ պատժիչ մարմիններն ամբաստնելու համար՝ դրանք նպատակաուղղելով ցանկալի ուղղությամբ: Մանրամասն տե՛ս Историки спорят, էջ 272-273: Ավելացնենք, որ այդ տարիներին օրինապահական մարմինները գլխավորում էին Յագոդայի, Ծժովի, Վիշինսկու և Բերիայի նման հանցագործները:
119. Տե՛ս Г. Яковлев, "Дело" отца и сына, Правда, 17 փետրվարի 1980 թ.:
120. Տե՛ս Историки отвечают на вопросы, էջ 153:
121. Ս. Հակոբյան, Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում /1921-1925 թթ./, Երևան, 1955, էջ 41-48: Կուսակցական և զինվորական նշանավոր գործիչ Հ. Հովսեփյանը նշում էր, որ ,Մյասնիկյանի դերը հայկական կարմիր զորամասերի կազմակերպման գործում բացառիկ է և չափազանց մեծ,,:
- Տե՛ս Հ. Հովսեփյան, հոդվածներ, Մոտեր, Երևան, 1984, էջ 71:
122. Հ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 69:
123. Խորհրդային Հայաստան, 20 փետրվարի 1925 թ.:
124. Կարմիր զինվոր, 18 նոյեմբերի 1927 թ.:
125. Հ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 157:
126. Թ. Խաչիկօղլյան, Տասը տարի մարտական դիրքերում, Երևան, 1981, էջ 58:

127. Նույն տեղում:
128. Խորհրդային Հայաստան 1920-1925, օջ 59: Կարմիր զինվոր, 22
նոյեմբերի 1925 թ.:
129. Խորհրդային Հայաստան, 1920-1925, էջ 59:
130. Խորհրդային Հայաստան, 5 հոկտեմբերի 1923 թ.:
131. Կարմիր զինվոր, 23 հոկտեմբերի 1930 թ.:
132. Խորհրդային Հայաստան, 15 մարտի 1930 թ.: Հնդկան, ֆ. 65, ց. 5,
գ. 285, թ. 22:
133. Խորհրդային Հայաստան, 1920-1925, էջ 59:
134. Նույն տեղում:
135. Թ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 63, Կարմիր զինվոր, 15 հուն-
վարի 1933 թ.:
136. Խորհրդային Հայաստան 1920-1925, էջ 60:
137. Նույն տեղում, Թ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 67:
138. Թ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 67:
139. Հ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 157-158:
140. ՀԲՀԽ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 3, թ. 46:
141. Թ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 69:
142. Նույն տեղում:
143. Նույն տեղում:
144. Կարմիր զինվոր, 15 նոյեմբերի 1928 թ.:
145. Հ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 158:
146. Կարմիր զինվոր, 6 հունվարի 1927 թ.:
147. Նույն տեղում, 6 մարտի 1931 թ.:
148. Խորհրդային Հայաստան, 23 փետրվարի 1929 թ.:
149. Նույն տեղում:
150. Նույն տեղում, 5 հուլիսի 1925 թ.:
151. Թ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 69:
152. Նույն տեղում:
153. Խորհրդային Հայաստան 1920-1925, էջ 60:
154. Խորհրդային Հայաստան, 23 փետրվարի 1929 թ.:
155. ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի հաշվետու նյութեր ՀԿ/Բ/Կ 6-րդ համագումար-
ին, էջ 136:
156. Նույն տեղում:
157. Թ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 58, 76:
158. Երիտասարդ ընկերակ, 1933 թ., ք. 2, էջ 12:

159. ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի հաշվետու նյութեր ՀԿ/Բ/Կ 6-րդ համագումարին,
էջ 30:
160. ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի և ԿԿՀ-ի միացյալ պլենումի ընածնեբը, Երևան,
1931, էջ 44:
161. Ա. Գալոյան, ԿԿՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը, զեկուցում ՀԿ/Բ/Կ
8-րդ համագումարում, էջ 46: Հնդգիս, Դ. 128, ց.1,
գ. 440, Բ. 13:
162. ՄԲԿ-ն ընածնեբում... Կ. 4, էջ 632:
163. Նույն տեղում, էջ 623:
164. Նույն տեղում, էջ 623-629:
165. Ա. Գրիգորյանցը նշում է, որ Հայաստանում վնասարարությանը
գրավոր կազմակերպություններ և հին մասնագետներ
չկային: Տես А. Григорьянц, , նշվ. աշխ.,
էջ 118:
166. Տես Страницы истории советского общества, էջ 137,
Историки спорят , էջ 185-186: Ավելացնենք.
որ ՀամԿ/Բ/Կ Կենտկոմի և ԿԿՀ-ի ապրիլյան միացյալ
պլենումում խոսելով ,,Շախտիի,, գործից,, քիող գործ-
նական հեռուկությունների մասին Ստալինն ընդգծում էր,
,,Մենք ունենք ներքին թշնամիներ: Մենք ունենք արտա-
քին թշնամիներ: Այս մասին չի կարելի մոռանալ... և
ոչ մի ըրպի,, : Ի. Ստալին, Երկեր, Կ.11, էջ 65: Դա սո-
ցիալիզմի կառուցմանը զուգընթաց դասակարգային պայքարի
հետագա սրման տխրահույս թեզի արտահայտություններից
էր, երբ երկրի առջև կանգնած դժվարությունները համար-
վում էին հեռուսք գանազան թշնամիների գործողություն-
ների, որոնց հայտնաբերումն ու ոչնչացումն էլ համար-
վում էր այդ դժվարությունների հաղթահարման հիմնական
եղանակը: Պատահական չէ, որ ստալինյան ընտանեկանության
տարիներին լայն տարածում ստացան ,,դասակարգային
թշնամի,, , , , վնասարար,, , , , սարսափներ,, , , , միջա-
գային իմպերիալիզմի գործակալ,, և այլևայլ որակումներ:
167. Տես Суровая драма народа: ученые и публицисты о периоде
сталинизма. М., 1989; էջ 378, Возвращенные име-
на , գիրք առաջին, 1989, էջ 237-263, գիրք երկ-
րորդ, 1989, էջ 273-301:

163. Երբ հազարթերումների դժվարությունների կապակցությամբ 1928 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին գտնվելով Սիրիոյում՝ Ստալինը հրաժարեց հացի ավելցուկը պետական ցածր գներով չհանձնող գյուղացիներին համարել կուլակ, դատի տալ սպեկուլյացիայի համար ու հացը բռնազրկել /դա նշանակում էր հրաժարվել ՆԵՊ-ի ելակետային սկզբունքից՝ հիշեցնելով պարենմասնատրումը/ և երբ տեղի որոշ իրավաբաններ փորձեցին քացատրել այդպիսի քայլի անօրինականությունը, այս Ստալինը պահանջեց, որպեսզի , ,այդ պարոնները, , մաքրվեն և փոխարինվեն ուրիշներով: Տե՛ս հ. Ստալին, Երկեր, հ.11, էջ 4: , ,Դրանից հետո տեղական կուսակցական, խորհրդային, տնտեսական և դատական մարմիններից մասսայաբար հեռացվեցին առավել Լրջախոհ, սկզբունքային ու համարձակ մարդիկ: Այս ամենի նպատակը ընդ շահիկներին բնորոշ հեղափոխական պարտքին անձնուրաց նվիրվածությունը ղեկավարությանը շահախնդիր ծառայության փոխարինումն էր, ,: Տե՛ս Страницы истории советского общества , էջ 135-136: Ավելացնենք, որ 1928 թ. հունվար-մարտ ամիսներին Ուրալում հեռացվեցին օկրուգային, շրջանային և գյուղական ապարատների 1157 ծառայողներ: Մանրամասն տես Уроки дает история, , էջ 144-145:
169. Страницы истории советского общества , էջ 149:
170. Մանրամասն տե՛ս Ա. Բուտենկո - , , Մեծ բեկման տարին, , ստալինյան հեղափոխական շրջադարձ, Երեկոյան Երևան, 20 հոկտեմբերի 1938 թ.:
171. հ. Ստալին, Երկեր, հ.12, էջ 352:
172. ՀնդդկԱ, ֆ. 112, ց.2, գ. 8, թ.25:
173. Սուլյն տեղում, ց.3, գ.7, թ.9:
174. Սուլյն տեղում, գ. 14, թ. 73:
175. ՀԲՀԽԱ, ֆ. 1, ց. 9, գ. 6:
176. ՀնդդկԱ, ֆ. 129, ց.1, գ. 369, թ. 72:
177. Սուլյն տեղում, գ. 865, թ.1:
178. Սուլյն տեղում, գ. 868, 870, 871 և այլն:
179. Սուլյն տեղում, գ. 824:
180. Սուլյն տեղում, գ. 865, թ. 3:
181. Ա. Գալոյան, ԿԿՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը, գեկուցում ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ համագումարում, էջ 51:

182. Նույն տեղում:
183. Տեն Правда , 7 հուլիսի 1929 թ.:
184. Խորհրդային Հայաստան, 6 հուլիսի 1929 թ.:
185. Հնդկացի, ֆ. 65, ց. 3, գ. 470:
186. Խորհրդային Հայաստան, 22 հոկտեմբերի 1929 թ.:
187. Նույն տեղում, 4 դեկտեմբերի 1929 թ.:
188. Նույն տեղում, 14 հունվարի 1930 թ.:
189. Հնդկացի, ֆ. 128, ց. 1, գ. 1, թ. 13:
190. Խորհրդային Հայաստան, 21 հունվարի 1930 թ.:
191. Հ. Ավետիսյան, նշվ. աշխ., էջ 161:
192. Հ. Ֆելեքյան, նշվ. աշխ., էջ 263=273:
193. Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվություններ, ղեկուցում ՀԿ/Բ/Կ
8-րդ համագումարում, էջ 50:
194. ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ համագումարի քանակները, էջ 28:
195. Ա. Խանջյան, ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի հաշվետվություններ 8-րդ համագումարում, էջ 117-118:
196. Մանրամասն տե՛ս Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվություններ, ղեկուցում 8-րդ համագումարում, էջ 50-51, Ա. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 153-155, Շ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 124-126: Հայաստանում , , պետապարտից զավեցին տառիչ, երկրորդ և երրորդ կարգով 500 խորհրդ, անհարգառ, անպետք կամ բյուրոկրատական էլեմենտներ, : : Ա. Խանջյան, ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի հաշվետվություններ 8-րդ համագումարում, էջ 117-118:
197. Մանրամասն տե՛ս Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվություններ, ղեկուցում ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ համագումարում, էջ 50: Ա. Խանջյան, ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի հաշվետվություններ 8-րդ համագումարում, էջ 117-118:
198. Հնդկացի, ֆ. 128, ց. 1, գ. 17 թ. 13, գ. 440, թ. 24-25:
199. Կրկնում ենք, որ այդ որակումները հիմնականում պայմանավորված էին շրջադարձային քաղաքականությամբ: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ ժամանակի մոտեցումներով ու չափանիշներով եղել են նաև հիմնավորված մեղադրանքներ, որոնք այսօր արդեն փաստորեն անընդունելի են: Ավելացնենք, որ չեն քացադուրում նաև ապարտ իսլամիստ թշնամական տարրերի թափանցման հնարավորություններ: Մանրամասն տե՛ս Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվություններ, ղեկուցում ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ համագումարում, էջ 50:

200. ՍՄԿ-ն բանաձևերում... հ.4, էջ 629:
201. Խորհրդային Հայաստան, 3 հունիսի 1929 թ.:
202. Տես Правда , 5 հունիսի 1930 թ.:
203. Խորհրդային Հայաստան, 31 հունիսի 1929 թ.:
204. Հնդկան, ֆ. 65, ց.3, գ. 470, թ. 28:
205. Խորհրդային Հայաստան, 28 հունիսի 1929 թ.:
206. Հնդկան, ֆ. 128, ց.1, գ. 676, թ.24, գ. 460, թ. 12:
207. ՀԷՀԽ, ֆ. 1, ց.10, գ. 4, թ. 54:
208. ՀԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի և ԿՎՀ-ի միացյալ պլենումի բանաձևերը, Երևան, 1931, էջ 46, 48:
209. Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվություններ, ղեկուցում ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ համագումարում, էջ 40:
210. Տես А.Краснов , նշվ. աշխ., էջ 329:
211. Տես Правда , 5 հոկտեմբերի 1929 թ.:
212. Ի. Ստալին, Երկիր, հ. 12, էջ 352:
213. ՍՄԿ-ն բանաձևերում... հ. 5, էջ 184:
214. Խորհրդային Հայաստան, 19 դեկտեմբերի 1929 թ.:
215. Հնդկան, ֆ. 128, ց.1, գ. 380, թ. 99: Ավելացնենք, որ խորհրդային պատմագրության մեջ ընդունված տեսակետի համաձայն, շեփուկությունը ծագել է գտման կամպանիայի ընթացքում բանվորների նախաձեռնությունով: Այդ ժամանակ նրանց մոտ ամրապնդվեց այն համոզմունքը, որ աշարատի բարեկամները պետք է մասնակցել ամենօրյա և սիստեմատիկորեն: Այս մոտեցումը արտահայտված է նաև ԿՎՀ-ԲԳՏ ղեկուցադրերից մեկում: Տես Հնդկան, ֆ. 128, ց. 1, գ. 380, թ. 82-84:
216. Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվություններ, ղեկուցում ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ համագումարում, էջ 57-58: Հնդկան, ֆ. 128, ց.1, գ.609, թ. 6:
217. Խորհրդային Հայաստան, 19 հունիսի 1930 թ.:
218. Նույն տեղում, 19 փետրվարի 1930 թ.:
219. ՀԿ/Բ/Կ ԿԿ և ԿՎՀ-ի միացյալ պլենումի բանաձևերը, Երևան, 1931, էջ 49:
220. Հնդկան, ֆ. 128, ց.1, գ. 609, թ. 6-12:
221. Նույն տեղում:
222. Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի հաշվետվություններ, ղեկուցում ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ համագումարում, էջ 58:
223. Հնդկան, ֆ. 360, ց.1-2, գ.5, թ.19, գ.10, թ.24:

224. Նույն տեղում, գ. 10, թ. 44, թ. 37:
225. Նույն տեղում, ֆ. 65, ց.5, գ. 1086, թ. 30:
226. Նույն տեղում, ֆ. 360, ց.1-2, գ. 10, թ. 30-32:
227. Ա. Գալոյան, ՀԿ/Բ/Կ ԿՎՀ-ի հաշվետվությունը, ՀԿ/Բ/Կ 9-րդ
համագումարում, Երևան, 1934, էջ 60-61:
228. Հնդդակ, ֆ. 128, ց.1, գ. 609, թ.8:
229. Նույն տեղում, ֆ. 360, ց.1-2, գ. 10, թ. 87, ֆ. 65, ց. 5,
գ. 1086:
230. Նույն տեղում, ֆ. 360, ց. 1-2, գ. 10, թ. 44:
231. Տե՛ս Д.ПОРТНОВ, Л.МОРОЗОВ, Նշվ. աշխ., էջ 150:
232. Հնդդակ, ֆ. 128, ց.1, գ. 609, ց.1:
233. Տե՛ս С.Иконников, Նշվ. աշխ., էջ 308:
234. ՀԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի և ԿՎՀ-ի միացյալ պլենումի բանաձևերը, էջ 48-49:
235. Հնդդակ, ֆ. 128, ց.1, գ. 609, թ. 1-3:
236. Նույն տեղում, թ. 4:
237. Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը, զեկուցում ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ
համագումարում, էջ 58:
238. Հնդդակ, ֆ. 128, ց.1, գ. 440, թ. 15, գ. 609, թ. 6-12:
239. Նույն տեղում, գ. 2655:
240. Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի հաշվետվությունը, զեկուցում ՀԿ/Բ/Կ
8-րդ համագումարում, էջ 58:
241. ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ համագումարի բանաձևերը, էջ 36:
242. Ա. Գալոյան, ՀԿ/Բ/Կ ԿՎՀ հաշվետվությունը ՀԿ/Բ/Կ 9-րդ համագումարում, էջ 60-61:
243. Շ. Պողոսյան, Նշվ. աշխ., էջ 212: Շ. Պողոսյանը նշում է, որ
հարյուրավոր բանվորներ Նույն կարգով աշխատում էին
այլ հիմնարկություններում:
244. Հնդդակ, ֆ. 360, ց.1-2, գ. 10, թ. 29:
245. Նույն տեղում, ֆ. 65, ց.2, գ. 1324, թ.6:
246. Նույն տեղում, գ. 1274, թ.12:
247. Նույն տեղում, ց.5, գ. 1086, թ. 360, ց. 1-2, գ. 10, թ. 30:
248. Նույն տեղում, ֆ. 128, ց.1, գ. 77, թ.6:
249. Նույն տեղում, ֆ. 360, ց. 1-2, գ. 10, թ. 44-45, ֆ. 65, ց.5,
գ. 1086, թ.9:
250. Նույն տեղում, ֆ. 360, ց.1-2, գ. 10, թ. 44:
251. Նույն տեղում, թ. 87:
252. Տե՛ս Л.МОРОЗОВ, В.ПОРТНОВ, Նշվ. աշխ., էջ 154:
253. Տե՛ս А.Краснов, Նշվ. աշխ., էջ 337:

254. Ինչպես նշվել է ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի պատմության վերաբերյալ հրապարակի վրա են Ա. Հակոբյանի և Շ. Պողոսյանի աշխատությունները: Նրանք իրենց առջև խնդիր չեն դրել հատուկ քննարկման առարկա դարձնել վերահսկողության մարմինների աշխատանքներին ընդհանրապես մասնակցության հարցը, որի լուսաբանումն էլ հենց տողերիս հեղինակի նպատակն է:
255. Տե՛ս ՀԿ/Բ/Կ 5-րդ համագումարի քանակները ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի և ԿՎՀ-ի հաշվետվությունների առթիվ, Երևան, 1928, էջ 30:
256. Խորհրդային Հայաստան 1920-1925, էջ 401:
257. ՀՆՊՊԿԱ, Ժ. 128, ց.1, գ. 37, թ. 44:
258. Նույն տեղում, գ. 425, թ.23:
259. Նույն տեղում, գ. 442, թ. 6:
260. Նույն տեղում, գ. 24, թ. 8-9:
261. Մանրամասն տե՛ս Շ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 160:
262. ՀՆՊՊԿԱ, Ժ. 128, ց.1, գ. 34, թ. 35:
263. Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը, գեկուցում ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ համագումարում, էջ 55:
264. Նույն տեղում, էջ 54:
265. Մանրամասն տե՛ս Страницы истории КПСС , էջ 341:
266. Ա. Գալոյան, ՀԿ/Բ/Կ ԿՎՀ-ի հաշվետվությունը ՀԿ/Բ/Կ 9-րդ համագումարում, էջ 52:
267. Ա. Գալոյան, ՀԿ/Բ/Կ ԿՎՀ-ի հաշվետվությունը ՀԿ/Բ/Կ 9-րդ համագումարում, էջ 53, ՀՆՊՊԿԱ, Ժ. 128, ց.1, գ. 501, թ. 36-37:
268. Ա. Գալոյան, ՀԿ/Բ/Կ ԿՎՀ-ի հաշվետվությունը, ՀԿ/Բ/Կ 9-րդ համագումարում, էջ 52:
269. Նույն տեղում, էջ 24: Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում:
270. Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը, գեկուցում ՀԿ/Բ/Կ / 8-րդ համագումարում, էջ 28-29:
271. Ա. Գալոյան, ՀԿ/Բ/Կ ԿՎՀ-ի հաշվետվությունը ՀԿ/Բ/Կ 9-րդ համագումարում, էջ 51:
272. Նույն տեղում, էջ 54:
273. Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը, գեկուցում ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ համագումարում, էջ 44-45:
274. ՀՆՊՊԿԱ, Ժ. 128, ց.1, գ. 24, թ. 48:
275. Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, գ. 501, թ.21, գ. 2933, թ. 35, Ա. Գալոյան, ՀԿ/Բ/Կ ԿՎՀ-ի հաշվետվությունը ՀԿ/Բ/Կ 9-րդ համագումարում, էջ 49:

276. ՀնդդհԱ, Ժ. 128, ց.1, գ. 2675, Բ. 25:
277. Ա. Գալոյան, ՀԿ/Բ/Կ ԿՎՀ-ի հաշվետվություններ ՀԿ/Բ/Կ 9-րդ համագումարում, էջ 49:
278. ՀնդդհԱ, Ժ. 128, ց. 1, գ. 440, Բ. 59:
279. Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվություններ, զեկուցում ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ համագումարում, էջ 40, ՀնդդհԱ, Ժ. 128, ց.1, գ. 440, Բ. 60:
280. ՀնդդհԱ, Ժ. 128, ց.1, գ. 440, Բ. 61, 57:
281. Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվություններ, ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ համագումարում, էջ 40-41:
282. ՀնդդհԱ, Ժ. 128, ց.1,գ. 440, Բ. 62:
283. Նույն տեղում, գ. 2675, Բ. 13:
284. Տե՛ս За темпы, качество и проверку, , № 8, էջ 37:
285. Մանրամասն տե՛ս Рабочий класс в управлении государством, էջ 135:
286. ՀնդդհԱ, Ժ. 128, ց.1, գ. 2675:
287. Նույն տեղում:
288. Նույն տեղում:
289. Նույն տեղում, Բ. 25:
290. Նույն տեղում. Բ. 61:
291. Նույն տեղում, Բ. 8:
292. Նույն տեղում, Բ.1, ՀԽՍՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր /1928-29, 1929-30/, էջ 202:
293. Տե՛ս За темпы, качество и проверку, 1931, № 2-3, էջ 95:
294. Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվություններ, զեկուցում ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ համագումարում, էջ 55:
295. ՀնդդհԱ, Ժ. 128, ց.1, գ. 1, Բ.1, Խորհրդային Հայաստան, 17 հունվարի 1934 թ.:
296. ՀնդդհԱ, Ժ. 128, ց.1, գ. 501, Բ. 22-23:
297. Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվություններ, զեկուցում ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ համագումարում, էջ 55:
298. Նույն տեղում:
299. ՀնդդհԱ, Ժ. 128, ց.1,գ. 501, Բ. 24:
300. Ա. Գալոյան, ՀԿ/Բ/Կ ԿՎՀ-ի հաշվետվություններ ՀԿ/Բ/Կ 9-րդ համագումարում, էջ 59:
301. ՀնդդհԱ, Ժ. 128, ց.1, գ. 501, Բ. 24:
302. Նույն տեղում, Բ. 4:
303. Նույն տեղում, Ժ. 65, ց.2, գ. 1324, Բ.6:

304. Նույն տեղում; գ. 1274, թ. 11:
305. Նույն տեղում, գ. 1324, թ. 34:
306. Նրանց զործուհիների մասին մանրամասն տես Ե. Պողոսյան, նշվ.
աշխ., էջ 201-203, Աշխատանք, 1929, № 7-8:
307. Տես Д. Морозов, В. Портнов, նշվ. աշխ., էջ 115:
308. Տես Справочник партийного работника, вып. 8, М.,
1934, էջ 877:
309. Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվություններ, զեկուցում ՀԿ/Բ/Կ
8-րդ համագումարում, էջ 57, ՀնդդԿԱ, ֆ. 128,
ց. 1, գ. 19, թ. 27:
310. ՀնդդԿԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 77, թ. 25-28:
311. Նույն տեղում, թ. 28:
312. Նույն տեղում, գ. 90, թ. 58, Ա. Գալոյան, ՀԿ/Բ/Կ ԿՎՀ-ի հաշ-
վետվություններ ՀԿ/Բ/Կ 9-րդ համագումարում, էջ 59:
313. ՀնդդԿԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 77, թ. 28:
314. Ա. Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվություններ, զեկուցում ՀԿ/Բ/Կ 8-րդ
համագումարում, էջ 57:
315. ԿՎՀ-ԲԳՏ մարմինների լուծարքի ենթարկվելուց հետո՝ դրանց ֆունկ-
ցիաներն անցան արմիություններին, արդարադատու-
թյան և կուսակցական վերահսկողության մարմիններին:
316. ՀնդդԿԱ, ֆ. 65, ց. 5, գ. 323, թ. 4:
317. Նույն տեղում, ֆ. 128, ց. 1, գ. 27, թ. 7:
318. Նույն տեղում, գ. 7, թ. 93:
319. Նույն տեղում:
320. Խորհրդային Հայաստան, 14 դեկտեմբերի 1933 թ.:
321. ՀնդդԿԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 501, թ. 4:
322. Նույն տեղում, գ. 440, թ. 62:
323. Նույն տեղում, գ. 2655, թ. 54:
324. Ա. Գալոյան, ՀԿ/Բ/Կ ԿՎՀ-ի հաշվետվություններ ՀԿ/Բ/Կ 9-րդ համա-
գումարում, էջ 61:

Վ Ե Դ Ա Ր Ա Ն

1. Տե՛ս Историки отвечают на вопросы, , էջ 33-34:
2. Մանրամասն տե՛ս В.Надточеев, "Тройка", "Семерка", Сталин. Неделя, , 1989, № 1, էջ 14-15:
3. Մանրամասն տե՛ս Известия ЦК КПСС , 1989, № 2, էջ 202:
4. Մնդրեյ Սախարով, Հատվածներ գրքից. Քաղաքություն, առաջադիմություն, մարդու իրավունքներ: Տես Գործ, 29 փետրվարի 1991 թ., էջ 7:
5. Մանրամասն տե՛ս Հայաստանի հանրապետություն, 4 ապրիլի 1991 թ.:

Բ Ա Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

.)

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	5
Գլուխ առաջին. ԲԱՆՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ ԽՈՐՀՈՐԴՆԵՐՈՒՄ	
ա/ Բանվորների ընդգրկումը խորհուրդներում	19
բ/ Բանվորների գործունեությունը խորհուրդներում	39
Գլուխ երկրորդ. ԲԱՆՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՊԱՐԱՏՈՒՄ	
ա/ Բանվորների առաջնությունը պետապարտ	58
բ/ Բանվորի դասակարգը և 1929-1932 թթ. պետական ապարտի գումարը	82
գ/ Բանշեֆությունը և սոցիալատեղությունը պետ- ապարտում	94
դ/ Բանվորների մասնակցությունը ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի աշխա- տանքին	102
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	114
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	122

Վի՛տոր Երվանդի Դալլաբյան

Հայաստանի բանվոր դասակարգի պատմությունից
/1920-1930-ական թվականներ/

Հրատ. խմբագիր Փ.Հ. Մաղանյան
Տեխ. խմբագիր Ռ.Ն. Գևորգյան

Հանձնված է արտադրություն 15.11.1991 թ.: Ստորագրված է տպագրու-
թյան 28.11.1991 թ.: Ձափը 60 84: Թուղթ 1: Օֆսեթ տպագրություն:
Պայմ. 8,83 մամ., տպագր. 9,5 մամուլ: Ներկ. մամուլ 8,83
Հրատ.-հաշվարկ 6,5 մամուլ: Տպաքանակ 200: Հրատ. 7938 Պատվեր 1
Գինը 2 ո. 20 կ.
Հայաստանի ԳՍ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան
պող. 24գ:

Տպագրված է ՀԳՍ գիտական ինֆորմացիայի ոռոտապրինտ տեղամասում:
Երևան 1, Արտվյան փ. 15:

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0197765

3 a.

A 11
82598